T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NÎN KİTÂBÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elifnur COŞKUN

BURSA – 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NÎN KİTÂBÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elifnur COŞKUN

Danışman
Doç. Dr. Fadime KAVAK

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, **Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı'nda 702023009** numaralı **Elifnur COŞKUN**'un hazırladığı "**İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahlili**" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 23/06/2023 günü 14.00 – 16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Doç. Dr. Fadime KAVAK
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Ethem DEMİR
Siirt Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHÂL YAZILIM RAPORU

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/06/2023

Tez Başlığı / Konusu: **İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahlili**
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 164 sayfalık kısmına ilişkin, 02/06/2023 Tarihinde şahsım tarafından Turnitin Adlı intihâl tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 6'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2- Alıntılar hariç/dahil

3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihâl içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
02/06/2023

Adı Soyadı:	Elifnur COŞKUN
Öğrenci No:	702023009
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belagatı
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
Doç. Dr. Fadime KAVAK
02/06/2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "**İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahlili**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
23/06/2023

Adı Soyadı : **Elifnur COŞKUN**

Öğrenci No : **702023009**

Anabilim Dalı : **Temel İslam Bilimleri**

Programı : **Arap Dili ve Belagatı**

Tezin Türü : **Yüksek Lisans**

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Elifnur COŞKUN**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**Temel İslam Bilimleri**
Bilim dalı	**Arap Dili ve Belagatı**
Tezin niteliği	**Yüksek Lisans**
Mezuniyet tarihi	**……/……/2023**
Tez danışmanı	**Doç. Dr. Fadime Kavak**

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NÎN KİTÂBÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

Bağdat'ta cereyan eden siyasi mücadelelere gözlerini açan, hayatını ilme adayan, kendini geliştirmek için İsfahan'a ilim yolculuğu yapan İbnü'd-Dehhân şiir, hadis ve tefsir alanlarında çalışma yapmış olsa da nahivci kimliği ile temayüz etmiştir. Nahiv bilgisiyle döneminin Sîbeveyhi'si olarak anılmış, birçok alim ondan övgü ile bahsetmiştir.

İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl adlı eseri 6. yüzyılda Arap dili grameri alanında yazılmış, nahiv, sarf, tasrîf ve harf bilgisine dair muhtasar bir eserdir. Oldukça özet bir kitap olmasının yanı sıra Arap dili gramerinin hemen hemen her alanına değinmiştir. Gramere dair temel bilgileri kapsayan bir mukaddime ile başlayan eser cümle, kelime ve harf bilgisi şeklinde bir sıralama ile sarf ve nahiv kaidelerini ele alır. Her gramer konusunda açıklama yapmayı tercih etmeyen İbnü'd-Dehhân, bazı konularda hiç örnek vermemiş, bazılarında ise sadece bir örnekle yetinmiştir. Muhtasar bir kitap olmasının yanı sıra bazı konularda önde gelen bir kısım dilcilerin görüşleriyle lehçe farklılıklarına da yer vermiştir.

Anahtar kelimeler: İbnü'd-Dehhân, Kitâbü'l-Fusûl, Nahiv, Sarf, Tahlil.

ABSTRACT

Name & surname	**Elifnur COŞKUN**
University	**Bursa Uludağ University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	**Basic İslamic Sciences**
Subfield	**Language of Arabic and Literature**
Degree awarded	**Master**
Date of degree awarded	**……/……../2023**
Supervisor	**Doç. Dr. Fadime KAVAK**

THE ANALYSIS OF THE BOOK OF IBN AL DAHHÂN AL NAHWÎ CALLED KİTÂB AL FUSÛL

Although Ibn al-Dahhân, who opened his eyes to the political struggles going on in Baghdad, and devoted his life to science, and had a scientific travel to Isfahan to improve himself, carried out scientific studies in the fields of poem, hadith and tafsir, he was distinguished by his nahivist identity. With his knowledge on nahiv (syntax), he was renowned as Sîbeveyhi of the time, and many scholars mentioned about him with praise.

The book of Ibn al-Dahhân al-Nahvî called as Kitâb al-Fusûl is a concise work written in the field of Arab Language grammar in VI century about syntax, sarf (morphology), tasrîf (declension) and letter knowledge. Besides being a quite brief summary book, it mentions about nearly every field of Arab language grammar. The book, which starts with a preface covering the basic information on grammar, studies the morphology and syntax rules in the order of sentence, word and letter knowledge. Ibn al-Dahhân, who does not prefer giving explanation about every subject of grammar, does not given any examples on some issues, while he is satisfied with only one example in some issues. In addition to being a concise book, the book gives place dialect differences about some subjects together with the views of leading linguists of the time.

Keywords: Ibn al-Dahhân, Kitâb al-Fusûl, Syntax, Morphology, Analysis.

ÖNSÖZ

İbnü'd-Dehhân en-Nahvî, Bağdat ve Musul'da yaptığı çalışmalar sayesinde nahivci kimliğiyle öne çıkmış; tefsir, dil, edebiyat ve nahiv alanlarında birçok eser vermiştir. Arap dili alanında yazdığı Kitâbü'l-Fusûl, gramerin hemen hemen her alanına değindiği muhtasar bir eserdir.

Bu çalışma, günümüzden ortalama sekiz yüz elli yıl önce kaleme alınan Kitâbü'l-Fusûl'ün Arap grameri kitapları arasındaki yerinin ve müellifi İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Arap grameri tarihindeki öneminin ortaya konması amacıyla yapılmıştır. Ülkemizde gramer sahasında yapılan çalışmalarda isminin arka planda kalmış olması ve Kitâbü'l-Fusûl'ün tespit ettiğimiz tek yazma nüshasının Türkiye'de bulunması eser üzerine çalışılmasını teşvik etmiştir.

Tez giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında İbnü'd-Dehhân'ın yaşadığı dönem hakkında siyaset, ilim-kültür, ilim adamları, sosyal hayat ve dil çalışmaları açısından bilgi verilmektedir. Birinci bölümde müellifin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine değinilmektedir. İkinci bölümde Kitâbü'l-Fusûl adlı eserin tanıtımı yapılarak metod açısından incelenmekte; kitapta geçen şevâhide, dilcilerin görüşlerine, ekol ve lehçe farklılıklarına, eserin kaynaklarına ve şerhine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ise eserin tahkik edilmiş halinin düzeni takip edilerek kitapta geçen gramer bilgileri, açıklanmaya ve tahlil edilmeye çalışılmaktadır.

Tez çalışmam süresince beni yönlendiren, bilgilerini ve yardımlarını esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Fadime Kavak hanımefendiye ve daima desteklerini hissettiren aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**

YÜKSEK LİSANS İNTİHÂL YAZILIM RAPORU ..... **iv**

YEMİN METNİ ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **vii**

ÖNSÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xv**

GİRİŞ **1**

1. SİYASİ DURUM 1
2. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM 3
3. DÖNEMİN ÖNDE GELEN İLİM ADAMLARI 4
4. SOSYAL HAYAT VE EKONOMİ 6
5. SARF VE NAHİV İLMİNİN GELDİĞİ AŞAMA 7
   5.1. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Döneme Kadar Süregelen Dil Çalışmaları 7
   5.2. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Dönemde Dil Çalışmaları 9

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'D-DEHHÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Adı ve Nesebi 13
1.2. Künyesi ve Lakabı 13
1.3. Hayatı 14
1.4. Arap Dilindeki Yeri ve İlmî Kişiliği 15
1.5. Hocaları 17
1.6. Öğrencileri 18
   1.6.1. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî 18
   1.6.2. el-Belatî 18

1.6.3. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî 19
1.6.4. Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsılî 20
1.6.5. el-Hatîb et-Tebrîzî 20
1.7. Eserleri 20
1.8. Şairlik Yönü 24

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-FUSÛL'ÜN TANITIMI VE METOT YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

2.1. Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserin Tanıtımı 26
2.1.1. İsmi 26
2.1.2. Baskıları 26
2.1.3. Eserin Nüshası 26
2.1.4. İçeriği 27
2.2. Kitâbü'l-Fusûl'ün Metod Açısından İncelenmesi 27
2.3. Kitâbü'l-Fusûl'ün Kaynakları 43
2.3.1. el-Kitâb 44
2.3.2. el-Îzâh ve't-Tekmile 46
2.3.3. el-Usûl fi'n-Nahv 46
2.3.4. el-Lüma' 47
2.4. Kitâbü'l-Fusûl'ün Şerhi 47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİN TAHLİLİ

3.1. Nahve Dair Mukaddime 50
3.1.1. Mu'rab ve Mebnî 50
3.1.2. Sahih ve Mu'tel 52
3.1.3. Altı İsim (Esmâ-i sitte) 53
3.1.4. Müsennâ'nın İrabı 54
3.1.5. Çoğulların İrabı 54

3.2. Nahiv 54
3.2.1. Merfû‘ât 54
3.2.1.1. Mübteda 54
3.2.1.2. Haber 55
3.2.1.3. Fâil 57
3.2.1.4. Nâib-i Fâil 58
3.2.1.5. Mübteda’nın Lafzî Âmilleri 59
3.2.1.6. Kâne ve Benzerleri 59
3.2.1.7. İnne ve Benzerleri 60
3.2.1.8. Zanne ve Benzerleri 62
3.2.2. Mansûbât 63
3.2.2.1. Mef‘ûlün Mutlak 63
3.2.2.2. Mef’ûlün Bih 63
3.2.2.3. Mef’ûlün Fîh 64
3.2.2.4. Mef’ûlün Leh 65
3.2.2.5. Mef’ûlün Maah 65
3.2.2.6. İrabı Mef’ûle Benzeyenler 65
3.2.2.7. Kem ve Keeyyin Edatları 67
3.2.2.8. Sayılar 67
3.2.3. Mecrûrât 69
3.2.3.1. Harf-i Cerler 69
3.2.3.2. Kasem 71
3.2.3.3. İzâfet 72
3.2.4. Tevâbi‘ 72
3.2.4.1. Sıfat 72
3.2.4.2. Tevkîd (Te’kîd) 73
3.2.4.3. Atf-ı Beyân 74
3.2.4.4. Bedel 74
3.2.4.5. Atıf Harfleri 75
3.2.5. Fiil Gibi Amel Eden İsimler 76
3.2.6. Vahdehü 79
3.2.7. Tenâzu‘ 79

3.2.8. Emmâ ve İmmâ 79
3.2.9. Nidâ 80
3.2.9.1. Terhîm 81
3.2.9.2. İstiğâse 81
3.2.9.3. Nüdbe 82
3.2.10. Cinsini Nefyeden "Lâ" 82
3.2.10.1. Lâte 83
3.2.11. Nekra ve Marife 83
3.2.12. Zamirler 84
3.2.13. Gayr-i Munsarif 85
3.2.14. Fiiller 85
3.2.14.1. Şart Edatları 87
3.2.14.2. Mu'tel Fiillerin İ'rabı 88
3.2.15. Gayr-i Mutasarrıf Fiiller 88
3.2.16. Hafif ve Sakîl Nûn 89
3.2.17. ماذا 90
3.2.18. بَلى- نَعَمْ 90
3.3. Sarf 90
3.3.1. Cem-i Teksîr 90
3.3.2. İsm-i Tasğîr 99
3.3.3. Neseb 101
3.3.4. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi 104
3.3.5. Vakf 105
3.3.6. Hikâye 106
3.3.7. Hemze 107
3.3.8. Müzekker ve Müennes 108
3.3.9. Maksûr ve Memdûd İsimler 108
3.3.10. Masdarlar 110
3.3.11. İsm-i Zaman, İsm-i Mekân, Masdar-ı Mîmî 112
3.3.12. Hicâ 113
3.3.13. İmâle 114
3.3.13.1. İmâle'nin Manileri 115

3.3.13.2. Râ ve İmâle 115
3.3.14. Hıtâb 116
3.3.15. İstifhâm 116
3.3.16. Mevsûl ve Sıla 117
3.3.17. Cümlenin Başına Gelip İrabda Değişime Neden Olmayan Edatlar 117
3.3.18. Kat‘ ve Vasl Hemzesi 117
3.3.19. الَّذي ve ال ile İhbâr 118
3.3.20. Şiirde Zarûret 119
3.4. Tasrîf 119
3.4.1. İsimlerde Binâ (Yapı, Kalıp) 119
3.4.2. Ziyâde, Bedel, Hazf, Nakl 120
3.4.2.1. Ziyâde Harfleri 120
3.4.2.2. Bedel Harfleri 121
3.4.2.3. Hazif 121
3.4.2.4. Nakil 121
3.4.2.5. Ziyâde 122
3.4.3. Ahkâm-ı Hemze 122
3.4.4. Ahkâm-ı Elif 125
3.4.5. Ahkâm-ı Yâ 126
3.4.6. Ahkâm-ı Vâv 129
3.4.7. Ahkâm-ı Mîm 130
3.4.8. Ahkâm-ı Nûn 131
3.4.9. Ahkâm-ı tê 132
3.4.10. Ahkâm-ı Hê 134
3.4.11. Ahkâm-ı Sîn 134
3.4.12. Ahkâm-ı Lâm 135
3.4.13. Ahkâm-ı Cîm 135
3.4.14. Ahkâm-ı Tâ 136
3.4.15. Ahkâm-ı Sâd 136
3.4.16. Ahkâm-ı Zêy 136
3.4.17. Ahkâm-ı Dâl 137
3.4.18. Ahkâm-ı Hâ 137

3.4.19. Ahkâm-ı Fâ 137
3.4.20. Ahkâm-ı Hâ 138
3.4.21. İ'lâl 138
3.4.22. Binâlarda Ziyâde 139
3.4.23. Mesâilü't-Temrîn 140
3.4.24. İdgâm 141
3.4.25. Hicâ' Harfleri 143
3.4.25.1. Harflerin Mahreçleri 143
3.4.25.2.Harflerin Çeşitleri 145
SONUÇ 147
KAYNAKÇA 149

KISALTMALAR

b. : Bin, İbn

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

ed. : Editör

H. : Hicrî

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

thk. : Tahkik Eden

tkd. : Takdim Eden

vd. : ve diğerleri

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İlim insanlarını yaşadıkları toplum, şehir ve ülkelerinden bağımsız olarak düşünmek ve eserleri telif edildikleri dönemin ilmî ve sosyal durumuna hâkim olmadan ele almak, eksik hatta yanlış çıkarımlar yapmamıza neden olabilir. Bu sebeple tezimizde İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 569/1174) yaşadığı dönemdeki siyasi, kültürel ve sosyal gelişmeler ile sarf ve nahiv çalışmalarının geldiği nokta oldukça özet bir biçimde ele alınmaya çalışılacaktır. Zira onun, Arap gramerindeki yerini anlamak ve Kitabü'l-Fusûl adlı eserinin, dönemin Arap dili grameri kitapları arasındaki yerini kavrayabilmek ancak o döneme gitmek, yetiştiği toplumu görmek ve ilmî ortamını teneffüs etmekle mümkün olabilir.

1. SİYASİ DURUM

İbnü'd-Dehhân, Abbâsî devletinin (132-656/750-1258) yıkılmasına yakın bir zamanda, hilafet merkezi Bağdat'ta, 494/1101 yılında dünyaya gelmiştir.[1] O doğmadan önce Abbâsî Devleti, 447/1055 yılında Selçuklulara tabi olmuştu. Zira Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063), Bağdat'ı Şiî hakimiyetinden kurtarmış ve dönemin halifesine büyük hürmet göstermişti. Bu tarihten itibaren Abbâsî halifeleri, devletin başına geçen Selçuklu sultanlarının adına hutbe okutup onları tanıdığını ilan etmiştir. Bu sebeple Selçuklu devleti içinde cereyan eden olaylar ve taht kavgaları Abbâsî devletini ve hilafet merkezi Bağdat'ı etkiliyordu. Halife Müstazhir-Billâh (ö. 512/118) 487/1094 yılında tahta çıktığında başta Selçuklu sultanı Berkyaruk'a (ö. 498/1104) biat etmiştir. Ancak Berkyaruk'un tahta geçmesini, kardeşi Muhammed Tapar (ö. 511/1118) kabul etmeyince iki kardeşin saltanat mücadelesi başlamıştır. Abbâsî hilafeti bu ikili arasından daima galip gelen tarafın adına hutbe okutmuştur. Bu taht kavgaları meydana gelirken haçlılar, müslüman beldeleri istila etmiş ve Hasan b. Sabbah liderliğinde Bâtınîler, inançlarını yayma amacıyla gerçekleştirdikleri mücadelelerinde oldukça ilerleme kaydetmişlerdir. Halife, 498/1105 yılında Berkyaruk'un vefatının ardından Muhammed Tapar'ı sultan tayin etmiştir. Bâtınîlerle mücadele eden Muhammed'in vefatının ardından, yerine oğlu Mahmûd (ö. 525/1131) geçmiştir. Ancak Muhammed'in kardeşi Sencer (ö. 552/1157), Mahmûd'un sultanlığını

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1400/1980), 11/220; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 1/289.

tanımamış ve kendisini sultan ilan etmiştir. İki sultan arasında meydana gelen savaşta Sencer galip gelince Abbâsî hilafeti Sencer'in sultanlığını kabul etmiştir. Muhammed Tapar'ın yönettiği bir kısım topraklar Mahmûd'a bırakılmış ve bu topraklarda Irak Selçuklu Devleti kurulmuştur.[2]

Müstazhir'in vefatının ardından yerine oğlu Müsterşid-Billâh (ö. 512/1118) halife olunca Abbâsî-Selçuklu ilişkileri yeni bir aşamaya geçmiştir. Zira Sultan Mahmûd'un ölümüyle birlikte halife, Sencer adına hutbe okutmayı bırakmıştır. Irak Selçuklularının başına halifenin müttefiki olan Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud'un (ö. 547/1152) geçmesiyle Sencer'in Bağdat'taki otoritesi tamamen kaybolmuştur. Sonuç olarak Müsterşid, Bağdat'ın egemenliğini tekrar elde etmek için Selçuklu içindeki taht kavgalarını körüklemiş ve bu durumdan fayda sağlamıştır. Öyle ki güç toplayan halife, Irak Selçuklularına karşı ciddi bir iktidar mücadelesi başlatmıştır. Aralarında meydana gelen savaş, dönemin sultanı Mesud'un galibiyetiyle sonuçlanmış ve halife esir düşmüştür. Yapılan anlaşmalar sonucu Bağdat tekrar Irak Selçukluları egemenliğine girmiştir. Bu durumu fırsata çeviren bir grup Bâtınî, halifeye suikast düzenleyerek onu öldürmüştür. Halifenin ölümünden Sencer'in sorumlu olduğu düşünüldüğü için sonraki halifeler arasında ciddi bir Türk düşmanlığı baş göstermiştir.[3]

Müsterşid'in ölümünün ardından oğlu Râşid (ö. 529/1135) halife olmuştur. Babasının intikamını almak için hem Sencer'in hem de Irak Selçukluları sultanı Mesud'un isimlerini hutbeden çıkarmış ve muhalif Selçuklu hanedanlarından oluşan bir ordu kurmuştur. Ancak sultan Mesud'un bir takım siyasi hamleleri sonucu Râşid, Bağdat'tan kaçmış ve sultan onun yerine 530/1136 yılında Müktefî-Liemrillâh'ı (ö. 555/1160) halife tayin etmiştir. Böylece Bağdat'ta siyasi otorite tekrar Selçuklu'nun eline geçmiştir. Sultan Mesud'un vefatının ardından yeğeni Melikşah (ö. 511/1117), Irak Selçuklularının sultanı olmuştur. Melikşah'ın zayıf bir hükümdar olmasını fırsat olarak gören halife Müktefî, Bağdat'ta hakimiyeti ele almak için harekete geçmiştir. Yaptığı başarılı siyasi hamleler sonucunda Selçuklu Devleti Abbâsîlere karşı zayiat vermeye başlayınca Sultan Mesud'un diğer oğlu Muhammed (ö. 554/1159) tahta getirilmiştir.

---

[2] Hakkı Dursun Yıldız (redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/328; Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/435-437; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 4/458-462; Nahide Bozkurt, "Abbâsîler", *İslâm Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 486.

[3] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 4/462-467.

Ancak Sultan Muhammed ortaya çıkan isyanlar ve iç politik sorunlar sebebiyle Bağdat'ı ele geçirememiştir.[4]

Müktefî'nin vefatının ardından oğlu Müstencid-Billâh (ö. 566/1170), 555/1160 yılında halife olmuştur. Aynı yıl Irak Selçuklularının başına da Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah geçmiştir. Ancak bu dönemde Selçuklu-Abbâsî ilişkileri Süleyman Şah'ın birtakım girişimlerinin sonuçsuz kalması ve Bağdat'a gönderdiği elçinin öldürülmesi sebebiyle iyice kötüleşmiştir. Bu durum Süleymanşah'ın azledilip Melik Arslan'ın 556/1161 yılında tahta çıkarılmasına sebep olmuştur. Sultan adına hutbe okumayı reddeden Müstencid hiçbir şekilde Irak Selçukluları Devleti'ni tanımamıştır. Ancak halifeliği boyunca Arap kabilelerinin ve bir kısım idarecilerin isyanlarıyla meşgul olduğu için Irak Selçuklularına karşı bir hamlede bulunamamıştır. Ölümünün ardından oğlu Ebû Muhammed el-Hasan Müstedî' (ö. 575/1180), 566/1170 yılında halife olmuştur. Bu dönemde Irak Selçukluları ile ilişkileri geçmişe nispeten daha iyi denilebilecek bir duruma gelmiştir. Zira her iki taraf artık daha güçlü ve bu sebeple birbirlerine karşı daha çekimserlerdir. Siyasi çıkarlar için mücadele etmek yerine dost kalmayı tercih etmişlerdir.[5]

Kısaca İbnü'd-Dehhân Abbâsi döneminin Müstazhir (487/1094), Müsterşid (512/1118), Râşid (529/1135), Müktefî (530/1136), Müstencid (555/1160) ve Müstedî' (566/1170) hilafetine denk gelmiştir.[6] Halifelerin sembolik olarak var olduğu ama aynı zamanda Bağdat'ın egemenliğini geri alma hedefi güttüğü, siyasi otorite olan Selçuklulara karşı iktidar mücadelesi verdiği çalkantılı bir dönemde yaşamıştır.

2. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Abbâsîler'in özellikle hicri II. ve V. yüzyıl arasındaki dönemi Müslümanların altın çağı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde İslâmî ilimler, doğa bilimleri, felsefe, coğrafya, edebiyat gibi birçok alanda önemli gelişmeler kaydedilmiş, özellikle Bağdat insanların ziyaret ettiği bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ancak İbnü'd-Dehhân bu bilimsel Rönesans döneminin sona ermesinden sonra yani hicrî V. yüzyılın sonunda dünyaya gelmiştir. Tabi ki eğitim, öğretim ve kültür faaliyetleri, Abbâsîler'in Selçuklu

[4] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi,* 4/467-472.
[5] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi,* 4/472-475.
[6] Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/231.

egemenliği döneminde de (1055-1194) devam etmiştir. İslâm dünyasının siyâsî birliğini sağlayan Türkler bilim ve kültür faaliyetlerine katılmış, medreseler açarak hem dinî hem de müspet ilimlerin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Bu anlamda Selçuklu İmparatorluğu bir dönüm noktası teşkil etmektedir.[7]

Tüm ilmî çalışmalar bizzat Selçuklu Devleti tarafından desteklenmiş ve bu alanda kurumsallaşma yeni bir boyut kazanmıştır. Bugünkü üniversitelerin öncüsü mahiyetinde 459/1067 yılında meşhur Nizâmiye Medresesi ve farklı merkezlerde benzer medreseler kurulmuştur. Müslümanlar için bir ilk olan bu kurumlarda eğitim ve öğretim bir sisteme bağlanmış, parasız öğrenim fırsatı sunulmuştur. Hem İslâmî ilimler hem de Cebir, Kimya, Matematik, Fizik ve Astronomi gibi alanlarda ileri düzey eğitimler verilmiş, donanımlı ilim adamları yetiştirilmiştir. Dönemin ilim ve kültür anlayışına yön veren bu merkezler aynı zamanda toplumu Bâtınîlere karşı bilinçlendirme görevi de yürütmüştür.[8]

Bu dönemde Avrupalılarla temasın artmasına sebep olan Haçlı Seferlerinin de etkisiyle Müslüman Türkler Felsefe, Tıp, Matematik, Astronomi gibi alanlarda çalışmalar yapmaya başlamıştır. İsfahan ve Bağdat'ta rasathaneler kurulmuş, meşhur Celâlî takvimi hazırlanmış, Matematik ve Astronomi alanında çok sayıda alim yetiştirilmiştir. Tarih yazımı bizzat Selçuklu sultanları tarafından desteklenmiş, Selçukluların soyundan bahseden *Meliknâme*, Sultan Sencer adına yazılan *Mefâhiru'l-Etrâk* gibi kitaplar telif edilmiştir. Bunun yanı sıra Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh gibi birçok İslâmî ilimde değerli eserler kaleme alınmıştır. Edebiyat alanında önemli şair ve edebiyatçılar yetiştirilip birçok edebî eser verilmiştir. Medrese bünyesindeki ilmî kitapların dili Arapça iken edebî eserler genellikle Farsça kaleme alınmıştır.[9]

3. DÖNEMİN ÖNDE GELEN İLİM ADAMLARI

Abbâsîlerin Selçuklu otoritesi altında olduğu bu dönemde önemli ilim adamları yetişmiştir. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) dönemin meşhur kelâm, tefsir ve hadis alimidir. Ebû İshâk Cemâlüddîn eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)

[7] Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7/208; Bozkurt, "Abbâsiler", 511; Halide Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", *İslâm Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 666.
[8] Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7/208; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667-668.
[9] Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 666-667.

ve Fahrulislâm Abdülvâhid b. İsmâ'îl (ö.502/1108) dönemin Şâfi'î fakihlerinin en meşhur temsilcileridir. Eş'arî kelâmcısı ve Şâfi'î fakihi İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Me'âlî el-Cüveynî (ö.478/1085), Huccetü'l-İslâm el-Gazzâlî (ö. 505/1111), kıraat alimi ve edip Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106) dönemin en meşhur İslâm alimlerinin başında gelmektedir. Dinler tarihi alanında döneminin en meşhur ismi, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserin yazarı Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *Târîh-i âl-i Selçuk* eserinin yazarı şair ve devlet adamı olan Ebû Tâhir-i Hâtûnî (ö. 529-532/1134-1137) yine bu dönemde yetişmiş önemli isimlerdir. *el-Keşşâf* tefsirinin yazarı Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö.538/1144) ve meşhur Eş'arî alimi Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) dönemin önemli müfessirleridir.[10]

Bu dönemde Matematik ve astronomi alanında birçok alim yetişmiştir. Şair ve filozof Ömer Hayyâm (ö. 526/1132), 'el-feylesûf' lakabıyla anılan Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077), Ebû Hâtim Muzaffer İsfizârî (ö. 515/1121'den önce), *İsfehan Tarihi* adlı eserin yazarı Abdurrahmân b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 469/1077), Abdülmelik b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 600/1204'ten önce) bunların en meşhurlarıdır.[11]

Dönemin önemli dilci veya şairlerinin başında Ebü'l-Hasan Ali Bâherzî (ö. 467/1075), Emir Ali Bâherzî (ö. 541-542/1147), Ebü'l-Hasan el-Lami'î el-Cürcânî ve Ebü'l-Me'âlî ve Nahhâs el-İsfehânî (ö. 1118), el-Meydânî (ö. 518/1124), başka dillere en çok çevrilen Arapça eserlerden biri olan el-Makâmât'ın yazarı el-Harîrî (ö. 516/1122), Selâhaddîn Eyyûbî'nin veziri edip ve şair el-Kâdî el-Fâzıl Muhyiddîn el-Askalânî (ö. 596/1200), 'İmâdüddîn el-Kâtib el-İsfehânî (ö. 597/1201), *el-'Umde* eserinin yazarı İbn Reşîk el-Kayravânî (ö. 456/1064) ve Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078) gelmektedir.[12]

[10] Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/407; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667-668.

[11] Sargon Erdem, "Abdülmelik eş-Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/272; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 6/63; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 666.

[12] Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/420, 424, 425, 426; Ramazan Şeşen, "Kâdî el-Fâzıl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001), 24/114; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667.

Bu dönemde tasavvuf alanında da alimler yetişmiştir. Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 561/1166) Ahmed er-Rufâ'î (ö. 578/1183) ve Ahmed el-Yesevî (ö. 562/1167) bunların başında gelir.[13]

4. SOSYAL HAYAT VE EKONOMİ

Abbâsîler döneminde toplum havas ve avam olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu. Halife, halifenin akrabaları olan Hâşim oğulları, devlet adamları, Arap aileleri olan eşraf ve alimler havas sınıfını halk da avam sınıfını oluşturuyordu. Halife hem dini hem siyasi otoriteydi. Toplum, etnik gruplar açısından Araplar, İranlılar, Âramîler, Mısırlılar, Berberîler ve Türklerden, dini gruplar yönünden ise Müslümanların yanı sıra zimmî adı verilen Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlerden meydana geliyordu. Zimmîler verdikleri cizye karşılığında devletin koruması altındaydı ve dinlerini özgürce yaşama ve devlette çalışma hakları vardı. Yahudiler daha çok tıp ve ekonomi alanında istihdam edilmişti. Seffâh'ın hilafetiyle birlikte Hıristiyanlar da Abbâsî sarayında görev almaya başlamış ve birçok Hıristiyan, doktor olarak devlete hizmet etmiştir. Zımmîler bu anlamda toplumdan tecrit edilmemiş ve Müslüman topluma kaynaşması engellenmemiştir. Bunların dışında bir başka toplum sınıfı ise kölelerdi. Köle edinmenin yaygın olduğu bilinmekle birlikte bunlar savaşlarda esir düşen ya da satın alınan kişiler olup genellikle hizmetçi olarak kullanılıyordu.[14]

Bu dönemde her etnik ve sosyal grubun kendilerine özgü kıyafetleri vardı. Bunlar başlık, elbise ve ayakkabı olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Başlık olarak İranlılardan alınan ve resmi kıyafet yapılan uzun kalansuva (قَلَنْسُوَة, şapka, başlık) oldukça meşhurdu. Ayrıca uzun bir kumaş olup başın etrafına sarılan imame (عِمَامَة, sarık) herkesin dışarı çıkarken kullandığı bir başlıktı. Gömlek, bele bağlanan ve bacakları örten izar (إِزَار), omuzlara atılan pelerin ridâ (رِدَاءُ), giysilerin üzerine giyilen uzun, geniş kollu ve önü açık bir kıyafet olan cübbe (جُبَّة), kadınların başını ve omzunu örten pelerine benzeyen taylasan (طَيْلَسَان), kolsuz ve önü açık bir giysi olan aba (عَبَاء), geniş

[13] Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/448.
[14] Bozkurt, "Abbâsiler", 501-502.

ve bol pantolon olan sirval (سِرْوَال) o dönemde kullanılan giysilerdi. Ayrıca ayakkabı olarak huff (خُفٌّ) adı verilen uzun botlar ve nalın (نَعْلٌ) denilen deri sandaletler giyilirdi.[15]

Abbâsîlerin ekonomisi vergilere, ticarete ve üretime dayalıydı. Emevîlerin aksine bu dönemde Arap ve Arap olmayan gibi bir ayrıma gidilmeksizin tüm Müslümanlar vergi konusunda eşitti. İktisadi yapı Divânü'l-harâc, Divânü'd-diya', Abbâsîlerin Selçuklu hakimiyeti döneminden önce kaldırılmış olan Divânü'n-nafakât ve Divânü beytilmal'dan oluşuyordu. Divânü'l-harac devletin tüm bölgelerinden harac toplanması, vergi tahsili, arazi gelirleri ile ilgili hükümlerin belirlenmesi ve zimmîlerin ödeyeceği cizye miktarlarının belirlenmesi görevini, Divânü'd-diya' devletin halka işletmeleri için verdiği arazilerin öşrünü toplama vazifesini, Divânü'n-nafakât memurların maaşlarını ödeyip, hilafet merkezinin ihtiyaçlarını karşılama görevini, Divânü beytilmal her türlü gelirlerin toplanması ve yapılan harcamaların kayıtlarının yapılması görevini yürütüyordu. Devletin ekonomi politikasını belirleme ve gelir-gider dengesini sağlama işlerini de takip ediyordu.[16]

Devlet endüstri ve üretime de önem veriyordu. Maden işletmeleri, kâğıt, kumaş, tuğla ve cam imalathaneleri, su değirmenleri, kuyumculuk, farklı mesleklere dair atölye ve çarşılar da yine bu dönemin ekonomisinin gelir kaynakları arasındaydı.[17]

5. SARF VE NAHİV İLMİNİN GELDİĞİ AŞAMA

5.1. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Döneme Kadar Süregelen Dil Çalışmaları

İlk nahiv çalışmalarını Hz. Ali'nin başlattığı ve Basralı alim Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) bu çalışmalar üzerine nahvi tesis ettiği, daha sonra da bunların Ebü'l-Esved'in öğrencileri tarafından Basra'da devam ettirildiği bilinmektedir. Burada yetişen dil alimleri kendilerine özgü sistemli dil çalışmalarıyla Basra nahiv ekolünü oluşturmuştur. Dil malzemeleri toplamak için semâ' metodunu uygulamış ve çöllere

[15] Bozkurt, "Abbâsiler", 502-504.
[16] Bozkurt, "Abbâsiler", 497-498.
[17] Bozkurt, "Abbâsiler", 500.

seyahat edip burada yalnızca dilleri bozulmamış belli bedevî Arap kabilelerinden en fasih lafızları bir araya getirmişlerdir. Bu ekolün temsilcileri arasında Nasr b. ‘Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735), Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 129/746), ‘Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), meşhur yedi kıraat aliminden biri olan Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ (ö. 154/770), Ebü’l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (ö. 172/788), el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kutrub (ö.206/821), el-Asma‘î (ö. 216/831), Ebü’l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/866) ve Ebü’l-Fadl er-Riyâşî (ö. 257/870) gibi alimler bulunmaktadır. Basra’daki gramer çalışmaları daha sonra Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 258/898) ve öğrencileri tarafından yürütülmüştür.[18]

Kûfeli alimler fıkıh, kıraatler ve Arap şiiri ile meşgul oldukları için Kûfe’deki gramer çalışmaları Basra’dakilere nazaran daha geç başlamıştır. Basralı nahivcilerden ders aldıktan sonra Kûfe’ye giden Ebû Ca‘fer er-Ruâsî (ö. 175/791), Kûfe nahiv ekolünün kurucusu sayılmakla birlikte onun ilkelerini belirlemesi sebebiyle gerçek kurucusunun er-Ruâsî’nin öğrencisi Ebü’l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804) olduğu kabul edilmektedir. Birçok Basralı alimden nahiv dersleri alan ve Yûnus b. Habîb’in meclisinde münazaraya başlayan el-Kisâî ile birlikte Basra ve Kûfe ekolleri arasında farklı dil anlayışları gelişmiş ve bunun akabinde gramer tartışmaları başlamıştır. Kûfeli alimler gramer çalışmalarında kıyas metodunu takip etmiş ve dil malzemesi edinirken her işittiklerini almış, şehirlerde yaşayan dilleri bozulmuş Araplardan da lafız toplamışlardır. Aynı nahiv konuları için Basralılardan farklı ıstılahlar kullanmışlar ve birçok gramer kuralında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu ekolün temsilcileri arasında Ebü’l-Hasan Ali b. el-Mübârek el-Ahmer (ö. 194/809), Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Muhammed Seleme b. ‘Âsım (ö. 226/840), Ebû Ca‘fer Muhammed b. Sa‘dân ed-Darîr (ö. 231/845), Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdillâh (ö. 251/865) gibi dilciler vardır. Kûfe’deki nahiv çalışmalarını daha sonra Ebü’l-Abbâs es-Sa‘leb (ö. 291/903) ve öğrencileri yürütmüştür.[19]

[18] Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 23-45, 59-60.
[19] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 47-51, 61-72.

Bağdat şehrinin kurulmasının ardından Kûfeli nahivciler gramer çalışmalarını buraya taşımışlardır. Hicri 4. yüzyılda Bağdat'ta başlayan nahiv çalışmalarında alimler yeni bir üslup ve metot geliştirerek Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini sentezlemişlerdir. Gramer tarihinde bu süreç "nahivde tercih dönemi" olarak kabul edilmektedir. Zira ekol mensuplarının bir kısmı Basra bir kısmı da Kûfe ekolünün etkisinde kalırken başka bir grup alim ise her iki ekolden de uygun gördükleri görüşleri tercih etmiş veya bunları derinlemesine inceleyip yeni fikirler üretmişlerdir. Başlangıçta Bağdat'ta Kûfeli alimlerin sayıca fazla olması sebebiyle Kûfe ekolünün görüşleri yaygınken çok geçmeden mezhep taassubunun ortadan kalkmasıyla Basra ekolünün görüşleri kabul görmüştür. İki ekolün fikirlerini sentezlemeye çalışan alimler eserlerinde artık Basralıların görüşlerini esas almaya başlamışlardır.[20]

Bağdat'ın Selçuklu otoritesi altına girdiği döneme kadarki süreçte gramer çalışmalarını yürüten Bağdat ekolüne mensup nahivciler arasında Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889), Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân (ö. 299/911), Ebû Mûsâ Süleymân b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/917), Ebû Bekr b. Şukayr (ö. 315/927), Ebû Bekr b. el-Hayyât (ö. 320/932), Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö. 327/938), Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ali b. Süleymân el-Ahfeş es-Sağîr (ö. 315/927), Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. es-Serrâc (ö.316/928), İbn Şukayr Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasan (ö. 317/929), Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.339/950), Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer b. Dürüsteveyh (ö. 348/959), el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzubân es-Sîrâfî (ö. 368/978), İbn Hâleveyh el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 370/980), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Ebü'l-Hasen Ali b. 'Îsâ er-Rummânî (ö. 384/994) ve Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi dil alimleri bulunur.[21]

5.2. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Dönemde Dil Çalışmaları

İbnü'd-Dehhân'ın yaşadığı döneme denk gelen V. ve VI. yüzyıldaki dil çalışmaları daha çok mütekaddimûn dilcileri dediğimiz hicri IV. asrın yarısından önce vefat etmiş nahivcilerin eserleri üzerine yoğunlaşmıştır. Onlar ile aynı üslup ve metodu takip

[20] Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1968), 245; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*,79, 85-86.
[21] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 246-276; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 79-89.

etmişler, hoca-öğrenci bağı kurmuşlardır.[22] Bu dönemin başında yaşamış olan İbn Berhân Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Ali'nin (ö. 456/1064) nahiv ve dil bilgisi alanında *el-Lüma'* ve *Usûlü'l-lüga* eserlerlerini yazmış olduğu kaynaklarda geçmektedir.[23]

Döneminin en iyi nahiv alimi kabul edilen İbnü'l-Haşşâb Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 567/1172) nahiv çalışmalarını şerh yaparak ve reddiye yazarak sürdürmüştür. Şerhini yaptığı kitaplar; İbn Cinnî'ye ait olan *el-Lüma'*, İbn Hübeyre'ye (ö. 560/1165) ait dört ciltlik nahiv kitabı *el-Muktesıd* ve ez-Zeccâcî'ye yahut Abdülkâhir el-Cürcânî'ye ait olan *el-Cümel*'dir. Reddiye yazdığı eserler ise İbn Bâbeşâz'ın (ö. 469/1077) *Şerhu'l-cümel*'i ve el-Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö.502/1109) *Tehzîbü islâhi'l-mantık* adlı kitabıdır.[24]

Nizâmiye Medreselerinin ilk hocalarından olan ve Sâhibü'l-lüga lakabıyla meşhur Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî yine bu dönemde edebiyat dersleri vermiş, şiir şerhleri yazmış ve bir nahiv kitabı olan *Mukaddime* eserini telif etmiştir. Nahiv çalışmalarında bazen Basralıların bazen de Kûfelilerin ıstılahlarını kullanmıştır. et-Tebrîzî'nin ardından öğrencisi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), Nizâmiye Medreselerinde edebiyat dersleri vermiştir. Kûfe ekolüne mensup olduğu bilinen dilbilimci, Bağdat'taki nahiv çalışmalarını ileri bir seviyeye taşımakla birlikte günlük dilde yapılan hataları ele alan lügat çalışmaları yapmıştır.[25]

Bu dönemin gramer çalışmalarına katılan ve Bağdat ekolünün metotlarını takip eden bir başka alim ise Ebü'l-Kâsım b. Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) olmuştur. Dil alanında zirveye ulaşan isim olarak kabul edilen ez-Zemahşerî, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını çok okumuş ve eserlerinde kaynak olarak kullanmıştır. Dil, nahiv, belâgat, lügat, aruz gibi birçok alanda eserler vermesinin yanı sıra yazdığı nahiv kitaplarından biri olan *el-Mufassal*'ı diğer eserleri arasında temayüz etmiştir. Çalışmalarında dili, mantık esası üzerine okumuş, tefsir ve kıraat gibi ilimlerde nahiv ilminin kullanımını önemsemiştir. Öyle ki yazdığı meşhur tefsir kitabı *el-Keşşâf*'ta pek

[22] Dayf, el-Medârisü'n-nahviyye, 277; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi,* 86, 90.
[23] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi,* 91.
[24] Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999), 20/83; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi,* 92.
[25] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi,* 92-93, 97.

çok önemli nahiv konusu dağınık halde bulunmaktadır. Nahvi konu alan eserlerinde bazen Basra ekolünün temsilcilerinden Ebû Ali el-Fârîsî ve İbn Cinnî'nin, bazen Kûfe ekolünün görüşlerini kullanmış, bazen de hiçbir alimin katılmadığı kendine ait görüşlerini ortaya koymuştur.[26]

Zamanının en iyi nahivcilerinden biri kabul edilen ve İbnü'ş-Şecerî lakabıyla tanınan Ebü's-Se'âdât Hibetullâh b. Ali eş-Şerîf el-Bağdâdî (ö. 542/ 1148), Bağdat'ta yetmiş yıl nahiv dersleri vermiş ve birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Çok sayıda nahiv kitabı yazmış ayrıca İbn Cinnî'nin *el-Lüma'* ve *et-Tasrîfü'l-mülûkî* eserlerini şerh etmiştir.[27] Yine bu dönemde Ebû Nizâr Hasan b. Sâfî (ö. 568/1173) tarafından sarf alanında *el-Muktesıd*, nahiv alanında ise *Kîtâbü'l-Hâdî ve Usûlü'n-nahv* eserleri kaleme alınmıştır.[28]

Sîbeveyhi'den sonraki nahiv çalışmaları metot ve kurallar açısından daima belli başlı bir çerçevede ilerlemiştir. Ancak İbnü'ş-Şecerî ve İbnü'l-Cevâlîkî'nin öğrencisi olan Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1180) süregelen bu nahiv geleneğine yeni bir soluk getirerek nahiv usulü ilmini ortaya koymuş ve eski kuralları yeni bir metotla ele almıştır. el-Enbârî, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki tartışmaları ve nahiv konularındaki ihtilafları konu alan *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf* eserinde oldukça farklı bir metot uygulamış ve nahiv felsefesini incelemiştir. Bunun dışında Kur'ân-ı Kerîm'in irabı hakkında *el-Beyân fî garîbi i'râbî'l-Kur'ân* adlı eserini yazmıştır. Sarf ve nahiv meselelerini birlikte ele aldığı *Mensûru'l-fevâid* eserinde nahvin sözlük ve ıstılah manalarını, ekoller arasındaki ihtilafları konu almıştır.[29]

Bağdat'ta önde gelen nahiv alimlerinden biri olan Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-'Ukberî (ö. 616/1219), Kur'ân-ı Kerîm ve hadis irâbına dair *İ'râbü'l-Kur'ân* ve *İ'râbü'l-Hadîs* eserlerini yazmıştır. Sadece Kur'ân irâbını konu alan *İmlâu mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhî'l-i'râb* ise bu alandaki en önemli eseridir. Nahiv alanında *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ' ve'l-i'râb* adlı eserini telif etmiştir. Nahiv çalışmalarında Basra ekolünün görüşlerini esas alan el-'Ukberî, Kûfe ekolünün görüşlerine karşı çıkmış ve bu tartışmaları konu alan *el-Mesâilü'l-hilâfiyye fi'n-nahv* eserini yazmıştır.[30]

[26] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 284; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 93-97.
[27] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 98.
[28] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 99.
[29] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 278; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 100-102.
[30] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 102,103.

Sonuç olarak Bağdat'ta hicri 4. yüzyılın yarısından sonraki nahiv çalışmaları müteahhir nahivciler dönemi kabul edilmiş ve İbnü'd-Dehhân bu dönemin nahivcileri arasında yer almıştır. Bağdat bu dönemde her ne kadar Arap otoritesi altında değilse de önce Büveyh oğulları ve ardından yönetimi ele alan Selçuklular dil çalışmalarına son derece önem vermiştir. Bu anlamda Nizâmiye medreselerinde eğitim alan nahivcilerin gramer çalışmaları son derece kayda değerdir. Bu dönemin nahiv alimleri öncekilerin aksine çalışmalarında Basra ve Kûfe ekolleri arasında tartışılan nahiv konularını objektif bir biçimde ele alarak ekol taassubuna kapılmamışlardır.[31] Gramer çalışmalarında nahvi kısaltma yoluna giden eserler verilmesinin yanı sıra tüm nahiv ve sarf konularını ihtiva eden hacimli, uzun çalışmalar da yapılmıştır. Bu eserlerin mütekaddim nahivcilerinin eserlerine nazaran daha iyi, daha düzenli, kullanım açısından daha işlevsel olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde bir takım nahivle ilgili eserlere fıkıh kitaplarının isimleri verildiği görülür. Bunun sebebi fıkıh alanındaki mantık ve felsefe temelinde yapılan münazaralarda kullanılan metot ve kuralların nahiv ilminde de kullanılmaya başlanması ve Şafi'î-Hanefî fıkhı arasında ihtilaflar ele alınırken kullanılan kaidelerin Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflı dil meselelerinde esas alınmasıdır. el-Enbârî'nin, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait olan *Lüma'u'l-edille* adlı fıkıh kitabının ismini kendi nahiv kitabına vermiş olması buna iyi bir örnektir.[32]

Bağdat'taki müteahhirûn nahiv döneminin dil, gramer ve belagat çalışmalarında yeni bir şey ortaya çıkarılmasından ziyade nahiv daha detaylı biçimde açıklanmış, sayısız şerh ve reddiyeler yazılmış, var olan gramer kurallarını farklı tasnif etme yoluna gidilmiştir. Kelime ve cümle türleri, cümlenin öğeleri ve aralarındaki bağlantı, alt cümleler ve metin içerisindeki cümlelerin birbiriyle ilgisi gibi konular üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Temel nahiv kitaplarının yerini, farklı görüş ve yorumlar içeren nahiv felsefesi kitapları almıştır. Önceleri dili koruma ve kaidelerin tespiti amacı güden nahiv çalışmalarında amaç artık nahvin kendisi olmuştur.[33]

---

[31] Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 86.

[32] Ali Abdülvâhid Vâfî, *Fıkhu'l-lüga* (Kahire: Dâru Nahdati Mısr, 1945), 143; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 104-105.

[33] İbrahim Sarmış, "Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991), 143; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 106.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'D-DEHHÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Adı ve Nesebi

İbnü'd-Dehhân'ın tam adı kaynaklarda genellikle Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh b. Sa'îd b. Muhammed b. Nasr b. 'Âsım olarak geçer. Fakat İbnü'd-Dehhân en-Nahvî adıyla meşhur olmuştur. Nesebi de Ka'b b. 'Amr el-Ensârî'ye dayanır.[34] Neseb silsilesi ise şu şekildedir: Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh b. Sa'îd b. Muhammed b. Nasr b. 'Âsım b. 'Abbâd b. 'Âsım b. Fadl b. Zufer b. Gılâb b. Hamd b. Şâkir b. 'İyâd b. Hısn b. Recâ' b. Übey b. Şibl b. Ebi'l-Yüsr Ka'b el-Ensârî.[35]

1.2. Künyesi ve Lakabı

Künyesi Ebû Muhammed olup kaynaklarda Nâsihuddîn[36], en-Nahvî[37], el-Bağdâdî[38] ve İbnü'd-Dehhân[39] adlarıyla anılmıştır.[40] Ama isim benzerliği olan dil alimi İbnü'd-Dehhân Fahruddîn Muhammed b. Ali b. Şu'ayb el-Bağdâdî (ö. 590/1194) ile karıştırmamak gerekir.[41] Burada şunu belirtmekte fayda var ki tarihte İbnü'd-Dehhân lakabına sahip başka alimler de vardır. Herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için burada isimlerini zikretmek faydalı olacaktır:

1. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. er-Recâ' Ebû Muhammed el-Lügavî İbnü'd-Dehhân (ö. 447/1055)

---

[34] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/219; Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*, nşr. Ahmed Zekî Bek (Kahire: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1329/1911), 158; Celâleddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1384/1964), 1/ 587.

[35] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 2/382.

[36] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/ 71; Cemâlüddîn Yûsuf b. Tagrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, tkd. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1413/1992), 6/66.

[37] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnaût – Muhammed Na'îm el-Arkûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20/581.

[38] Ebû Muhammed Abdullâh el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yakzân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1317/1997), 3/294.

[39] Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-'Imâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûtî, nşr. Abdülkâdir el-Arnaûtî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991), 6/384

[40] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

[41] Bkz. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 11/15.

2. Ebü'l-Ferec Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. 'Îsâ İbnü'd-Dehhân (ö. 581/1185)
3. el-Mübârek b. el-Mübârek Sa'îd b. Ebi's-Sa'âdât İbnü'd-Dehhân en-Nahvî (ö. 613/1216)
4. Yahyâ b. Sa'îd el-Mübârek İbnü'd-Dehhân en-Nahvî (ö. 616/1219)[42]

1.3. Hayatı

Hicrî 494 (1101) yılında Recep ayının 26'sında bir rivayete göre de 21'inde, milâdî 23 veya 28 Mayıs'ta Bağdat'ta, Nehritâbık denilen bölgede dünyaya gelmiştir. 493 yılında doğduğunu söyleyenler de olmuştur.[43] Bağdat'ın doğu mahallelerinden biri olan Muktediyye ehlindendir.[44]

Kaynaklarda çocukluğu ile ilgili bir bilgi geçmeyen İbnü'd-Dehhân ileriki yıllarda ilmî yönden kendini geliştirmek için İsfahan'a gitmiştir. Orada hem eğitim almış hem de edebiyat alanında birçok kitap yazmıştır. Daha sonra Bağdat'a dönmüş ve bir süre burada yaşamıştır. Bu süreçte nahiv ve dil dersleri vermiş, kitap yazmaya devam etmiş ve döneminin saygı duyulan alimlerinden biri haline gelmiştir.[45]

Dımaşk'a gitmek için Bağdat'tan ayrılan İbnü'd-Dehhân hicrî 544 yılında Musul'a uğramıştır. Burada cömertliğiyle meşhur bir vezir olan Cemâleddîn İsfahânî (ö. 559/1164)[46] ile görüşmüştür. Vezir onu oldukça güzel karşılamış; Musul'da ders vermesi, okumalar yapması ve eser telif etmesi için görevlendirmiştir.[47] Bunun üzerine İbnü'd-Dehhân kitaplarını geride bırakarak Musul'a taşınmış ve vezirin himayesinde

---

[42] Muhammed el-Bâkır b. Zeynel'âbidîn el-Mûsevî el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*, thk. Esedullah İsmâiliyyân (Tahran: Mektebetü İsmâiliyyân, 1390/1970), 4/56-58.

[43] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât,* 1/587; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* çev. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1359/1959), 5/169.

[44] Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nüḥât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Daru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986), 2/47.

[45] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/47-48; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

[46] Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Ebî Mansûr'dur. Cevâd el-İsfahânî adıyla meşhur olmuştur. Dedesi Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, babası da vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün hizmetinde bulunmuştur. Kendisi de 1118-1131 yılları arasında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd döneminde Dîvân-ı Arz'da görev yapmıştır. Daha sonra Atabeg 'İmâdüddîn Zengî tarafından önce Rahbe ve Nusaybin vezirliğine ardından Dîvân-ı İşrâf'ın başına getirilmiştir. 'İmâdüddîn Zengî'nin ölümünün ardından oğlu Nûreddîn Mahmûd Zengî, kardeşi I. Seyfeddin Gazi'nin Musul'a hâkim olmasıyla birlikte buraya vezir olarak atanmıştır. Askeri ve siyasi başarılar elde eden el-İsfahânî'ye duyulan kıskançlıkların sonucu olarak Kutbüddîn Mevdûd tarafından 558 yılında tutuklanmıştır. 559 yılında ise Musul Kalesi'nde vefat etmiş ve Medine'ye defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "İsfahânî, Cemâleddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 22/506-507.

[47] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/48; es-Safedî, *Nektü'l-himyân,*158*;* Şihâbüddîn Ahmed b. Ali ed-Delcî, *el-Felâke ve'l-meflûkûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1385/1965), 164.

yaşamaya başlamıştır. Tarihçi İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)[48] de İbnü'd-Dehhân hakkında ömrünün sonuna doğru Musul'da yaşadığını ve oranın halkının ondan ders aldığını söylemiştir.[49] Ancak buraya yerleştiği sene Bağdat'ı sel vurunca geride bıraktığı evi, arkasında bulunan tabakhaneden sızan sular sebebiyle zarar görmüştür. Bunun üzerine ıslanan kitaplarını Bağdat'tan Musul'a getirtmiştir. Eserlerin yıprandığını görünce kendisine verilen bir tavsiye üzerine oluşan kötü kokuyu gidermesi için ladin denilen karanfilgillerden otsu bir bitki ile kitaplarını buhurlamıştır. Ancak bu işlem esnasında yoğun buhara maruz kalması sonucu gözlerini kaybetmiştir.[50]

İbnü'd-Dehhân'ın vefatına aylar kala oğlu Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sa'îd hicrî 569 (1173) yılının başlarında dünyaya gelmiştir. İbnü'd-Dehhân ise hicrî 569 yılının Ramazan Bayramı gecesinde/Şevvalin birinde, milâdî 7 mayıs 1174 tarihinde Musul'da vefat etmiştir. Genel rivayetlerin aksine el-Müstevfî (ö. 740/1340), onun 566 yılında vefat ettiğini söylemiştir. Naaşı Musul'da Bâbu'l-Meydân'daki Mu'âfâ b. 'Imrân mezarlığına defnedilmiştir.[51] Hicrî 616, milâdî 1219 yılında da oğlu Musul'da vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.[52]

1.4. Arap Dilindeki Yeri ve İlmî Kişiliği

İbnü'd-Dehhân dil ve edebiyat alimidir.[53] Hakkında oldukça az konuşulmasına rağmen nahiv alimlerinin önde gelenlerinden olup Arapça alanındaki engin bilgisiyle Arap dilcileri arasında oldukça değerli bir konuma sahiptir.[54] İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), onun zeki ve seçkin biri olup nahiv alanında ciddi bir bilgi birikimi olduğunu ve aynı zamanda şiir yazmada yetkin biri olduğunu söylemiştir.[55] İbn Hallikân (ö. 681/1282) onu asrının Sîbeveyhi'si olarak tanımlamış ve nahiv alanında faydalı kitaplar yazdığını ifade etmiştir.[56] Öyle ki İmâdüddîn el-İsfahânî (ö. 597/1201) o zamanlar şöyle

---

[48] Tam adı Cemâlüddîn Muhammed b. Sa'îd b. Yahyâ b. Ali ed-Dübeysî olan tarihçi.
[49] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423/2003), H. 561-570/342.
[50] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/48; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383.
[51] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/169.
[52] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/385; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/169.
[53] Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'Ilm li'l-Melâyîn, 1389/1969), 3/153.
[54] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220; es-Safedî, *Nektü'l-himyân*, 158.
[55] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/47.
[56] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

denildiğinden bahseder: Bağdat'taki nahivciler 4 kişidir. Bunlar; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145), İbnü'ş-Şecerî (ö. 542/1148), İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172) ve İbnü'd- Dehhân'dır.[57] Corcî Zeydân (ö. 1914) onun, el-Cevâlikî ve İbnü'ş-Şecerî derecesinde nahivde öncü olduğunu dile getirmiştir.[58] Zira yaşadığı dönemde insanların Bağdat'taki bu meşhur nahivcilerin yerine İbnü'd-Dehhân'ın derslerine daha çok rağbet ettikleri ve nahiv bilgisinden dolayı onu daha üstün gördükleri kaynaklarda geçmektedir.[59]

İbnü'd-Dehhân İsfahan'daki ilmi çalışmalarından sonra Bağdat'a döndüğünde nahiv alanında Bağdat ekolünün öncüleri kabul edilen Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) eserleri üzerinde ciddi bir çalışma yapmıştır. el-Fârisi'nin *el-Îzâh*'ının şerhini öğrencilere ders olarak okutmuş ve İbn Cinnî'ye ait olan *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* adlı eserini iki cilt halinde şerhetmiştir ki bu oldukça beğeni toplayan bir şerh olmuştur. Bunun dışında yine oldukça değerli eserler kaleme almıştır.[60]

Eserlerinde İbnü'd-Dehhân'dan övgüyle bahseden alimlerden biri olan İmâdüddîn el-İsfahânî[61] şu satırları kaleme almıştır: "Şeyh Ebû Muhammed b. Dehhân kurumayan bir deniz ve cevval bir alimdi. Asrının Sîbeveyhi'si, döneminin eşsiz bir ilim adamıydı."[62] Bir başka alim İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349) de *Mesâlikü'l-ebsâr* adlı eserinde ondan yine övgüyle bahsetmiş, dil alanındaki yetkinliğini dile getirmiştir.[63] Hazîrî (ö. 568/1172) ise kitabı *Zînetü'd-dehr*'de onun için şu beyti kaleme almıştır:[64]

---

[57] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât,* 1/587.
[58] Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye,* nşr. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1954), 3/42.
[59] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.
[60] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/47-48; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 99.
[61] Harîdetü'l-Kasr adlı eserin yazarı, edip ve tarihçidir. İsfahan'da, hicrî 519 (1125) yılında, tanınmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 534 yılında Bağdat'a taşınmış; Nizâmiye Medresesi'nde gramer, edebiyat ve fıkıh gibi alanlarda eğitim almıştır. Hayatı boyunca birçok devlet kademesinde görevlendirilmiş, Dımaşk'ta bulunan el-Medresetü'n-Nûriyye'de dersler vermiştir. 597 (1201) yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Kendisinin çok iyi Arapça ve Farsça bildiği, döneminin meşhur kâtiplerinden biri olduğu bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 22/174-176.
[62] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51.
[63] Şihâbüddîn Ahmed b. Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Abdülabbâs Abdülcâsim (Abu Dabi: el-Cem'u's-Sekâfî, 1424/2003), 7/53.
[64] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/384.

بَادِرْ إِلَى الْعَيْشِ وَالْأَيَّامُ رَاقِدَةٌ وَلَا تَكُنْ لِصُرُوفِ الدَّهْرِ تَنْتَظِرُ

فَالْعُمْرُ كَالْكَأْسِ يَبْدُو فِي أَوَائِلِهِ صَفْوٌ وَآخِرِهِ فِي قَعْرِهِ الْكَدَرُ

Günler sakinken yaşamak için acele et; zamanın cilvelerini bekleme

Çünkü ömür kupa gibidir, başı berrak, sonu (dibi) bulanık görünür.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ise onun tüm bu ilmî kapasitesinin yanı sıra şaşırtıcı bir şekilde kötü bir hatta sahip olduğunu belirtmiştir.[65]

Dil ve edebiyat alanı dışında hadis ilmiyle de ilgilenen İbnü'd-Dehhân, birçok hocadan ders almış ve bu alanda birçok talebe yetiştirmiştir. Hatta kaynaklarda dil eğitimi aldığı hocalarından ziyade hadis alanında ders aldığı hocalarının bilgisine ulaşılmaktadır. [66]

1.5. Hocaları

Kemâleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181), İbnü'd-Dehhân'ın Arap dili alanında Ali b. İsâ er-Rummânî'den ders aldığını ifade etmiştir. Ancak bu isim meşhur Arap dili ve belâgatı alimi Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ er-Rummânî el-Bağdâdî (ö. 384/994) değildir.[67] Zira o, İbnü'd-Dehhân'ın doğumundan 110 yıl önce vefat etmiştir.

İsfahan'a yaptığı ilmî seyahatinde oradaki alimlerden de ders almıştır. Ancak kaynaklarda bu alimlere dair bir bilgi yer almamaktadır.[68] Bunun dışında diğer kaynaklarda ve kendi eserlerinde Arap dili alanında hocası olabilecek herhangi bir isim geçmemektedir. Bu da İbnü'd-Dehhân'ın dil ve nahiv çalışmalarında genel anlamda hocaları değil de bu alanda yazılmış kitapları referans aldığını düşündürmektedir.[69] Bunun yanı sıra hadis alanında ders aldığı birçok hocası olmuştur. Bunlar arasında kaynaklarda bizzat ismi geçenler Ebû Gâlib Ahmed b. el-Hasan b. el-Bennâ' (ö.

[65] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222.
[66] İbnü'l-'Imâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/349.
[67] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 264; Sedat Şensoy, "Rummânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008), 35/242.
[68] Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dârü'l-'Ilm li'l-Melâyîn, 1989), 3/348.
[69] Semira Karuko, "Kendi Döneminin Sîbeveyhi'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 211.

527/1132) ve *el-Ezrak* eserinin yazarı olan Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. Muhammed b. el-Husayn eş-Şeybânî (ö. 525/1130)'dir.[70]

1.6. Öğrencileri

1.6.1. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî

Kabilelerin neseb bilgilerini içeren meşhur *el-Ensâb* adlı eseriyle tanınmış olan es-Sem'ânî tarihçi, muhaddis ve Şâfi'î fakihidir. 21 Şâban 506 (10 Şubat 1113) tarihinde Merv'de dünyaya gelmiştir. Annesi Fâtıma bint Hasan, Merv'in idaresinde söz sahibi bir aileden gelmekteyken babası Muhammed b. Mansûr, Horasan'ın meşhur alimlerindendir. Ailesinin yönlendirmesiyle çocukluğundan itibaren 'Ubeyd b. Muhammed el-Kuşeyrî, Abdülgaffâr b. Muhammed eş-Şîrûyî gibi birçok alimden dersler almış; 23 yaşından itibaren de ilmî seyahatlere çıkmıştır. Aralarında Horasan, Suriye, Hicaz, Nîşâbur, Bağdat, Herat, Belh, Semerkant, Buhara gibi merkezlerin de bulunduğu 100 civarında ilmî merkeze gittiği ve yaklaşık 7000 hocayla görüştüğü kaynaklarda geçmektedir. 529 (1135) yılında başlayan bu seyahatini 552 (1157) yılında bitiren es-Sem'ânî tekrar Merv'e yerleşmiş, burada Nizâmiye medreselerinde dersler vermiş ve eser telif etmeye devam etmiştir. Çok sayıda eser yazmış olmakla birlikte bunların çoğu Moğolların Merv'i işgali sırasında kaybolmuştur. En meşhur eseri olan el-Ensâb günümüze ulaşmış olup çok sayıda neşri yapılmıştır. Hocalarını tanıtmak amacıyla yazdığı meşhur kitabı *el-Mu'cemü'l-kebîr* eserinin ise yalnızca muhtasar nüshası günümüze ulaşabilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* eserine yazdığı zeylinin de sadece az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. es-Sem'ânî, 1 Rebîülevvel 562 (26 Aralık 1166) tarihinde Merv'de vefat etmiştir.[71]

1.6.2. el-Belatî

Tam adı Ebü'l-Feth Osmân b. 'Îsâ b. Mansûr el-Edîp en-Nahvî'dir. 524/1130 yılında Musul'un Belat kasabasında doğmuştur. İbnü'd-Dehhân ve Ebû Nizâr Hasan b. Sâfî'den

---

[70] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/ 220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-'Iber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1405/1985), 2/427.

[71] Abdülbâkî b. Abdilmecîd el-Yemenî, *İşâratü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nühât ve'l-lügaviyyîn*, thk. Abdülmecîd Diyâb (Riyad: Şeriketü't-Tıbâ'ati'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, 1406/1986), 129-130; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1386/1966), 12/254; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009), 36/461.

nahiv ilmini öğrenmiş ve Bağdat ekolünü takip etmiştir. Önce Şam'a ardından hicrî 567 yılında Kahire'ye gitmiş ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin görevlendirmesiyle nahiv ve kıraat dersleri vermiştir. el-Belatî hem Arap dili hem tarih alanında döneminin otoritesi olmakla birlikte iyi bir şairdi. Dil, edebiyat, hat sanatı ve İslâm ile ilgili birçok eser telif etmiştir ancak günümüze yalnızca "el-Harbâviyye" adındaki kasidesi ulaşabilmiştir. 19 Safer 599 (7 Kasım 1202) tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.[72]

1.6.3. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî

Tam adı Ebü's-Se'âdet el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî'dir. Hicrî 544 yılında Cizre'de doğmuştur. Dönemin idarecilerine yakın olan ve önemli yerlerde görevlendirilen babası, Esîrüddîn lakabı ile tanındığından kendisi de İbnü'l-Esîr künyesiyle meşhur olmuştur. 565 yılında Musul'a yerleşmiş, burada Arap dili ve edebiyatı alanında Sa'îd b. el-Mübârek İbnü'd-Dehhân, Ebû Bekr Yahyâ b. Sa'dûn el-Mağribî el-Kurtubî (ö. 567/1172) ve Ebü'l-Hazm Mekkî b. Reyyân el-Mâkisî en-Nahvî ed-Darîr, hadis alanında ise el-Hatîb Ebü'l-Fadl b. et-Tûsî gibi alimlerden ders almıştır. Öğrencileri arasında İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Feth Şehâbeddîn Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî ve Tâceddîn Abdülmuhsîn b. Muhammed el-Bâcerbekî sayılabilir. Belli bir ilmî alanla kendini sınırlandırmayan İbnü'l-Esîr Arap dili, nahiv, fıkıh, Kur'ân, hadis gibi pek çok ilim dalında uzmanlaşmış ve çok sayıda eser telif etmiştir. Bunlardan biri de İbnü'd-Dehhân'ın *el-Fusûl fi'n-nahv* kitabının şerhi olan *Kitâbü Tehzîbi Fusûli İbnid-Dehhân* adlı eseridir.[73]

Selçuklu Atabegleri döneminde hazinedarlık, divan kâtipliği, sır kâtipliği ve müşavirlik yapmıştır ve kendisine vezirlik görevi teklif edilecek kadar idari işinde yükselmiştir. Daha sonra felç geçiren İbnü'l-Esîr, eserlerini Musul'da yaptırdığı bir ribatta öğrencilerinin yardımıyla yazmıştır. 29 Zilhicce 606 tarihinde (24 Haziran 1210) Musul'da vefat etmiştir.[74]

---

[72] Selahattin Kıyıcı, "Belatî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 5/391.

[73] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/71-76; Ali Osman Koçkuzu, "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/28.

[74] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/71-73; Koçkuzu, "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr", 21/28.

1.6.4. Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsılî

Lakabı Emînüddîn olup el-Melekî adıyla meşhur olan yazar, edebiyatçı ve nahivcidir. Nesebi Sultan Melikşah b. Selçuk'a dayanır. Musul'da yaşamış ve İbnü'd-Dehhân'dan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır. Yaşadığı dönemde hattının oldukça güzel olması ve çok nüsha yazmasıyla meşhur olmuştur. Yâkût el-Hamevî, hicrî 613 yılında yaptığı Musul seyahati sırasında kendisiyle görüştüğünü, yazdığı kitap nüshalarının oldukça pahalı olduğunu ve insanlar tarafından rağbet gördüğünü söylemiştir. *el-Makâmâtü'l-Harîriyye* ve el-Cevherî'ye (ö. 400/1009) ait olan *es-Sıhâh* adlı eserlerin de birçok nüshasını yazdığı bilinmektedir. Şöhretinin Musul sınırlarını aştığı, başka şehirlerden insanların ziyaretine geldiği hatta Bağdat'tan Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ali isimli bir şahsın kendisini öven bir kaside yazdığı kaynaklarda geçmektedir. el-Mevsılî Musul'da hicrî 618 yılında vefat etmiştir.[75]

1.6.5. el-Hatîb et-Tebrîzî

Çağının önde gelen nahivcilerinden olup İbnü'd-Dehhân'dan hadis dersi almıştır. Kaynaklarda kendisiyle ilgili detaylı bir bilgi geçmemektedir. Ayrıca onu meşhur Arap dili ve edebiyatı alimi Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ile karıştırmamak gerekir. Zira Ebû Zekeriyyâ, İbnü'd-Dehhân henüz 8 yaşlarındayken vefat etmiştir.

Zikrettiğimiz öğrencileri dışında kimlerden oluştuğu belirtilmeyen bir grubun da İbnü'd-Dehhân'dan hadis dersi aldığı kaynaklarda geçmektedir.[76]

1.7. Eserleri

İbnü'd-Dehhân nahiv, tefsir, dil ve edebiyat alanlarında çok sayıda eser yazmış ancak bunların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. 510 ve 592 yılları arasında kaleme alınan bu eserler kaynaklarda geçtiği kadarıyla şunlardır:[77]

---

[75] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/77; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 19/312-313; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/119-122.
[76] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220.
[77] Semira Karuko, "Kendi Döneminin Sîbeveyhi'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği, 214.

1. el-Fusûl fi'n-Nahv

el-Fusûlü'l-kübrâ ve *el-Fusûlü's-suğrâ* isimleriyle de bilinen eser,[78] kaynaklarda *el-Fusûl fi'l-'Arabiyye* adıyla da geçmektedir.[79] Tezimizin de konusu olan bu eser üzerine Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabiyye* adıyla bir şerh yazmıştır.[80] Eser, Nâciye Muhammed Abdürrâzık 'Ades tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş (Amman 1401/1981) ve Fâiz Fâris tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1409/1988).[81]

2. Şerhu Kitâbi'l-Îzâh ve't-Tekmile

Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olan sarf ve nahiv kitabı *Kitâbü'l-Îzâh ve't-tekmile* eserinin şerhidir. Kaynaklarda belirtildiğine göre 40 veya 43 ciltlik hacimli bir eserdir.[82] *eş-Şâmil* adıyla da bilinmektedir.[83]

3. el-Fusûl fi'l-Kavâfî

Arap şiirinde kafiyeye dair yazmış olduğu eseridir. Sâlih b. Hüseyin el-Âid bu eseri, İbnü'd-Dehhân'ın hayatını anlattığı bir mukaddime ve birtakım notlar ile birlikte neşretmiştir.[84]

4. el-Gurre fî Şerhi'l-Lüma'[85]

Kaynaklarda geçen diğer adı *Şerhü'l-Lüma' fi'l-'Arabiyye*'dir. İbn Cinnî'ye ait olan nahiv kitabı *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* adlı eserin şerhidir. Kitabın hali hazırda birçok şerhi olmasına rağmen İbnü'd-Dehhân'ın şerhi oldukça kıymetli bir yere sahiptir. İbn Hallikân kitap hakkında "*el-Lüma'* eserinin fazlaca şerhi bulunmasına rağmen İbnü'd-

[78] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât,* 1/587.
[79] Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Bernd Radtke (Beyrut: Dâru Sâdır, 1411/1991), 15/250
[80] Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 348.
[81] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[82] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; İbnü'l-'Imâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/384.
[83] Süleyman Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/9.
[84] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[85] Bkz. Ramazan Şeşen vd., *Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü*, tkd. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986), 2/166-167.

Dehhân'ın şerhi gibisini görmedim" demiştir. Eserin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.[86]

5. Kitâbü'l-'Arûz

Kaynaklarda *Kitâbü'd-Dürûs fi'l-'arûz* şeklinde de geçen ve bir ciltlik olan eser *ed-Durûs fî 'ılmeyi'l-'arûz ve'l-kavâfî* adıyla günümüze ulaşmıştır.[87]

6. ed-Dürûs fi'n-Nahv

Günümüze ulaşmayan tek ciltlik bir eserdir.[88] Bu eserin şerhi olan *Kitâbü Şerhi'd-Dürûs fi'n-nahv* diğer adıyla *Bastü'n-nüfûs fî şerhi'd-dürûs*, İbrâhim Muhammed Ahmed b. el-İdkâvî tarafından 1991 yılında yayımlanmıştır.[89]

7. er-Risâletü's-Sa'diyye fi'l-Me'âhizi'l-Kindiyye mine'l-Me'âni't-Tâiyye

Kaynaklarda *Serekâtü'l-Mütenebbî* ismiyle de geçen ve tek cilt olan eser, Mütenebbî'nin Buhturî ve Ebu Temmâm'ın şiirlerinden yaptığı intihali konu alır. Eser üzerine Ebü'l-Feth Nasrullâh b. Muhammed b. el-Esîr, *el-İstidrâk fi'l-ahzi 'ale'l-me'âhizi'l-Kindiyye* adıyla bir reddiye yazmıştır. Bu reddiyenin yazma nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunur.[90]

8. Zehrü'r-Riyâd

İbnü'd-Dehhân'ın biyografi kitabı olan bu eser 7 ciltten oluşmaktadır.[91] Kaynaklarda *et-Tezkira* ismiyle de geçmektedir.[92]

9. el-Gunye fi'd-Dâd ve'z-Zâ'[93]

Kitâbü'd-dâd ve'z-zâ' adıyla da kaynaklarda geçmektedir.[94]

---

[86] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[87] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[88] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.
[89] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[90] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/154; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[91] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.
[92] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 20/582.
[93] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

10. el-Gunye fi'l-Ezdâd[95]

Kaynaklarda *Kitâbü'l-Ezdâd* ismiyle de geçen ve Arap dilindeki karşıt anlamlı sözcükleri konu alan eser, *el-Ezdâd fi'l-lüga* adıyla Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn tarafından neşredilmiştir.[96]

11. el-Ma'kûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd[97]

Kaynaklarda *el-'Ukûd fi'l-maksûr ve'l-memdûd* ismiyle de geçmektedir.[98]

12. el-Muhtasar fi'l-Kavâfi[99]

Kaynaklarda *el-Fusûl fi'l-kavâfî* adıyla da zikredilmektedir.[100]

13. Şerhu Beyt liSâlih b. Ruzzîk

Eser Mısır veziri Sâlih b. Ruzzîk'e ait olan bir şiirden bir beytin şerhidir.[101]

14. Şerhu Ebniyeti Sîbeveyhi

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ındaki morfolojik yapıyı ve kalıpları izah eden eser Beşir Ağa Eyyüb Kütüphanesi'nde olup Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından 1987 yılında neşredilmiştir.[102]

15. Bâbü'l-Hicâ'

Yazım kurallarına dair olan bu eser 1986 yılında Fâiz Fâris tarafından neşredilmiştir.[103]

---

[94] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221.
[95] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.
[96] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 1/115-116; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[97] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.
[98] es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.
[99] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222.
[100] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170.
[101] es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât*, 15/250; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.
[102] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.
[103] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

16. el-Kasîde fî ‘Avîsi’l-İ‘râb

Bu kasideye İbn Habbâz el-Mevsılî tarafından *el-Ferîde fi şerhi’l-kasîdeti’lletî enşe’ehâ Sa‘îd İbnü’l-Mübârek fî ‘avîsi’l-i‘râb* adında bir şerh yazılmış, Abdurrahmân b. Süleymân el-‘Useymân tarafından 1990 yılında Kahire’de yayımlanmıştır.[104]

17. İzâletü’l-Mirâ’ fi’l-Gayn ve’r-Râ[105]

18. er-Riyâda fi’n-Nüketi’n-Nahviyye[106]

19. en-Nüket ve’l-İşârât ‘alâ Elsineti’l-Hayevânât[107]

20. Dîvânü Şi‘r

21. Dîvânü Resâil

22. Tefsîru’l-Fâtiha

23. Tefsîru Sûrati’l-İhlâs[108]

1.8. Şairlik Yönü

İbnü’d-Dehhân nahivci olmasının yanı sıra bir şiir divanına sahip olacak kadar şiir alanında yetkindi. Şiir yazmasının yanı sıra vezir Sâlih b. Ruzzîk’e ait bir şiirin beytini de şerh etmiştir.[109] İbn Hallikân İbnü’d-Dehhân’ın şiirlerinin oldukça güzel olduğunu söylemiştir.[110] el-Kıftî onun şiir alanındaki yeteneğinden bahsetmiş ve çok sayıda şiirinin olduğunu dile getirmiştir.[111] Yazdığı şiirlerden bir beyit şöyledir:[112]

لَا تَحْسَبَنْ أنْ بِالْكُتبِ مِثْلَنَا سَتَصِيرُ فَلِلدَّجَاجَةِ رِيشٌ لَكِنَّهَا لَا تَطِيرُ

Kitaplarla bizim gibi olacağını hiç zannetme

Zira tavuğun da tüyleri var ama uçamaz.

---

[104] Tülücü, “İbnü’d-Dehhân”, 21/9.
[105] el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, 11/221.
[106] es-Süyûtî, *Bugyetü’l-vu‘ât*, 1/587.
[107] es-Süyûtî, *Bugyetü’l-vu‘ât*, 1/587.
[108] el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, 11/222; es-Safedî, *Kitâbü’l-Vâfî bi’l-vefeyât*, 15/251.
[109] es-Süyûtî, *Bugyetü’l-vu‘ât*, 1/587.
[110] İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, 2/383.
[111] İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-rüvât* 2/47, 50.
[112] el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, 11/222.

Bir başka beyit de şöyledir:[113]

لا تَجْعَلْ الهَزْلَ دَأْبًا فهو مَنْقَصَةٌ والجِدُّ تَعْلُو بِهِ بَيْنَ الوَرى القِيَمُ

Şakayı alışkanlık haline getirme, çünkü o bir kusurdur

İnsanlar arasında değerler onunla yüce olur.

İbnü'l-Esîr hocasıyla olan bir anısını şöyle anlatmaktadır: Musul'da Ebu Muhammed Sa'îd b. Mübârek'ten edebiyat dersleri alırken sık sık bana şiir söylememi emrederdi. Bense bundan kaçınıyordum. Bir gece rüyamda hocamı gördüm. Benden şiir söylememi istedi. Ben de ona "bir örnek ver ben de onun üzerine söyleyeyim" dedim. O da şunu söyledi:

جُبِ الفَلَا مُدْمِنًا إِنْ فَاتَكَ الظَّفَرُ وخُدَّ خَدَّ الثَّرَى واللَّيْلُ مُعْتَكِرُ

Elde edemesen de çölleri tutkun bir şekilde dolaş

Zifiri karanlık olsa da toprağı sürmeye devam et.

Ben de ona şu beyti okudum:

فَالْعِزُّ فِي صَهَوَاتِ الخَيْلِ مَرْكَبُهُ والمَجْدُ يُنْتِجُهُ الإِسْرَاءُ وَالسَّهَرُ

İzzet atın sırtına binmekle olur

Gece yürümek ve geceyi uykusuz geçirmek şeref verir.

Bana "Aferin böyle devam et" dedi. Ardından uyandım ve şiiri 20 beyte kadar tamamladım.[114]

[113] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383.
[114] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/ 74.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-FUSÛL'ÜN TANITIMI VE METOT YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

2.1. Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserin Tanıtımı

2.1.1. İsmi

İbnü'd-Dehhân'ın "*Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*" adlı eseri kaynaklarda "*el-Fusûlü's-suğrâ*", "*el-Fusûlü'l-kübrâ*", "*Fusûlü'n-nahv*" ve "*el-Fusûlü'l-edebiyye*" isimleriyle de anılmaktadır.[1]

2.1.2. Baskıları

İki kez basılan eser, 1981 yılında Amman'da Nâciye Muhammed Abdürrâzık 'Ades tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilip yayımlanmış, daha sonra da Fâiz Fâris tarafından 1988 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.[2]

2.1.3. Eserin Nüshası

Eserin tespit edilen tek nüshası: Süleymâniye Kütüphanesi, Türkiye. Rakam 2503.

Boyutu küçük olan eser 146 sayfa olup her sayfasında 9 satır, her satırında ortalama 8 kelime vardır. Oldukça iyi bir hat ile yazılan kitabın yazarı, İbnü'd-Dehhân'ın öğrencisi Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsılî'dir. Eseri, bizzat hocasının yazdığı nüshayı esas alarak hicrî 568 yılının (1173) Zilhicce ayının sonunda kaleme almış ve İbnü'd-Dehhân'ın ölümünden 6 ay önce ona okumuştur. Bu durum, elimize ulaşan nüshanın İbnü'd-Dehhân'a ait olan kitabın birebir aynısı olduğunu desteklemesi açısından önem arz eder. Eserde görülen konu kopukluğu bazı kısımlarının kaybolmuş olduğuna işaret etmektedir ancak bu, kitabın orjinalliğini etkileyecek düzeyde değildir.[3]

---

[1] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170; İbnü'd-Dehhân Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek, *Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Beyrut: Dâru'l-Emel, 1988), 28.

[2] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

[3] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 33.

2.1.4. İçeriği

Eser, küçük hacimli olmasına rağmen Arap dili gramerinin sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) konularını birlikte ele alır. Bunun yanı sıra büyük bir kısmını sarf ve tasrîf konularının oluşturduğu görülmektedir. İbnü'd-Dehhân üç bölüm şeklinde yazdığı eserin ilk bölümünde nahiv, ikincisinde sarf, üçüncü bölümde ise kelime türetme bilgisi olan tasrîf ile ziyâde, bedel, hazf ve nakl konularını, son olarak da harfleri ele almıştır.[4]

Kitâbü'l-Fusûl, Arap dili gramerine hâkim olmayan kimseler için anlaşılması zor bir eserdir. Çünkü neredeyse gramer konularının tamamına değinip özet bilgiler sunmuştur. Eserde hicâ harfleri ve idgâm gibi bazı konularda detaylı bilgilerin verilmiş olması da kayda değerdir. Eserin dili genel olarak anlaşılır olsa da yer yer ağır, anlaşılması zor ve Arapça'ya hakimiyet gerektiren anlatımlar da mevcuttur.

2.2. Kitâbü'l-Fusûl'ün Metod Açısından İncelenmesi

İbnü'd-Dehhân esere, nahve dair bir mukaddime ile başlamıştır. Ardından gramer kurallarında önceliği nahiv konularına vermiştir. Daha sonra sırasıyla sarf ve tasrîf konularını ele almış, harflere dair açıklamalarıyla kitabı sonlandırmıştır. Bu anlamda eseri, cümle bilgisinden kelime bilgisine, ardından harf bilgisine doğru genelden özele giden bir metoda göre yazmıştır.

144 madde bulunan eserde; giriş konuları 10, nahiv konuları 45, sarf bilgileri 48, tasrîf ve harf konuları 42 maddeden oluşmaktadır. Nahvin ardından sarf bölümüne geçiş yeni bir madde ile başlatılmamış bu sebeple nahiv bölümünün son maddesi aynı zamanda sarf bölümünün ilk konusu olmuştur.

İbnü'd-Dehhân gramer kurallarını açıklarken örnek vermekle yetinmiş, sadece bazı yerlerde Kur'ân'dan ve şiirlerden deliller getirmiştir. Bununla birlikte hiçbir hadisi delil olarak kullanmamıştır. Toplam 13 tane ayeti eserine şevâhid olarak almıştır. Bunlar şunlardır:

1. Mansûbât bâbındaki "hal" konusunda, halin müntakil ve gayr-i müntakil olmak üzere iki türü olduğunu belirtmiş, gayr-i müntakil hal için şu ayeti delil getirmiştir:[5]

[4] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 28-29.
[5] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 25.

﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴾ "*O Kur'an kendi ellerinde bulunanı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır*."[6]

Müntakil hal, binmek veya kalkmak gibi sâhibu'l-haldeki geçici durumları ifade ederken gayr-i müntakil hal, daimî-lâzimî bir vasıf olarak gelir. Buna göre ayette hal olan مُصَدِّقًا kelimesi doğrulayıcı anlamında olup Kur'ân'ın daimî bir özelliği olması sebebiyle gayr-i müntakildir.

2. Tevâbi' bâbında, sıfatın dört sebeple kullanıldığını belirtmiş ve bunlardan üçüne delil getirmiştir. Övme amacıyla kullanılan sıfata ﴿ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ ﴾ "*Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla..*"[7] ayetini, yerme amacı için kullanılan sıfata ﴿ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴾ "*Kovulmuş şeytandan*"[8] ayetini, te'kit için kullanılan sıfata ise ﴿ وَمَنَاةَ الثَالِثَةَ الأُخْرَى ﴾ "*Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı.*"[9] ve ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ ﴾ "*Artık Sûr'a bir defa üflendiği zaman*"[10] ayetlerini delil getirmiştir.[11]

3. Cinsini nefyeden 'lâ' konusunda ele alınan lâte'nin ismi ve haberinin bir arada bulunmayıp sadece haberi olan mansûb kelimenin görünür olduğunu belirtmek için ﴿ وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ "*Artık kurtulma zamanı değildi*."[12] ayetini zikretmiştir.[13]

4. Fiiller bâbında fiilleri nasb eden لَنْ ve كَيْ edatlarının cümlede gizli gelmeyip sadece açık bir şekilde kullanıldığını belirtirken ﴿ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ ﴾ "*Elinizden çıkana üzülmeyesiniz diye..*"[14] ayetini delil olarak sunmuştur.[15]

---

[6] el-Bakara 2/91, Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, çev. Komisyon (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).
[7] el-Fâtiha 1/1; en-Neml 27/30.
[8] Âl-i İmrân 3/36; en-Nahl 16/98.
[9] en-Necm 53/20.
[10] el-Hâkka 69/13.
[11] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 35.
[12] Sâd 38/3.
[13] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* .47

5. Cemi bâbında, anlamca tesniye olan bir kelimenin çoğul kalıbında kullanılabileceğini belirtirken ﴿ إِنْ تَتُوبآ إِلَى اللهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُما ﴾ "*Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştı.*"[16] ayetini zikretmiştir. Burada قلوب kelimesi çoğul kalıbında gelmiş olup tesniye yapılması zorunlu değildir. Zira kalbin her insana özel olması, tüm insanlara ait ortak bir kalpten söz edilememesi sebebiyle ayette iki kişiden bahsedildiği için kalplerin iki adet olduğu anlaşılmaktadır.[17]

6. Vakf bâbında ﴿ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴾ "*Onu yakalayın da (ellerini boynuna) bağlayın.*"[18] ayetini delil getirerek bir fiile bitişik halde gelen mansûb muttasıl zamirlerden olan ه üzerinde vasl yapılırken kendisinden önce vâv veya yâ olması durumunda bu harflerin hazfedilip zamire hareke vermekle yetinildiğini belirtmiştir.[19]

7. Elif harfinin hükümleri konusunda, الألف harfinin, mâkabli meftûh olan muhaffef te'kîd nûnuna bedel olarak gelmesine ﴿ كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ ﴾ "*Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse derhal onu alnından (perçeminden) yakalarız.*"[20] ayetinde bulunan لَنَسْفَعًا ifadesini şâhid getirmiştir.[21]

8. Yânın hükümleri başlığı altında ﴿ وَاللَّيْلِ إِذا يَسْرِ ﴾ "*Örttüğü an geceye..*"[22] ayetini zikrederek يَسْر fiilinde olduğu gibi fiilin üçüncü harfinin yâ olup mâkablinin harekesinin kesra olması durumunda eğer yâ sakin olarak okunacaksa hazfedilebileceğini açıklamıştır.[23]

---

[14] el-Hadîd 57/23.
[15] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 52.
[16] et-Tahrîm 66/4.
[17] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 67.
[18] el-Hâkka 69/30.
[19] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 88.
[20] el-Alak 96/15.
[21] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 126.
[22] el-Fecr 89/4.
[23] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 133.

İbnü'd-Dehhân'ın, eserine şevâhid olarak aldığı 15 beyit şunlardır:[24]

1. Mecrûrât bâbında harf-i cerlerden bahsederken الكاف, مُذْ, مُنْذُ, عَنْ ve عَلَى harflerinin isim olarak gelip başına harf-i cer alabildiğini belirtmiştir. عَلَى harf-i ceri için şair Müzâhim b. el-Hâris el-'Ukaylî'ye[25] (ö. 120/738 civarı) ait olan şu mısrayı şâhid olarak kullanmıştır:

غَدَتْ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ ما تَمَّ ظِمْؤُها

Kuşun iyice susadıktan sonra su içmeye gitmek için yavrusundan ayrıldığından bahseden şiirdeki عَلَى, فَوْقَ anlamında isim olarak kullanılmıştır.

عَنْ harf-i ceri için şâhid olarak verdiği mısra:

مِنْ عَنْ يَمينِ الْخَطِّ أَوْ سَماهيجْ

Bu şiirde ise عَنْ taraf-yön anlamında kullanılmıştır.[26]

الكاف harfi için İbn Gâdiye es-Selmî'ye başka bir rivayete göre ise İbn 'Âdiye es-Selmî'ye isnâd edilen şu dizeyi şâhid olarak vermiştir:

وَزَعْتُ بِكَالْهِرَاوَةِ أَعْوَجِيّ

الكاف harfinin fail olarak geldiği el-A'şâ'ya ait olan şu beyti de şâhid olarak almıştır:

أَتَنْتَهُونَ ولَنْ يَنْهَى ذَوي شَطَطٍ كَالطَّعْنِ يَهْلِكُ فيهِ الزَّيْتُ وَالْفُتُلُ[27]

[24] Geniş bilgi için bkz. İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 168-169.
[25] Kâmil Selmân Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1424/2003), 5/373.
[26] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 31.
[27] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 32.

2. Kâne ve kardeşleri konusunda, صار anlamına gelen كان için delil olarak ‘Amr b. Ahmer el-Bâhilî’ye (ö. 65/685 civarı)[28] ait olan şu beyti şâhit getirmiştir:

بِتَيْهاءَ قَفْرٍ والمَطِيُّ كَأَنَّها قَطا الْحَزْنِ قَدْ كانَتْ فِراخًا بُيوضُها

Buradaki كانَتْ فِراخًا بُيوضُها ibaresi, yumurtaların yavruya dönüşmesi anlamını ifade ettiği için كان, صار anlamında kullanılmıştır.[29]

3. İstifhâm edatlarından biri olan hemzenin ‘takrîr’ anlamında da kullanıldığına delil olarak şair el-‘Accâc Abdullâh b. er-Ru’be’ye (ö. 97/715-16)[30] ait olan şu dizeyi vermiştir:

أَطَرَبًا وَأَنْتَ قِنَّسْرِيُّ

Şiirdeki ‘yaşlı bir adam olduğun halde eğleniyor musun?’ ifadesinde istifhâm edatı olan hemze, bilinmeyen bir konuda bilgi alma amacıyla değil, muhataba yaptığı işi ikrar ettirmek amacıyla kullanılmıştır.[31]

4. Ziyâde ve bedel başlıkları altında ziyâde ve bedel harflerini içeren şu beyitleri delil olarak getirmiştir:

تَهونُ مَسائِلي زَمَنًا وَتَنْهَى أُسَيلمَ حينَ أَسْلَمَني وَتاها

Bu beyitte أَسْلَمَني وَتاها ve وَتَنْهَى أُسَيلمَ , تَهونُ مَسائِلي ifadelerinin her biri ziyâde harflerini içerir.[32]

أَزُمُنَ يَصْطادُ وِجْهَةً عَبَثًا فَحينَ يصْطو أَجازَ هَتْنَ دَمي

[28] Cübûrî, *Mu‘cemü’ş-şu‘arâ’*, 4/97.
[29] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 17.
[30] Hulusi Kılıç, “Accâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/320.
[31] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 107; Avnullah Enes Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (Nisan 2016), 134.
[32] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 117.

Bu beyitte yer alan أَزُمُنَ يَصْطادُ وِجْهَةً ve أَجازَ هَتْنَ دَمي يصْطو ifadelerinde ise bedel harfleri bulunur.[33]

5. Cemi teksîr bâbında ikil olarak kullanılması gereken bazı kelimelerin çoğul formunda kullanılabilmesi konusunda recez şairi Hidâş b. Bişr el-Mücâşi'î'ye (ö. 134/751)[34] ait olan şu mısrayı delil olarak getirmiştir:

ظَهْرَاهُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُرْسَيْنْ

Burada geçen 'o ikisinin sırtı' anlamındaki ظَهْرَاهُمَا ifadesi ikinci kez zikredildiği yerde ظُهُور olarak yani çoğul şeklinde kullanılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere organlar gibi insanın parçası olup ondan ayrı düşünülemeyen ve insanların ortak kullanmasının da mümkün olmadığı şeylerin sayısı bahsi geçen kişiler kadardır. Şiirde iki kişi mevzubahis olduğu için iki sırt yerine sırtlar şeklinde çoğul bir kelime kullanılması mümkündür ve bununla iki sırt kastedildiği açıktır. Yine konunun devamında İbnü'd-Dehhân bu tür kelimelerin yalnızca çoğul değil tekil olarak da kullanılabileceğini belirtmiş ve şu dizeyi delil olarak getirmiştir:

كَأَنَّهُ وَجْهُ تُرْكِيَّيْنِ قَدْ رَمَيا

Burada 'iki Türk'ün yüzü' anlamına gelen وَجْهُ تُرْكِيَّيْنِ ifadesinde iki farklı yüzden bahsedildiği halde yüz kelimesi وَجْهُ şeklinde tekil kullanılmıştır. Zira söz konusu yüz iki kişinin ortak kullanımı mümkün olmayan bir şey olduğu için tekil olarak kullanılsa bile iki Türk'e ait iki farklı yüzden bahsedildiği anlaşılacaktır.[35]

[33] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 118.
[34] Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ',* 2/182.
[35] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 67, 68.

6. Emmâ ve İmmâ konusunda أَنْ ve ما edatlarından oluşan أَمّا edatına delil olarak şair Abbâs b. Mirdâs es-Selmî'ye (ö. 18/639 civarı)[36] ait olan şu beyti örnek olarak vermiştir:

أَبا خُراشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِيَ لَمْ تَأْكُلْهُمُ الضَّبُعُ[37]

7. Fiiller bâbında, fiilleri nasb eden lafzî âmillerden biri olan **أَنْ** edatının cümlede hem açık hem de gizli olarak gelebildiğinden bahsederken şair Meysûn binti Behdel el-Kelbî'ye (ö. 5/485)[38] ait olan şu dizeyi şâhid olarak kullanmıştır:

لَلُبْسُ عَباءَةٍ وتَقَرَّ عَيْني[39]

'Aba giymek ve gözümün aydın olması' şeklinde tercüme edebileceğimiz şiirin takdiri aslında لَلُبْسُ عَباءَةٍ و أَنْ تَقَرَّ عَيْني şeklindedir. Burada تَقَرَّ fiili atıf harfiyle kendisinden önceki fiil olmayan bir kelimeye atfedildiği için أَنْ edatı hem gizli hem açık kullanılabilir. Bu sebeple şair edat kullanmamıştır.

8. Hazf bâbında harekenin hazfinin kıyâsî olmayan türü için şair el-Muğîre b. Abdullâh el-Esedî'ye (ö. 80/700 civarı)[40] ait olan şu mısrayı delil olarak getirmiştir:

وَقَدْ بَدا هَنْكِ مِنَ الْمِئْزَرِ[41]

Şiirde geçen هَنٌ kelimesi بَدا fiilinin faili olması hasebiyle merfûdur ve ifadenin aslı هَنُكِ şeklindedir. Ancak şair vezinden dolayı harekeyi hazfetmiştir.

Konunun devamında harfin hazfinden bahsederken hazfedilmeleri kıyasî olmayan harfler için şu beyti delil olarak getirmiştir:

---

[36] Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ'*, 3/57.
[37] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 42.
[38] Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ'*, 5/485.
[39] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 52.
[40] Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ'*, 5/425.
[41] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

يَخَفْنَ حائِطَ وَهْبٍ أَيْنَ طاحَ بِهِ خَوْفٌ وَخَطْباءُ نوحٍ فيهِ لَم تَرِدِ

Beyitteki يَخَفْنَ حائِطَ وَهْبٍ, أَيْنَ طاحَ بِهِ خَوْفٌ ve خَطْباءُ نوحٍ فيهِ ifadelerinin her biri bu on bir harfi içerir.[42]

9. ez-Ziyâde bâbındaki "hemzenin hükümleri" başlığı altında şair Lebîd'e (ö. 41/661)[43] ait olan şu dizeyi, elif harfinin hazfedilmesine delil olarak getirmiştir.

وَرَهْطُ ابْنِ الْمُعَلِّ[44]

Asıl hali الْمُعَلّى olan kelimenin sonundaki elif, şiirde hazfedilmiştir.

İbnü'd-Dehhân, eserde toplam 16 gramer konusunda Sîbeveyhi, el-Ahfeş el-Evsat ve el-Ferrâ gibi dilcilerin konuyla ilgili görüşlerine veyahut ihtilaflarına değinmiştir. Oldukça özet bir kitapta Arap dili alanının meşhur isimlerine gereken konularda yer verilmesi okuyucular için ufuk açıcıdır. Zikredilen dilcilerin görüş ve ihtilafları şunlardır:

1. Cinsini nefyeden لا edatının başına hemze geldiğinde hem istifhâm hem de temennî kastedilebileceğini söylemiş ve ؟أَلا رَجُلَ örneğini vermiştir. Yani 'Hiç adam yok mu?' sorusu yalnızca bilgi edinmek amacıyla değil, 'keşke olsa' temennisiyle de kullanılabilir. İbnü'd-Dehhân, örnekteki أَلا ifadesinin temennî manası barındırırsa cümlede mübteda konumunda olamayacağını belirtmiş ve bu bilgiyi Sîbeveyhi'ye isnat etmiştir.[45]

[42] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 119.
[43] Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ',* 4/240.
[44] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 127.
[45] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 47.

Bu konudaki diğer görüş ise أَلا ifadesinin hükmünün değişmemesi ve mübteda olarak kalmasıdır ki bu, Ebû Osmân el-Mâzinî'ye (ö. 249/863)[46] aittir.[47] İbnü'd-Dehhân bu konuda yalnızca Sîbeveyhi'nin görüşünü zikretmekle yetinmiştir.

2. Şart bâbında şart edatlarını harf, isim ve zarf olmalarına göre ayırmıştır. Bu edatlardan إِذْما için kendi görüşünü belirtmeyip Sîbeveyhi'ye göre harf, diğer dilcilere göre zarf olduğunu ifade etmiştir.[48]

3. Cemi teksîr bâbında üç harfli müfred kelimelerin on iki formunun bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak Sîbeveyhi'nin فِعُلٌ ve فُعِلٌ formlarını zikretmediğini, el-Ahfeş'in ise فُعِلٌ kalıbını kullandığını belirtmiştir. Ardından İbnü'd-Dehhân sülâsi müfred kalıpları şu şekilde sıralamıştır: فَعْلٌ, فَعَلٌ, فَعُلٌ, فَعِلٌ, فُعْلٌ, فُعَلٌ, فِعْلٌ, فِعِلٌ, فِعَلٌ.[49]

Burada yalnızca on kalıbı sayarak aslında Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiştir.

Yine bu bab altında aslı dört harfli olan yapıların çoğulundan bahsederken فَعْلَلٌ veznini örnek vermiştir. Bunun yanı sıra dört harfli yapılardan kabul edilen فِعْلِلٌ, فُعْلِلٌ, فُعْلُلٌ, فِعَلٌّ, ve فِعْلَلٌ فُعْلَلٌ vezinlerini de zikrederek el-Ahfeş el-Evsat'a isnat etmiştir.[50]

4. İsmi mensûb konusunda, فَعيل, فَعال ve فَعُول vezninde gelen kelimelerin sonunda müenneslik alameti tâ-i te'nîs olması durumunda ism-i mensûblarının nasıl yapılacağını açıklarken Sîbeveyhi'nin görüşünü esas almıştır. Buna göre فَعُول veznindeki bir kelimede vâv harfi ve tâ-i te'nîs hazfedilir. Örneğin شَنوءَة kelimesinin ism-i mensûbu شَنَئِيٌّ olarak zikredilir. فَعيل veznindeki bir kelimede yâ harfi ve tâ-i te'nîs hazfedilir.

[46] Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman el-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 10/209.
[47] Geniş bilgi için bkz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *Şerhu İbn 'Akîl* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1384/1964),1/411.
[48] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 53.
[49] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 59.
[50] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 66.

Örneğin حَنيفَة kelimesinin ism-i mensûbu حَنَفيٌّ olarak zikredilir. فَعال veznindeki bir kelimede ise elif harfi hazfedilmez. İbnü'd-Dehhân devamında bazı kelimelerin ism-i mensûb formunda vâv ve yâ harflerinin düşmediği durumları belirtmiştir. Bunlar; kelimenin kök harflerinden ikinci harfinin mu'tel olması (طَويلَة) veya üç ve dördüncü harflerinin aynı olmasıdır (شَديدَة).[51]

Yine bu bahiste "fâu'l-fiili mahzûf olan isim nisbet yapılırken son harfi sahih ise mahzûf olan fâu'l-fiil isme geri getirilmez" bilgisini vermiştir. Örneğin عِدَة kelimesinin ism-i mensûbu عِدِيٌّ şeklindedir. Eğer son harfi illetli ise mahzûf olan fâu'l-fiili nisbette geri getirilir. Bu kurala شِيَة kelimesini örnek vermiştir. el-Ahfeş'e göre bu kelimenin ism-i mensûbu وِشِيٌّ Sîbeveyhi'ye göre ise وِشَوِيٌّ şeklinde olduğunu belirtmiştir.[52]

5. Vakf konusunda, tenvinli mankûs isimler üzerinde vakf yapılırken Sîbeveyhi'ye göre raf' ve cer hallerinde yâ harfinin hazfedileceğini belirtmiş ardından Yûnus b. Habîb'in (ö. 182/798) bu konuda aynı görüşü beyan ettiğini dile getirmiştir. Mansûb munsarif bir kelimedeki tenvinin vakıf esnasında elif harfine dönüşeceği konusunda da bu iki dilcinin aynı fikirde olduğunu yinelemiştir.[53]

6. Hemze babında, hemzenin sakin veya harekeli olmasına göre yazım şeklinin değişmesinden bahsetmiştir. Harekeli hemzeyi açıkladığı maddede kelimenin ortasında gelen hemzenin harekesinin damme, mâkablindeki harfin harekesinin ise fetha veya damme olması durumunda hemzenin vâv üzerine yazılacağını, Sîbeveyhi'nin görüşüne göre mâkablinin kesra olması durumunda da bu şekilde yazılacağını ifade etmiştir. Ardından bir kelimede iki hemzenin ard arda gelmesi halinde şayet ilk hemzenin harekesi fetha ise ikinci hemzenin durumunun ne olacağı konusunda el-Mâzini ve el-Ahfeş el-Evsat arasında ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Buna göre, el-Ahfeş'in görüşü آدَم

[51] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 81.
[52] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 82-83; Hulusi Kılıç, *Sarf Arapça Dil Bilgisi* (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2015), 359-360.
[53] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 87.

örneğinde olduğu gibi ikinci hemzenin elife dönüşeceği şeklindedir. el-Mâzinî ise أَوادِم örneğinde olduğu gibi ikinci hemzenin vâv harfine dönüşeceği görüşündedir.[54]

7. Masdarlar babında, ikinci babdan gelen fiillerin (فَعَلَ-يَفْعِلُ) 15 farklı masdarının bulunduğunu ifade etmiştir. Bu masdarlardan biri olan فِعْلٌ kalıbı için قَالَهُ قِيلًا örneğini vermiştir. Devamında İbnü's-Serrâc (ö. 316/929)[55], bu fiilin satışı feshetmek anlamında kullanıldığını söylemiştir' şeklinde bir açıklama yapmıştır.[56]

8. İsm-i mevsûlün isim ve harf olmak üzere iki türü olduğunu belirtmiş, Sîbeveyhi'ye göre أَنَّ, أَنْ ve ما edatlarının harf türünde ism-i mevsûl olduğunu dile getirmiştir.[57]

9. Bedel harflerinin sayısından bahsederken birçok görüşe şu şekilde yer vermiştir:

"Bedel harfleri Sîbeveyhi'ye göre 11 tanedir. Onun dışındaki dilcilerden 13 harf veya daha fazla olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu dilcilerin bir kısmı 8, diğer bir kısmı 5 harf ilave etmiştir. el-Fârisî 12 harf zikretmiş daha sonra bunlara lâmı da ilave etmiştir. Bu harfler: Hemze, ا, ي, و, ح, م, ت, ص, ط, د, ز, ج.[58]

Görüldüğü gibi İbnü'd-Dehhân temel bir konudaki ihtilafı eserine alırken dilcilerin farklı görüşlerinden özet biçimde bahsetmekle birlikte Sîbeveyhi'yi ve el-Fârisî'yi özellikle zikretmiştir.

10. Nakil babında, konuya dair herhangi bir açıklama yapmamış, hemze ve vâv harflerinin yâ harfine nakline örnek vermekle yetinmiştir. Bunlar Halîl b. Ahmed'e nisbet ettiği جاءٍ ve adını belirtmediği bir gruba nisbet ettiği شاكٍ kelimeleridir.[59]

11. Hemzenin hükümleri konusunda hemzenin elif, vâv, yâ ve hê harflerinden dönüşebildiğinden (ibdâl) bahsetmiştir. Buna göre hemzenin eliften dönüştüğü iki

[54] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 91.
[55] Hüseyin Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/205.
[56] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 95.
[57] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.
[58] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.
[59] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

durum söz konusudur. İlki med harflerinden sonra elifü't-te'nîs gelmesi halinde gerçekleşir. Bunun için حَمْراء örneğini vermiştir. Bu hususta el-Ahfeş el-Evsat hariç tüm dilcilerin aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir.[60]

Yine bu başlık altında hemzenin hazfedilmesinin kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki çeşidi olduğunu zikretmiştir. Kıyâsî olan hazf, if'âl babındaki bir fiilin müzâri halinde gerçekleşir (أَكْرَمَ–يُكْرِمُ). Gayr-i kıyâsî hazif ise isim ve fiillerde gerçekleşebilir. İsimlerin ilk harflerinde gerçekleşen hazf için Sîbeveyhi'den şu iki örneği nakletmiştir: ناسٍ ve الله.

İsimlerin son harfinde gerçekleşen hazf için yine Sîbeveyhi'den سَوايَة örneğini vermiştir. Kelimenin aslı سَوَائِيَة şeklindedir. Devamında el-Ahfeş el-Evsat'tan أَشْياء ve Ebû Zekeriyyâ el-Ferrâ'dan بُرَاء kelimelerini örnek vermiştir.[61]

Bu konuda son olarak bir kelimenin aynü'l-fiil veya lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin nakledilmesinin gayr-i kıyâsî olduğunu ifade etmiş, buna örnek olarak آدُر, شاكٍ ve Halîl b. Ahmed'e isnad ettiği أَشْياء kelimesini örnek vermiştir. Zira Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin mezhebine göre أَشْياء kelimesinin kalıbı لَفْعاءُ olup فَعْلاء vezninin kalb edilmiş halidir. فَعْلاء ise شَيْء kelimesinin çoğulu olan شَيْئاءُ kelimesinin kalıbıdır.[62]

12. Ahkâm-ı yâ konusunda, üç harfli kelimelere ziyâde olarak gelen yâ harfi için kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü veya beşinci harfi olarak gelebildiğini ifade etmiştir. Kelimenin altıncı harfi olarak gelmesine örnek olarak ise el-Asmaî'nin (ö. 216/831)[63] عُنَيْكِبِيتٌ kelimesini naklettiğini belirtmiştir.[64]

[60] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 120.
[61] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 123-124.
[62] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 124.
[63] Süleyman Tülücü, "Asmaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991), 3/499.
[64] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 128.

13. Tê harfinin hükümlerini açıklarken, bu harfin bir kelimede asıl, ziyâde veya bedel olarak geldiğini ifade etmiş, Sîbeveyhi'ye göre تُرْتَب örneğindeki gibi üç asıl harfi olan kelimenin başına gelen tê harfinin zâid kabul edildiğini belirtmiştir. el-Ahfeş'e göre buradaki tê harfinin, iştikâkla zâid olduğunu da eklemiştir.[65]

14. Ahkâm-ı hê konusunda, bu harfin ziyâde olarak geldiği durumları kıyâsî ve kıyâsî olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır. Kıyâsî olmayan durumlara örnek olarak, hê harfinin kelimenin başında geldiği هِجْرَع kelimesini el-Halîl b. Ahmed'e isnâd ederek vermiştir.[66]

15. İ'lâl babında, aynü'l-fiili vâv harfi olan ecvef fiillerin ism-i mef'ûlünün nasıl yapılacağı konusunda birkaç görüşe yer vermiştir. Sîbeveyhi'ye göre مَقول kelimesinde fiilin ism-i mef'ûl kalıbında ortaya çıkan zâid vâv harfi düşmüştür. el-Ahfeş'e göre ise fiilin aslında bulunan vâv harfi hazfedilmiştir. Bir başka görüşe göre de hem asıl hem de zâid olan vâv harfinin hazfedilmediği yerler de vardır. مِسكٌ مَدْووفٌ örneğinde olduğu gibi.[67]

16. Ziyâde konusunda, üç harfli bir kelimenin beş harfli kelimeye dönüştürülme türlerini açıklamıştır. Örneğin kelimenin ikinci ve üçüncü harflerinin tekrar etmesi (ضَرَبْرَبٌ) yahut üçüncü harfinin yerine nûn, kelimenin sonuna da elif harflerinin eklenmesi (ضَرَنْبى) şeklinde gerçekleşen ziyâde durumlarını vermiştir. Ardından el-Ahfeş el-Evsat'a isnad ettiği ضَرَيَّبٌ örneğini zikretmiştir. Burada kelimenin üçüncü harfinin yerine şeddeli bir yâ harfi eklenmesi şeklinde ziyade yapılmıştır.[68]

İbnü'd-Dehhân, dilcilerin görüşleri dışında üç farklı gramer kuralında Basra ve Kufe ekolleri arasındaki ihtilaftan bahsetmiştir. Bunlar da şöyledir:

[65] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 139.
[66] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 143.
[67] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 152.
[68] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 154.

1. Tenâzu‘ konusunda, iki yüklemden sonra tek bir ismin gelmesi durumunda Basralıların bu ismi ikinci yükleme, Kûfelilerin ise birinci yükleme hamlettiğini ifade etmiştir. İbnü’d-Dehhân, bu konuda ekollerin görüşlerinden bahsetmekle yetinip hangi ekolün görüşünü kabul ettiğini belirtmemiştir.[69] Konudan özetle bahsedecek olursak “et-Tenâzu‘, fiil cümlesinde iki veya daha fazla yüklemin kendilerinden sonra gelmiş ve sayıca kendilerinden az olan bir öğeyi kendine ait kılmak için diğeriyle çekişmesi”[70] yahut “iki âmilin tek bir ma’mûle yönelmesi”[71] şeklinde tanımlanabilir. Örneğin eserde geçen قامَ وقَعَدَ زَيْدٌ ifadesinde iki âmil de زَيْدٌ ismini fâil olarak istemektedir. Basralılara göre زَيْدٌ ismi قَعَدَ fiilinin faili olup قامَ fiili زَيْد’in zamiri olan gizli bir هو’nin âmilidir. Kûfeliler ise قامَ fiilini زَيْدٌ isminin yüklemi olarak kabul eder. Verilen bir başka örnek ise ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ ifadesidir. Burada زَيْدٌ ismini ilk fiil mef‘ûl, ikincisi ise fâil olarak istemektedir. Basra ekolü burada زَيْدٌ isminin âmili olma konusunda önceliği ikinci fiile verir. Birinci fiilin mef‘ûlü ise zâhir olan isme dönen bir zamir olur. Cümle şu şekilde varsayılır: “ضَرَبْتُهُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ”. Kûfe ekolü belirtilen zâhir ismi birinci fiilin mef‘ûlü olarak görür ve ifadeyi şu şekilde kabul ederler: “ضَرَبْتُ زَيْدًا وَضَرَبَنِي هو”.[72]

2. İbnü’d-Dehhân, sarf bölümünde ele aldığı son konu olan şiirde zarûret bahsinde gramer kurallarının şiirlerde zaruret halinde dikkate alınamayabileceğinden, kelamda caiz olmayan bir şeyin şiirde kabul edilebilir olduğundan bahsetmiştir. Gayr-i munsarif bir kelimenin munsarif olması, mankûs bir ismin kesra ve damme harekelerini alabilmesi, gayr-i munsarif mu‘tel bir fiilin cer halinde sahih fiil olarak değerlendirilmesi gibi zaruret durumlarını sıralamıştır. Açıklamasının devamında maksûr kelimelerin memdûd ve munsarif bir kelimenin gayr-i munsarif gibi kullanılması şeklinde gerçekleşen iki zarûrî durumun Kûfe ekolü tarafından kabul

[69] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl,* 41.
[70] Abdurrahman Özdemir, “Arapça’da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzu‘”, *Dini Araştırmalar* 8/22 (Haziran 2005), 301.
[71] Özdemir, “Tenâzu‘”, 301.
[72] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl,* 41; Özdemir, “Tenâzu‘”, 301, 306.

edildiğini ifade etmiştir.[73] Eserinde genel anlamda Basra ekolünün görüşlerinden bahseden İbnü'd-Dehhân'ın bu iki zarûrî durumu caiz görmeyen Basra ekolünden bahsetmemesi şaşırtıcıdır. Ancak klasik kaynaklara baktığımızda anlaşılmaktadır ki; İbnü'd-Dehhân'ın bu eserde isimlerini zikrettiği birkaç dilciden olan Basra ekolü mensuplarından Ebü'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat ve Ebû Ali el-Fârisî, bu konuda Kûfe ekolüyle aynı görüşü destekleyip bu iki zarûrî durumu caiz olarak görmüşlerdir.[74]

3. Ahkâm-ı hê konusunda iki mezhepten birine göre شَفَة, فَم, شَاة ve عِضَة kelimelerinin lâmu'l-fiillerinde bulunan hê harfinin hazfedildiğini ifade etmiştir.[75]

İbnü'd-Dehhân, eserin geri kalan kısmında genel anlamda Basra ekolüne ait veya icmâ edilen görüşleri tercih etmiş ve açıkladığı meseleleri ne bir dilci ne de bir ekole dayandırmıştır. Örneğin mecrûrât babında مُذْ ve مُنْذُ harfi cerlerinin isim olarak kullanıldığında mübteda olduklarını ve ardından gelen merfu' kelimenin onun haberi olduğunu açıklamış ve جِئْتُكَ مُذْ يَوْمانِ، مُنْذُ يَومانِ örneğini vermiştir.[76] Bu görüş esasen Basra ekolüne aittir ancak bunu belirtmemiştir.[77] Yine نِعْمَ ve بِئْسَ konusunda ikisinin de mâzi fiil olduğunu ifade etmiştir.[78] Bu görüş Basralılara aittir. Zira Kûfeliler bunların isim olduğunu ifade ederler.[79]

İbnü'd-Dehhân, eserde 3 farklı gramer konusunda Hicaz, Benî Temîm ve Tay kabilelerinin görüşlerine yer vermiştir. Bunlar:

1. Merfûât babında ele aldığı kâne ve benzerleri için كان, صار, أصبح, أمسى, ظلّ, أضحى, بات, ما دام, مازال, ما فَتِئ, ما انْفكّ, ما بَرِحَ, ليس nâkıs fiillerini ve 'leyse'ye benzeyen ما edatını zikretmiştir. Bunların ismi, faile benzer ve kendilerinden önce gelemez.

[73] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 112.
[74] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1380/1961), 2/493.
[75] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 144.
[76] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 31.
[77] el-Enbârî, *el-İnsâf,* 1/382.
[78] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 54.
[79] el-Enbârî, *el-İnsâf,* 1/97.

Haberleri ise mef'ûle benzer ve takdîm edilmeleri konusunda farklılık gösterirler. Başında ما edatı olmayan nâkıs fiillerin haberi hem bu nâkıs fiillerin hem de isimlerinin önüne geçebilirken başında ما edatı olan nâkıs fiillerin haberi sadece bu fiillerin isimlerinin önüne geçebilir. Konuyu bu şekilde açıklayan İbnü'd-Dehhân, ardından Hicaz lehçesinin görüşüne yer vererek 'leyse'ye benzeyen ما edatının haberinin, isminden önce gelemeyeceğini belirtmiştir.[80]

Konunun devamında Temîm ve Hicaz lehçelerinin ما edatı hakkındaki görüşlerini karşılaştırmıştır. Buna göre Temîm lehçesi, mübteda ve haberin başına gelen ما'nın hiçbir değişiklik meydana getirmediği görüşünü desteklerken Hicaz lehçesi, ما'nın cümlede ليس gibi amel ettiğini ifade eder.[81]

2. Hikâye bâbında İbnü'd-Dehhân, مَنْ زَيْدٌ؟ örneğinde olduğu gibi مَنْ edatının özel isimle birlikte zikredilip hikâye olarak kullanılmadığı soru cümlelerinde özel ismin üç irab durumunda da merfû olarak geldiğini belirtmiştir. Bu özel isme yapılan atfın irabının ise Hicaz ve Temîm lehçelerine göre merfû olduğunu belirtmiştir.[82]

3. Mevsûl ve sıla cümlesi konusunda, mevsûlün isim ve harf olmak üzere iki çeşit olduğunu ve isim olan mevsûllerin الَّذي, الَّتي, ما, مَنْ ve أيّ olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Tay lehçesinde ذُو, Temîm ve Hicâz lehçelerinden birinde الأُلَى ve ماذا'nin ism-i mevsûl kabul edildiğini belirtmiştir.[83]

Eserde dikkat çeken başka bir husus ise terhîm, imâle, mef'ûlün leh gibi gramer konularının özet biçimde tanımı bulunurken; bedel, istisnâ, nidâ, mef'ûlün ma'ah gibi

[80] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 16.
[81] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 17.
[82] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 89.
[83] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

bir takım konuların tanımları verilmeden varsa türleriyle ilgili bilgi veya konuyla ilgili kurallar verilerek konuya giriş yapılmıştır. Bunu birkaç örnek üzerinde incelemek faydalı olacaktır. Örneğin mef'ûlün leh konusunu şöyle açıklamıştır:

المفعول له مقدّر بالكلام، وهو السّبب الذي لأجله فُعل ذلك الفعل، ويعتبر بأنّه جواب (لِمَ؟)، نحو قولك: جِئْتُكَ حَذَرَ الشَّرِّ. ويكون معرفة ونكرة، وهو مصدر من غير لفظ الفعل العامل فيه.[84]

"el-Mefûlü leh, söylenen sözde fiilin ne için yapıldığını belirten sebeptir. Fiile sorulan 'niçin?' sorusunun cevabıdır. Örneğin: Sana kötülükten sakınmak için geldim. Marife ve nekra olabilir. Âmil fiil ile aynı kökten olmayan bir masdardır." ifadesinde görüldüğü üzere konuya oldukça muhtasar bir tanım ile başlamıştır. Ardından örnek vermiş ve konuyla ilgili kuralları belirtmiştir. Bir diğer örneğimiz olan istisnâ konusunu ise şu şekilde açıklamıştır:

الاستثناء على ضربين: ضربٌ يكون المستثنى فيه من موجب. وضربٌ يكون من غير موجب.
فالموجب لا يخلو أن يكون متصلاً في الجنسيّة أو منقطعًا عنها، وكلاهما منصوب لفظًا أو موضعًا، نحو: جاءَني الْقَوْمُ إلّا زَيْدًا، و: هَلَكَ الْقَوْمُ إلّا الدّارَ. غير الموجب في هذا الباب على ضربين:
أحدهما أن يكون العامل مفرغًا فيتسلط على معموله. والثاني أن يكون مشغولًا بمعموله...[85]

"İstisnâ iki çeşittir. Mûceb (olumlu) cümleden sonra gelen müstesnâ ve gayr-i mûceb (olumsuz) kelamdan sonra gelen müstesnâ. Mûceb cümlede müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olabildiği gibi farklı cinsler de olabilir ve her iki durumda da müstesnâ hem lafzen hem mahallen mansûbtur. Örneğin: Zeyd hariç insanlar geldi, bir ev hariç topluluk yok oldu. Gayr-i mûceb iki çeşittir. Birincisi âmilin, amel edeceği bir müstesnâ minh olmadığından müstesnâyı irab bakımından direk etkilemesidir. İkincisi de âmilin mâmülünü etkilemesi.." ifadesinde görüldüğü üzere İbnü'd-Dehhân konuya bir tanımla başlamayıp direk konuya giriş yaparak istisnâ türlerini ve örneklerini zikretmiştir.

2.3. Kitâbü'l-Fusûl'ün Kaynakları

İbnü'd-Dehhân, eserde hiçbir kitap isminden bahsetmemekle birlikte daha önce de ifade ettiğimiz üzere bazı dil alimlerinin isimlerini zikrederek görüşlerine yer vermiştir. Bunlar Sîbeveyhi, Ebü'l-Hasen el-Ahfeş el-Evsat, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-

[84] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.
[85] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 26.

Ferrâ, Halîl b. Ahmed, Ebû Ali el-Fârisî, Yûnus b. Habîb, Ebû Sa'îd el-Asmaî, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc ve Ebû Osmân el-Mâzinî olmak üzere dokuz alimdir. Bu isimlerden yola çıkarak İbnü'd-Dehhân'ın etkilendiği, eserinin kaynağı olan veya olabilecek yazılı kaynakları belirtmeye ve *Kitâbü'l-Fusûl* ile adı geçen dilcilerin kitaplarını veya görüşlerini karşılaştırarak eserdeki etkinin boyutunu ortaya koymaya çalışacağız.

2.3.1. el-Kitâb

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık dört asır önce yaşayan dil alimi Sîbeveyhi, günümüze ulaşan Arap diline dair ilk kapsamlı gramer kitabı olan *el-Kitâb*'ın yazarı ve Basra nahiv ekolünün kurucusudur.[86] *el-Kitâb* adlı eserin *Kitâbü'l-Fusûl*'ün kaynaklarından biri olduğunu gösteren en belirgin karine, İbnü'd-Dehhân'ın eserinin toplam 12 yerinde Sîbeveyhi'nin görüşlerine yer vermiş olmasıdır. Zira bu görüşlerin, *el-Kitâb* adlı eserde birebir geçtiğini görmekteyiz. Örneğin, Sîbeveyhi'ye isnat ettiği "cinsini nefyeden لا edatının başına gelen istifham hemzesi eğer temennî manası barındırırsa, bu edatın mübteda konumunda olmayacağı ve hükmünün değişeceği bilgisi"[87] *el-Kitâb* adlı eserdeki 'lâ ile nefy' başlığı altında geçmektedir.[88] İbnü'd-Dehhân, cemi teksîr bâbında üç harfli müfred kelimelerin çoğul formlarından bahsederken[89] Sîbeveyhi'nin فِعُلٌ ve فُعِلٌ formlarını saymadığını belirtmiştir. *el-Kitâb*'ın cemi teksîr babında bu iki kalıbın geçmediğini görmekteyiz.[90]

el-Kitâb'ın, eserimizin kaynaklarından biri olabileceğini gösteren bir başka karine, kitapta şevâhid olarak kullanılan ayet ve beyitlerin bir kısmının *Kitâbü'l-Fusûl*'de de delil olarak getirilmesidir. Bu ayetler şunlardır:

---

[86] Geniş bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009), 37/130-134.
[87] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 47.
[88] Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 2/307.
[89] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 59.
[90] Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* 3/626-650

1. ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴾ [91]

2. ﴿ وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ [92]

3. ﴿ إِنْ تَتُوبآ إِلَى اللهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُما ﴾ [93]

4. ﴿ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴾ [94]

5. ﴿ وَالَّيْلِ إِذا يَسْرِ ﴾ [95]

6. ﴿ كَلَّآ لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ ﴾ [96]

Beyitler ise şunlardır:

1. وَقَدْ بَدا هَنْكِ مِنَ الْمِئْزَرِ [97]

2. أَبا خُراشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِيَ لَمْ تَأْكُلْهُمُ الضَّبُعُ [98]

3. غَدَتْ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ ما تَمَّ ظِمْؤُها [99]

İki eserin gramere dair görüşlerinin büyük oranda benzerlik göstermesini de bir başka karine olarak düşünmekteyiz. Zira *el-Kitâb*, Basra nahiv ekolünün görüşlerini içermekte olup *Kitâbü'l-Fusûl*'de de hâkim ekolün Basra olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserimizde önce nahiv ardından sarf bilgisi verilmiş olup bu sıralama *el-Kitâb* adlı eserde de görülmektedir.

[91] el-Bakara 2/91; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/87.
[92] Sâd 38/3; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/58, 60.
[93] et-Tahrîm 66/4; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/621.
[94] el-Hâkka 69/30; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/189.
[95] el-Fecr 89/4; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/185.
[96] el-Alak 96/15; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 5/510.
[97] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/203.
[98] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.
[99] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/231.

Sîbeveyhi eserinin birçok yerine açık bir şekilde hocaları Yûnus b. Habîb'e ve Halîl b. Ahmed'e referansta bulunmuştur.[100] İbnü'd-Dehhân'ın bu dil alimlerinin birtakım görüşlerini de *el-Kitâb* aracılığıyla eserine alması mümkündür.

2.3.2. el-Îzâh ve't-Tekmile

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık bir buçuk asır önce yaşamış olan Ebû Ali el-Fârisî, Basra nahiv ekolüne mensub bir dilcidir. İbnü's-Serrâc ve Ebû İshak ez-Zeccâc'ın öğrencisi ve İbn Cinnî'nin hocasıdır. Meşhur nahiv kitabı olan *el-Îzâh* ve onun tamamlayıcısı olma vasfını taşıyan sarf kitabı *et-Tekmile* eserlerinin yazarıdır.[101] Bu eserin *Kitâbü'l-Fusûl*'ün kaynaklarından biri olabileceğinin karinesi, İbnü'd-Dehhân'ın bedel konusunda el-Fârisî'nin görüşünü dile getirmiş olmasıdır. Eseri metot açısından incelerken bahsettiğimiz üzere bedel harfleri konusunda farklı görüşlere yer vermiş ve birçoğunun kime ait olduğunu belirtmemiş fakat el-Fârisî'nin on iki bedel harfi bulunduğuna dair ifadesini zikretmiştir.[102] Bu görüşün *el-Îzâh* eserinin bedel konusunda aynen geçtiği görülmektedir. Aynı zamanda İbnü'd-Dehhân'ın *el-Îzâh* eserini şerh etmiş olması onun bu eserden etkilenme olasılığını da artırmaktadır.

2.3.3. el-Usûl fi'n-Nahv

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık iki asır önce yaşayan İbnü's-Serrâc Arap dilindeki dağınık malzemeyi toplayan ve döneminin önde gelen dilcilerinden biridir. Basra nahiv ekolünün mensubudur. Eseri *el-Usûl*'de Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ındaki konuları toplayıp farklı bir tasnif geliştirmiştir.[103] İbnü'd-Dehhân'ın bu eserden faydalandığını düşündüren karine, masdarlar konusunu açıklarken فِعْلٌ kalıbında gelen masdarlara قَالَهُ قِيلًا örneğini vermiş ve bunun için İbnü's-Serrâc'ı referans göstermiş olmasıdır. Zira bu örnek *el-Usûl* adlı eserin masdarlar babında bizzat geçmektedir.[104]

---

[100] Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", 37/130.

[101] Geniş bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 10/88-90.

[102] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

[103] Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", 21/205.

[104] Ebû Bekr Muhammed es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 3/86.

2.3.4. el-Lüma‘

İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*’de İbn Cinnî’yi yahut *el-Lüma‘* adlı eserini zikretmemekle birlikte birtakım meseleleri ele alış biçiminin İbn Cinnî’ye benzemesi ve eserleri arasında *el-Lüma‘* kitabının şerhinin bulunması bu eserden faydalanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Babların tertîbi açısından *Kitâbü’l-Fusûl* ile *el-Lüma‘* benzerlik gösterir. Zira iki eserde de nahve dair bir mukaddimenin ardından merfûât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi‘ konuları ele alınmakta, nahiv meselelerinin ardından sarf konularına geçiş yapılmaktadır. Şevâhidlerinin aynı olmamasına, *el-Lüma‘* adlı eserinde tasrîf bâbı bulunmamasına ve *Kitâbü’l-Fusûl*’ün *el-Lüma‘*ya kıyasla daha özet bir kitap olmasına rağmen iki kitabın metodu, tertîbi ve konuları ele alış biçiminin oldukça benzer olması, bu eserin *Kitâbü’l Fusûl*’ün kaynağı olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.[105]

2.4. Kitâbü’l-Fusûl’ün Şerhi

Kitâbü’l-Fusûl’ün tespit edebildiğimiz tek şerhi, İbnü’l-Esîr künyesiyle meşhur olan Ebü’s-Se‘âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî’ye (ö. 606/1210) ait olan *el-Bedî‘ fî ‘ilmi’l-‘Arabiyye* (*el-Bedî‘ fî şerhi’l-Fusûl*, *el-Bedî‘ fi’n-nahv*) adlı eserdir. Kaynaklarda *Kitâb latîf fî san‘ati’l-kitâbe*[106] ve *Tehzîbü Fusûli İbni’d-Dehhân*[107] isimleriyle de geçmektedir.

İbnü’l-Esîr, hicrî 544 yılında Cizre’de doğmuş ve 565 yılında Musul’a yerleşmiştir. Burada Arap dili eğitimi almış ve İbnü’d-Dehhân’ın talebelerinden biri olmuştur. 606 tarihinde Musul’da vefat etmiştir.[108]

İbnü’l-Esîr *el-Bedî‘* adlı eserinin mukaddimesinde, İbnü’d-Dehhân’ın *el-Fusûlü’n-nahviyye* adlı eserinin *Buğyetü’r-râgıb fî tehzîbi’l-Fusûli’n-nahviyye* adıyla muhtasar halini yazdığını belirtmiş ancak bu kitap kaybolmuştur. *el-Bedî‘* eseriyle ise yazdığı bu muhtasar kitabı şerh ettiğini ifade etmiştir. Şunu belirtmekte fayda var ki bu şerhin

[105] Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bagdâdî, *el-Lüma‘ fi’l-‘Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muglî (Amman: Dâru Mecdlâvî, 1409/1988).
[106] Koçkuzu, “Mecdüddîn İbnü’l-Esîr”, 21/28.
[107] el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, 17/76.
[108] el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, 17/71.

mukaddimesi dışında hiçbir yerinde *Kitâbü'l-Fusûl* ve *Buğyetü'r-râgıb* eserleri zikredilmemiştir. [109]

İbnü'l-Esîr eserini İbnü'd-Dehhân'ın tasnifine göre yazmamakla birlikte ele aldığı meselelerde onun görüşlerine dayanmış, bazen onun cümle ve örneklerini, açıklamalarında aynen aktarmıştır. Örneğin İbnü'd-Dehhân eserinin girişinde kelimenin tanımını şu şekilde yapmıştır:

الكَلِمَةُ عبارة عن اللفظة الواحدة؛ وقد تقع على الجملة. تقول العرب: لِفُلانٍ كَلِمَةٌ شاعِرَةٌ، أي قصيدة.[110]

İbnü'l-Esîr ise tanımını şu şekilde yapmıştır:

أمَّا الكلمةُ: فلها حقيقةٌ و مجاز، أمّا الحقيقةُ فهو: كونها عبارةً عن اللفظ من الكلام تقول العربُ: لفُلان كلمةٌ شاعِرَةٌ، أي: قَصِيدَةٌ...[111]

Görüldüğü üzere İbnü'l-Esîr, hocasının tanımını esas alarak ana metni korumuş yalnızca cümledeki tanımı daha açıklayıcı hale getirmiştir.

Bu şerhte kaynak olarak İbnü'd-Dehhân'ın *el-Gurre fî Şerhi'l-Lüma'*'sından, Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitâbü't-Tekmile*'sinden, İbn Cinnî'nin *Sırru sınâ'ati'l-i'râb*'ından, İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-nahv*'inden, ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ından ve es-Sîrâfî'nin *Şerhu's-Sîrâfî 'ale'l-kitâb*'ından faydalanmıştır.[112]

el-Bedî' eserinin metodu incelenecek olursa diğer gramer kitaplarından farklı bir düzene sahip olduğu ve daha önce kullanılmamış bir bab sistemiyle telif edildiği görülür. Şöyleki nahiv ve sarf konuları arasında bir ayrıma gidilmemiş bunun yerine eser avârızu'l-kelim ve zevâtü'l-kelim olmak üzere iki kısma ayrılmış ve gramer konuları bu kısımlara özenle dağıtılmıştır; ancak bazı bablar olması gereken yerlerinde ele alınmamıştır. Eserin birinci kısmında yirmi bab olup burada nahiv, kelime, cümle ve

[109] Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî 'ılmi'l-'Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000) 1/76, 115.
[110] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 1.
[111] İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî ılmi'l-'Arabiyye*, 1/7.
[112] İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî ılmi'l-'Arabiyye*, 1/115-117.

kelâma dair tanımlar, mu‘rab, mebnî, irâb, binâ, mübteda, haber, fâil, nâibu’l-fâil, mef‘ûller, mef‘ûle benzeyenler, mecrûrât, tevâbi‘, nidâ, avâmil, kem, nûn-ı tevkîd, iki sâkinin bir araya gelmesi, vakf ve hikâye konuları ele alınmıştır. Kitabın ikinci kısmında ise marife-nekra, müzekker-müennes, maksûr-memdûd, tesniye, cem‘, tasgîr, neseb, istifhâm, mevsûlât, gayr-i munsarif, aded, hemzeler, imâle, kitâbet, hıtâb, binâlar, masdarlar, tasrîf, idgâm, şiirde zarûret olmak üzere yirmi bâb bulunur.[113]

İbnü’l-Esîr’in gramer kurallarını bablara ayırmadaki özgünlüğü babların içeriğinde, konuları bölümlere ayırmasında da görülür. Örneğin on beşinci bab olan avâmil babını; fiiller, âmil isimler ve âmil harfler olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Birinci kısım olan fiiller konusunu yine sekiz tür olarak ele almış, bazı türleri, kendi içinde bölümlere ayırmış, son türün başlığını ise dört fasıl şeklinde ele almış, fasılları da kendi içinde yine bölümlere ayırmıştır. Bu taksim ve tefrîât, okuyucunun zihninde konuların karmaşık değil de birçok bölüme ayrılmış bir şekilde yerleşmesini sağlayan, üzerine oldukça detaylı çalışılmış bir sistemi ortaya koymaktadır.[114]

Türkiye’de Âtıf Efendi Kütüphanesi ve Amerika’da Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’nde yazmaları bulunan eser üzerine 1986 yılında Sâlih b. Hüseyn el-Âyid tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.[115] 2000 yılında Fethi Ahmed Aliyyüddîn tarafından Mekke’de iki cilt halinde tahkik edilmiştir.[116]

[113] İbnü’l-Esîr, *el-Bedî‘ fî ılmi’l-‘Arabiyye*, 1/69-74.
[114] İbnü’l-Esîr, *el-Bedî‘ fî ılmi’l-‘Arabiyye*, 1/71-75.
[115] Koçkuzu, “Mecdüddîn İbnü’l-Esîr”, 21/29.
[116] İbnü’l-Esîr, *el-Bedî‘ fî ılmi’l-‘Arabiyye*, 1/162-163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİN TAHLİLİ

İbnü'd-Dehhân'ın *Kitâbü'l-Fusûl* adlı eseri, kitabın tahkik edilmiş halinin düzeni takip edilerek ve konu başlıkları olduğu şekilde aktarılarak tahlil edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Nahve Dair Mukaddime

İbnü'd-Dehhân mukaddimesine "kavl", "kelime" ve "kelâm" sözcüklerini tanımlayarak başlamıştır. Söz (القَوْل), anlamlı olsun veya olmasın telaffuz edilen şeyin bir türü iken kelime (الكلمة), tek lafızdan ibaret olup cümle şeklinde de gelebilir. Kelimenin çoğulu kelimât (كلمات), cins hali ise kelim (الكلم) biçimindedir. Anlamlı her lafız da kelâm (الكلام)'dır. Kelimenin tek başına bir anlam ifade ettiği türlerine isim ve fiil, kendinden sonra gelen bir kelimeyle anlam kazanan türüne de harf denir. İsim, belirli bir zaman diliminden soyutlanmışken fiil belirli bir zamanla ilişkilidir. İsimlerin başına elif-lam takısı veya harfi cer gelebilir.

Bir cümlenin iki isimle kurulabilmesi için زَيْدٌ مُنطَلِقٌ örneğinde olduğu gibi birinci isim hakkında bilgi verici bir mananın ikinci isimde bulunması şartı vardır. Yine يا زَيْدُ ve قامَ زَيْدٌ örneklerinde olduğu gibi bir fiil veya nidâ harfiyle bir isim yine bu şart ile bir araya geldiklerinde anlamlı bir cümle olabilir.[1]

Bu başlık altında aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere konular arasında bir kopukluk vardır. Bu da eserin bu bölümündeki bazı bilgilerin kaybolduğuna işaret etmektedir.

3.1.1. Mu'rab ve Mebnî

İrab, sözlükte beyân yani açıklama ifade etme anlamına gelip ıstılahta lafzî veya manevî âmillerin değişmesiyle kelimenin son harekesinin hükmen yahut lafzen değişmesidir.

[1] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 1-2.

Buna göre irab isimlerde asıl, fiillerde fer‘ kabul edilir. Aslî irâb alametleri raf‘ durumunda damme (هذا زَيْدٌ), nasb durumunda fetha (رَأَيْتُ زَيْدًا), cer durumunda kesra (مَرَرْتُ بِزَيْدٍ) ve cezm halinde de sükûn (لَمْ يَضْرِبْ)’dur. İrab harekelerle olduğu gibi fer‘î alamet olan harflerle de yapılabilir. Bunlar elif (رَأَيْتُ أَخَاكَ), yâ (مَرَرْتُ بِأَخِيكَ), vâv (جاءَني أَخُوكَ) ve nûn (يَضْرِبونَ) harfleridir.[2]

Mu‘rab kelimeler, son harekesi cümledeki yerine göre değişebilen isimler ve bir kısım muzari fiiller olmak üzere iki türdür. Mu‘rab isimler harfe benzemez, onun taşıdığı manayı içermez ve onun cümledeki görevini yapmaz. Bu isimler ikiye ayrılır: İlki رَجُل ve زَيْد kelimeleri gibi munsarif olan yani damme, fetha, kesra alabilen ve şibih fiil olmayan, ikincisi فاطِمَة örneğindeki gibi gayr-i munsarif olan isimlerdir.[3]

Muzârî fiiller mu‘rab olmaları bakımından isimlere benzer. Çünkü isimlerin harflerle husûsi anlam kazanması gibi fiiller de umûmî bir anlam ifade ederken başına aldığı muzâra‘at harfleriyle husûsî bir anlam kazanır. Bu sebeple muzâra‘ata müşâbehe denilmiştir. Mu‘rab muzârî fiiller, başında mütekellim hemzesi (أَقومُ أنا), muhatap ve gâibe tâ’sı (تَقُومُ أَنْتَ، تَقُومُ هي), gâib müzekker yâsı (يَقُومُ هو) ve mütekellim nâ’sı (نَقُومُ نَحن) bulunan fiiller olmak üzere dörde ayrılır.

İrab mahalli yalnızca kelimenin sonudur. İrab hallerinden raf‘ ve nasb isim ve fiillerde görülürken, cer hali yalnızca isimlerde, cezm hali ise yalnızca fiillerde görülür. Ayrıca bir isim nasb ve cer halinde gelebilmesi için mutlaka bir âmile ihtiyaç duyar; ancak raf‘ halinde gelmesi için lafzî bir âmile ihtiyaç duymaması sebebiyle raf‘ hali diğer irab hallerinden önce gelir.[4]

[2] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 2-4.
[3] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 2.
[4] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 4-5.

Mebnîlik kelimenin son harfindeki hareke veya sükûn halinin değişmemesi olup, fiil ve harflerde asıl, isimlerde fer‘ kabul edilmiştir. Mebnî kelimeler nûnu nisve (يَضْرِبْنَ) ve nûnu te’kîd (يَضْرِبَنْ، يَضْرِبَنَّ) alan muzari fiil, mâzî fiil (ضَرَبَ), lâm harfi almamış emir fiil (اِضْرِبْ), tüm harfler, harfe benzeyen isimler (الَّذي), harf konumunda bulunan (أَيْنَ) ve harf manası içeren kelimeler (أَمْسِ)’dir. Mebnîlerin damme, fetha, kesra ve sükûn olmak üzere dört alameti vardır. Damme üzere mebnî isimlere قَبْلُ ve بَعْدُ, harf için مُنْذُ örnek verilebilir. Damm üzere mebnî bir fiil yoktur. Kesr üzere mebnî isimler için أَمْسِ ve هؤلاءِ örnek verilebilir.[5] Feth üzere mebnî olan isimlere أَيْنَ ve كَيْفَ, fiiller için tüm mazi fiiller, harf için de إِنَّ örnek gösterilebilir. Sükûn üzere mebnî olan isimler için مَنْ ve كَم, fiiller için lâm harfi almamış tüm emir fiiller, harf için ise مِنْ ve هَل edatları zikredilebilir.[6]

3.1.2. Sahih ve Mu‘tel

Mu‘rab isimler, irab harfinin sahih ve mu‘tel olmasına göre ikiye ayrılır. Sahih bir ismin sonunda vâv, yâ ve elif harfleri bulunmaz. Mu‘tel bir ismin sonu illetli harfi yâ ise harf-i ta‘rif alması durumunda, raf‘ ve cer hallerinde illet harfi sâkin okunur, nasb halinde ise fetha ile harekelenir. Örn: هذا القَاضِي, مَرَرْتُ بِالقَاضِي ve رَأَيْتُ القَاضِيَ. İrab harfi yani son harf elif ise maksûr olarak isimlendirilir; üç irab durumunda da هذِهِ عَصًا örneğindeki gibi kalır ve harekesi değişmez. Maksûr isim, munsarif ve gayr-i munsarif olarak ikiye ayrılır. Munsarif, عَصًا kelimesinde olduğu gibi tenvin alan; gayr-i munsarif ise حُبْلَى kelimesindeki gibi tenvin almayan maksûr isimlerdir. Bu iki tür isim, harf-i ta‘rif aldığında veya muzâf olduğunda munsarif-gayr-i munsarif ayrımı ortadan kalkar.

[5] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 3-4.
[6] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 4.

İsm-i fâilde bulunan illetli irab harfinin vâv olması durumunda bu harf, kendisinden önceki harfin harekesi kesra ise yâ harfine dönüşür ve داعٍ kelimesi gibi mankûs isim olur. Vâv harfinden önceki harfin harekesi damme ise kesraya, vâv harfi de yâ harfine dönüşür ve أَذْلٍ kelimesindeki gibi mankûs isme mülhak olur. Eğer mâkabli fetha ise vâv harfi, elife dönüşür ve bu kelime maksûr isim olur. Bu harf değişimleri sebebiyle Arap dilinde, harekeli bir harften sonra gelen vâv harfi, mu'rab isimlerin sonunda bulunamaz ancak bunun tek istisnası raf' durumundaki esmâ-i sittedir.[7]

Kelimenin sonunda gelen vâv ve yâ harflerinin öncesi sâkin olursa tüm irab hallerini alır. عَزْو, عَدُوّ, ظَبْي ve صَبِيّ örneklerinde olduğu gibi sâkin olan harfin, irab harfinin cinsinden olup olmamasının bir önemi yoktur.[8]

كِسَاء ve حَمْرَاء kelimelerinde olduğu gibi kendisinden önceki harfi elif olan hemzeye, kelimenin sonunda gelmesi durumunda memdûd, قَارِئ örneğindeki gibi kendisinden önceki harfi elif olmayan hemzeye mehmûz denilir. Her ikisi de sahih harflerdir.[9]

3.1.3. Altı İsim (Esmâ-i sitte)

Altı isim, mütekellim yâ'sı hariç zamire ve bir isme muzâf olduğunda irabı harf ile yapılır. Bu kelimelerin raf' alameti vâv, nasb alameti elif, cer alameti ise yâ harfidir. Örneğin:

هذا أبوكَ وأخوكَ وحَموكَ وهَنوكَ وفوكَ وذو مالٍ، رَأيْتُ أباك وأخاك وحَماك وهَناك وفاك وذا مالٍ، مَرَرتُ بأبيك وأخيك وحَميك وهَنيك وفيك وذي مالٍ.[10]

İbnü'd-Dehhân'ın bu açıklaması Basra ekolüne ait bir görüştür. Çünkü Kûfe ekolü bu altı ismin irabının sadece harf ile yapılmadığını, bu kelimelerin irabı değiştikçe illet harfinden önceki harfin harekesinin de buna göre değişmesi sebebiyle raf' alametinin

[7] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 5-6.
[8] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6.
[9] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6.
[10] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6-7.

damme ve vâv, nasb alametinin fetha ve elif, cer alametinin kesra ve yâ harfi olduğunu söyler. Basra ekolü ise bu isimlerin irabının sadece harf ile yapıldığını, bir kelimede iki irab alametinin bir arada bulunmasına gerek olmadığını ifade etmiştir.[11]

3.1.4. Müsennâ'nın İrabı

Fiil ve harflerin dışındaki bazı isimlerin tesniyesi, raf' halinde جَاءَنِي الزَّيْدَانِ örneğinde olduğu gibi müfred haldeki isme elif ve meksûr bir nûn, cer ve nasb halinde رَأَيْتُ الزَّيْدَيْنِ ve مَرَرْتُ بِالزَّيْدَيْنِ örneklerinde olduğu gibi mâkabli meftûh bir yâ ve meksûr bir nûn eklenerek yapılır. Elif ve yâ irab harfleridir. Kelimenin sonundaki nûn ise vasıl ve vakıf halinde kalırken muzâf olduğunda hazfedilir.[12]

3.1.5. Çoğulların İrabı

İki çeşit çoğul vardır. İlki müfret kelimeler gibi irabı harekeler ile yapılan düzensiz çoğullar (cemi teksîr), ikincisi tesniyeler gibi irabı harfle yapılan cemi müzekker sâlimlerdir. Cemi teksîr, müfredin şekli değişen çoğul türüdür ve âdeta kırılan bir kap gibidir. Genelde müzekker-müennes, âkil-gayr-i âkil mükesser isimlerde olur. Örneğin: رجال, جِبال, هُنود. Sâlim çoğullar ise hâs ve mütevassıt olmak üzere ikiye ayrılır. Cemi müzekker hâs, cem-i müennes ise mütevassıttır. Müzekker sâlim özel isimlerin çoğulu müfred sîgasının sonuna, raf' halinde mâkabli lafzen ya da takdîran mazmûm olan vâv ve meftûh bir nûn, nasb ve cer halinde mâkabli lafzen ya da takdîran meksûr olan yâ ve meftûh bir nûn getirilmesiyle yapılır.

Örneğin: جَاءَنِي الزَّيْدُونَ, رَأَيْتُ الزَّيْدِينَ, مَرَرْتُ بِالزَّيْدِينَ.[13]

3.2. Nahiv

3.2.1. Merfû'ât

3.2.1.1. Mübteda

[11] el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hılâf,* 1/19-20.
[12] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 7.
[13] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 7-8.

Mübteda üç çeşit olup ikincisi haberden sonra gelmesi (te'hîri) zorunlu olan mübtedadır. كيف زيدٌ؟ örneğinde olduğu gibi haberin cümlenin başında gelmesi gerektiğinde ve عَليك مالٌ örneğinde olduğu gibi dua anlamı içermeyen bir ifadede mübtedanın nekra olması durumunda te'hîr gereklidir. Üçüncü çeşidi ise takdîm ve te'hîri câiz olan mübtedadır. Bunun için mübtedanın marife haberin ise cümle veya nekra müfred isim şeklinde olması gerekir.

Mübteda iki çeşittir: Ya Zeyd (زيد) gibi ism-i zat ya da vurmak (الضرب) gibi bir eylem olur.

Bir ism-i fâilin başına istifham hemzesi yahut nefiy harfi olan mâ (ما) gelirse bu kelime ibtidâ olması hasebiyle merfû olur ve mâmülü, haberin yerine geçer. Güçlü olan görüşe göre bu kelimenin ikil ve çoğul yapılması câiz değildir.

Örn: أَقائِمٌ أخَواك؟ ve ما قائِمٌ غُلَامَاك[14]

İbnü'd-Dehhân'ın 'ibtidâ olmasıyla merfû olur' anlamına gelen ارتفع بالابتداء ibaresi Basra ekolünün kullandığı bir tabirdir. Buna göre mübtedanın merfû olmasının sebebi haber değil âmili ma'nevî olan ibtidâ sebebiyledir. Oysaki Kûfe ekolünde mübtedayı merfû yapan âmil haberdir.[15]

3.2.1.2. Haber

Haber, ibtidâ (başta bulunma) ve mübteda ile merfu' olup iki çeşittir. Birincisi mübteda ile merfû olup قَائِم örneğinde olduğu gibi gizli zamir içeren bir fiilimsi veya أَخُوكَ örneğinde olduğu gibi fiilimsi dışı bir isim olan haberdir. İkincisi ise bunların dışında kalan tüm haber çeşitleridir. Bunlar ise beş tanedir:

1. Harf-i cer içeren haber. Örneğin: زَيْدٌ مِنَ الكِرَام

[14] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 11.
[15] el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hılâf,* 1/44.

2. Zarf olan haber, zaman ve mekân zarfı olmak üzere iki türdür. Zaman zarfı olan haber اَلْقِتَالُ الْيَوْمَ ibaresindeki gibi olaya ilişkindir. İsm-i zât olan zaman zarfı, haber olarak gelemez. Bir kısım dilciler ise اَللَّيْلَةَ الْهِلَالُ (Bu gece hilal var) ibaresinin hazfedildiğini söylemiştir. Mekân zarfı ise زَيدٌ خَلْفَكَ ve اَلْقِتَالُ أَمَامَكَ örneklerindeki gibi hem ism-i zât hem de olay hakkında bilgi verebilir.[16] İbnü'd-Dehhân'ın zaman zarfı olarak gelen haber hakkındaki görüşünü daha anlaşılır hale getirmek için konu hakkındaki ihtilaftan bahsetmek faydalı olacaktır. Şöyle ki bir kısım dilciler, ism-i zâtın haber olarak gelemeyeceği ancak اَللَّيْلَةَ الْهِلاَلُ örneğinde olduğu gibi cümlenin anlamlı olması durumunda haber olabileceği görüşündedir. Bir başka grup ise, ism-i zâtın haber olarak gelmesini mutlak olarak menetmiştir. Onlara göre اَللَّيْلَةَ الْهِلَالُ cümlesinin aslı طُلُوعُ الهِلَالِ اللَّيْلَةَ şeklinde olup baştaki kelime hazfedilmiştir.[17]

3. زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ örneğinde olduğu gibi mübteda ve haberden oluşan haber çeşididir. İsim cümlesi şeklinde gelen haberde mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır. Eğer cümle anlaşılıyorsa bu aitlik zamiri hazfedilebilir. Örneğin اَلسَّمْنُ مَنوانِ بِدِرْهَمٍ cümlesindeki مِنْهُ hazfedilmiştir.

4. زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ örneğindeki gibi fiil cümlesi şeklinde gelen haber çeşididir. Haber cümlesinde mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır.

5. زَيدٌ إِنْ تَأْتِهِ يُحْسِنْ إِلَيْكَ örneğindeki gibi şart cümlesi şeklinde gelen haberdir. Bu cümlede mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır.

Mübteda, cümlede kendine bir işaret varsa hazfedilebilir. Bu hazfin iki türü vardır:

[16] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 12.
[17] Muhammed Muhyiddîn, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1/214.

1. Mübtedanın cümlede bulunmasının caiz olduğu türdür. Örneğin كَيفَ أَنْتَ؟ sorusuna cevap olarak صَالِحٌ ya da mübteda hazfedilmeden أَنَا صَالِحٌ denilebilir.

2. Mübtedanın cümlede bulunmasının caiz olmadığı türdür. Örneğin لَا سَوَاءٌ ibaresinde سَوَاءٌ haber olup mübteda hazfedilmiştir. Cümle هذَانِ لا سَوَاءٌ şeklinde takdîr edilir. Ayrıca mübteda, زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ وَعَمْرٌو أَكْرَمْتُهُ cümlesinde ikinci cümle birinciye atfedilirse عَمْرٌو kelimesi merfû olur ancak قَامَ زَيْدٌ وَعَمْرًا أَكْرَمْتُهُ örneğindeki gibi ikinci cümledeki عَمْرًا kelimesi mef'ûlün bih olarak mansûb okunabilir.

Müfret yahut cümle şeklindeki haber, duruma delâlet ettiği zaman hazfedilebilir. Müfret haberin hazfinin iki türü vardır:

1. Haberin cümlede bulunmasının caiz olduğu türdür. Örneğin مَنْ عِنْدَكَ؟ sorusuna cevap olarak زَيْدٌ ya da mübteda hazfedilmeden زَيْدٌ عِنْدِي denilebilir.

2. Haberin cümlede bulunmasının caiz olmadığı türdür. لَعَمْرُكَ örneğindeki gibi yeminin açık bir şekilde zikredildiği mübtedadan sonra gelen haber hazfedilir. Yine لَوْلا زَيْدٌ خَرَجَ عَمْرٌو örneğinde olduğu gibi لَوْلَا edatından sonra gelen haber hazfedilir. Bu cümlenin takdîri لَوْلا زَيْدٌ حَاضِرٌ şeklindedir. Son olarak زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ وَعَمْرٌو örneğindeki gibi cümlelerde haber hazfedilir.[18]

3.2.1.3. Fâil

Fâil, fiilden sonra gizli veya açık bir şekilde gelebilir. Eğer fâil biliniyorsa muzmar olur. Cümlede açık fâil varsa muzmarı beyâna gerek kalmaz ve irabı lafzen veya mahallen

[18] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 13.

merfû olur. Örneğin: قَامَ زَيْدٌ. Fâil, olumsuz veya soru cümlelerinde de olumlu cümledeki gibidir.[19] İbnü'd-Dehhân, bu konudaki ilk cümlesiyle birlikte Basra ekolünün fâilin ancak fiilden sonra geldiği görüşünü kabul ettiğini bize göstermektedir. Zira Kûfelilere göre fâil fiilden önce de gelebilmektedir.[20]

Fâil müennes ise müennesliği hakîki veya gayr-i hakîki olabilir. Hakîkî fâilin fiili قَامَتْ هِنْدٌ örneğinde olduğu gibi mutlaka müenneslik alameti alır. Eğer gayr-i hakîki ise müenneslik alameti hazfedilebilir. Bununla birlikte fâil fiilden uzaksa müenneslik alametinin hazfedilmesi, fiile yakın ise alametin bulunması daha iyidir. Fâilin açık bir şekilde gelmediği durumlarda yani muzmar ise müenneslik alameti mutlaka getirilir. Bununla birlikte müzekker-çoğul bir fâille جَمَاعَة kastediliyorsa fiil müennes gelir ve قَالَتِ الرِّجَالُ denir. Ancak müzekker-çoğul bir isimle جَمْعٌ kastediliyorsa fiil müzekker gelir ve قالَ الرّجالُ denir.

قامَ الزَّيْدانِ ve قامَ الزَّيْدونَ cümlelerinde olduğu gibi fâil ikil veya çoğul ise fiil müfret getirilir. Ancak أَكَلُوني البَرَاغِيثُ örneğinde olduğu gibi fiile tesniye veya cem' alametlerini getirenler de vardır. Cümlede fâil, zâhir olarak gelmezse fiildeki zamir tesniye veya cem' yapılır. Örneğin: اَلزَّيْدَانِ قَامَا, اَلزَّيْدونَ قَامُوا, اَلهِنْدَاتُ قُمْنَ, اَلهُنودُ قَامَتْ.[21]

3.2.1.4. Nâib-i Fâil

Bir cümlede fiil müteaddî olup mef'ûl, fâilin yerine geçerse fâil hazfedilir. Bu durumda fiil değişime uğrar ve mef'ûlün irabı, fâilin yerini alması sebebiyle merfû olur. Örneğin: ضُرِبَ زَيْدٌ.

[19] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 14.
[20] Muhammed Muhyiddîn, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1/466.
[21] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 14.

Cümleyi edilgen yaparken fiil yalnızca bir mef‘ûl almışsa bu mef‘ûl fâil konumuna getirilir. İki mef‘ûl almışsa bir anlam karmaşasına yol açmadığı sürece mef‘ûllerden herhangi birinin fâil yerine geçmesi caizdir. Örneğin: أُعْطِيَ دِرْهَمٌ زَيْدًا, أُعْطِيَ زَيْدٌ دِرْهَمًا.

Ancak bunun caiz olmadığı durumlarda güçlü olan görüşe göre sadece birinci mef‘ûl, fâil yerine geçebilir. Örneğin: ظُنَّ زَيْدٌ قائِمًا. Şayet fiil üç mef‘ûl almışsa cümle edilgen yapılırken birinci mef‘ûl, fâil yerine geçer. Örneğin: أُعْلِمَ زَيْدٌ عَمْرًا خَيْرَ النّاسِ.

Cümlede mef‘ûlün bih bulunmayıp, mef‘ûlün bih gayr-i sarîh varsa o, nâibü’l-fâil olur. Eğer cümlede hem zarf hem de sıfatlı masdar varsa ikisinden biri nâibü’l-fâil yapılabilir.[22]

3.2.1.5. Mübteda’nın Lafzî Âmilleri

Mübtedanın dört lafzî âmili vardır. Bunlar şunlardır:

-Mübtedayı raf‘, haberi nasb eden âmil.

-Mübtedayı nasb, haberi raf‘ eden âmil.

-Mübteda ve haberi nasbeden âmil.

-Habere etki etmeyip sadece mübtedayı cer yapan şâz âmil ile olumsuz ve nekra halinde hareke değişikliğine sebep olmayan âmil.

Tüm bu âmiller eğer lafzen amel etmezse mahallen amel ederler.[23]

3.2.1.6. Kâne ve Benzerleri

İbnü’d-Dehhân burada كَانَ, صَارَ, أَصْبَحَ, أَمْسَى, ظَلَّ, أَضْحَى, بَاتَ, مَا دَامَ, مَا زَالَ, مَا فَتِئَ, مَا, لَيْسَ, مَا بَرِحَ, انْفَكَّ nâkıs fiillerini ve Hicaz lehçesine göre belli şartları olan ve leyse’ye benzeyen ما’yı zikretmiştir. İfade ettiğine göre bunların isimleri fâile benzer ve kendilerinden önce gelemezler. Haberleri ise mef‘ûle benzer, müfred yahut cümle

[22] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 15.
[23] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 16.

şeklinde gelebilir. Başında ما bulunan kânenin kardeşlerinin haberi ise isminin önüne geçebilirken kendisinin önüne geçemez. Bunların dışındaki tüm edatların haberi ise hem edatların hem de isminin önüne geçebilir. Hicaz lehçesinde kullanılan **ما** edatının haberi ise isminin önüne geçemez.[24]

كَانَ, أَصْبَحَ ve أَمْسَى edatları, كَانَ زَيْدٌ cümlesindeki gibi tam, كانَ زَيْدٌ قائِمًا cümlesindeki gibi nâkıs, مَرَرتُ بِرَجُلٍ كَانَ قَائِمٍ örneğindeki gibi zâid veya صَارَ anlamında kullanılan fiil olabilir. بَاتَ ve أَضْحَى için aynı kurallar geçerli olmakla birlikte bu ikisi cümlede zâid olarak gelmezler.[25]

Temîm lehçesine göre ما, başına geldiği mübteda ve haberde bir hareke değişikliği yapmaz. Hicaz lehçesine göre ise ليس gibi amel eder. Örneğin: مَا زَيْدٌ قَائِمًا. Bununla birlikte eğer cümlede nefiy anlamı kaldırılırsa veya haber, mübtedadan önce gelirse artık ليس gibi amel edemez ve haber merfu‘ olur. Örneğin: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ, مَا زَيْدٌ إِلّا قَائِمٌ.[26]

3.2.1.7. İnne ve Benzerleri

İnne ve benzerleri (إِنَّ, أَنَّ, لَيْتَ, لَعَلَّ, لكِنَّ ve كَأَنَّ), إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ cümlesindeki gibi mübtedayı nasb, haberi raf‘ eder. Bunların haberi, müfred ya da cümle şeklinde gelebilir ve isminin önüne geçemez. Bunun yanı sıra zarf veya harf-i cer barındıran bir haber, ismin önüne geçebilir. Örneğin: إِنَّ فِي الدَّارِ عَمْرًا ,إِنَّ خَلْفَكَ زَيْدًا.

Eğer إنَّ’nin haberi mazi fiil olarak gelmemiş ve ismin önüne geçmemişse haberin başına meftûh bir lam harfi getirilebilir. Örneğin إِنَّ زَيْدًا لَيَقُومُ ,إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ gibi.

[24] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 16.
[25] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 17.
[26] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 17.

إِنَّ’nin ismi haberinden sonra gelirse isminin başına meftûh bir lam harfi getirilebilir. Örn: إِنَّ فِي الدَّارِ لَزَيْدًا. Eğer إِنَّ’nin haberinin ma‘mûlü, haberden önce gelirse başına meftûh bir lam harfi alır. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا لَفِي الدَّارِ قَائِمٌ.

إِنَّ ve لكِنَّ’nin ismine yapılan atıf, haberden sonra gelirse iki açıdan merfû olabilir. Ma‘tûf, ya müştak haberdeki gizli zamire atfedilir ya da evlâ olan ikinci görüşe göre إِنَّ’nin ve isminin mahalline atfedilir. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وَعَمْرٌو/عَمْرًا. Eğer ismine yapılan atıf, haberden önce gelirse mansûb olur. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا وَعَمْرًا قَائِمَانِ.

إِنَّ ve أَنَّ edatları lafzen birbirlerine yakın olup aynı şekilde amel ederler ancak cümledeki konumları ve takdirleri farklıdır. إِنَّ anlamlı bir cümlenin başına gelir. Kasemin yahut ism-i mevsûlün ardından gelebilir. أَنَّ ise başına geldiği ibareye hastır ve ona masdar anlamı kazandırır. Ayrıca lâmü’l-ibtidâ ile gelebilir.[27]

إِنْ bir cümlede şart anlamında, مَا’den sonra zâid, nâfiye veya إِنَّ’nin tahfif edilmiş hali olarak gelebilir. Muhaffef olan إِنْ edatının, nâfiye olan إِنْ ile karışmaması için haberinin başına lam getirilir. أَنْ ise bir cümlede zâid, müfessira olarak, fiilin başına masdar anlamı vermek için veya أَنَّ’nin tahfif edilmiş hali olarak gelebilir. Muhaffef olan أَنْ, cümlede âmil olur. Kendisinden sonra gelen fiil ile arasına şayet cümle olumlu ise قَدْ,

[27] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 18.

سَوْفَ veya السِّين, olumsuz cümle ise لا gelebilir. Ef'âlü'l-kulûb fiilerinden (حَسِبْتُ, عَلِمْتُ) sonra da muhaffef أَنْ gelir.[28]

3.2.1.8. Zanne ve Benzerleri

Zanne ve benzerleri, ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا cümlesindeki gibi mübteda ve haberi mansûb yapan yedi fiilden oluşur. Bunlardan حَسِبْتُ, ظَنَنْتُ ve خِلْتُ fiilleri şüphe ve zannı, عَلِمْتُ, رَأَيْتُ ve وَجَدْتُ fiilleri bilmeyi, زَعَمْتُ fiili ise varsayım ve iddiayı ifade eder. Bu fiillerin bir mef'ûl almaları caiz değildir ve ikinci mef'ûlü, müfred veya cümle şeklinde gelebilir. Herhangi bir anlam karmaşasına yol açmadıkça mef'ûllerin takdîm ve te'hîri câizdir. [29]

Zan fiilleri cümlenin başında gelirse amel eder ancak ortasında veya sonunda gelirse amel etmeyebilir. Bununla birlikte cümlenin ortasında geldiğinde amel etmesi, sonda geldiğinde ise amel etmemesi daha uygundur.

Zan fiilleri, bir mef'ûl alan tam fiil olup birbirlerinin yerine kullanılabilirler.

Olumlu cümlelerde الباء ve olumsuz cümlelerde مِنْ harf-i ceri, mübtedayı mecrûr yapıp haberin irabını değiştirmez. Örneğin: بِحَسْبِكَ قَوْلُ السّوءِ, مَا مِنْ أحدٍ قائِمٌ.

Zamîruş-şân ve zamîru'l-kıssa başına geldiği cümleye dikkat çeker. Kâne ve kardeşlerinden sonra geldiğinde zamir açıkca yazılmaz ancak inne ve kardeşleri ile zanne ve kardeşlerinden sonra gelecek olursa açık bir şekilde yazılır. Bununla birlikte şiirlerde gerekirse hazfedilebilir. Bu konuda كَادَ, كَانَ gibidir.

Zamîrul-fasl, haber marife olduğunda veya أَفْعَل مِنْ kalıbında geldiğinde mübteda ve haber arasına konur. Cümlede herhangi bir değişikliğe yol açmaz.

[28] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 19.
[29] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 19.

Mübteda üzerinde amel eden bu âmillerin dışında amel etmeyenler de vardır ki bunlar lâmü'l-ibtidâ ve وَلَوْلَا edatıdır.[30]

3.2.2. Mansûbât

Mef'ûller asıl ve asla benzeyen olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre asıllar; mef'ûlün mutlak, mef'ûlün bih, mef'ûlün fîh, mef'ûlün leh ve mef'ûlün ma'ah olmak üzere beş çeşittir. Tamamı lafzen veya mahallen mansûbdur.[31]

3.2.2.1. Mef'ûlün Mutlak

ضَرَبْتُ ضَرْبًا örneğinde olduğu gibi cümleye eklenen bir masdardır. Marife veya nekra olabilir. Örneğin: ضَرَبْتُ الضَّرْبَ الَّذِي تَعْلَمُ. Fiil ile aynı kökten olmak zorunda değildir. Örneğin أُرِيدُهُ اخْتِيَارًا cümlesindeki gibi kullanımı mevcuttur. Bununla birlikte masdar yerine ism-i fâil de gelebilir. Örneğin: قُمْتُ قَائِمًا. Mef'ûlün mutlak takdîm veya te'hîr edilebilir ancak tür ve sayı bildirdiğinde tesniye veya çoğul yapılabilir.

Mef'ûlün mutlak cümlede üç şekilde gelebilir:

1. Fiili te'kîd eder: ضَرَبْتُ ضَرْبًا.

2. Fiilin nev'ini bildirir: ضَرَبْتُ ضَرْبًا شَدِيدًا.

3. Fiilin adedini bildirir: ضَرَبْتُ ضَرْبَتَيْنِ.[32]

3.2.2.2. Mef'ûlün Bih

Müteaddî fiiller bir, iki veya üç mef'ûlün bih sarîh almalarına göre üçe ayrılır.

[30] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 20.
[31] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 21.
[32] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 21.

1. Bir mef'ûlün bih alan fiiller, ضَرَبْتُ زَيْدًا cümlesindeki gibi doğrudan mef'ûl alan veya karîneler ile mef'ûl alan fiiller olmak üzere iki çeşittir. Bu karîneler üç tanedir ancak dört veya beş tane olduğunu söyleyenler de vardır.

2. İki mef'ûlün bih alan fiiller, ظَنَنتُ زَيْدًا قَائِمًا cümlesindeki gibi mübteda ile haberin başına gelerek onları mef'ûl yapan ve cümlenin anlamlı olması için her iki mef'ûlün de zikredilmesini gerekli kılan fiiller ile, أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا cümlesindeki gibi mef'ûllerinden birinin hazfedilmesi caiz olan fiiller olmak üzere iki çeşittir.

3. Üç mef'ûlün bih alan fiiller ise yedi tanedir. Bunlar: أَعْلَمَ, أَنْبَأَ, نَبَّأَ, أَرَى, أَخْبَرَ, خَبَّرَ, حَدَّثَ.

Müteaddî fiiller, en fazla üç mef'ûl alabilir. Örneğin: أَعْلَمَ اللهُ زَيْدًا عَمْرًا قَائِمًا.[33]

3.2.2.3. Mef'ûlün Fîh

Zaman ve mekân zarfı olmak üzere ikiye ayrılır. İkisinin başına da فِي harf-i ceri getirilebilir. اَلْيَوْم, اَللَّيْلَة, غُدوَة ve سَحَر zaman bildiren kelimeler olup cümlede zarf olarak geldiklerinde fiilin meydana geldiği zamanı bildirir. Mekân bildiren kelimeler ise belirsiz ve belirli (özel) yerler olmak üzere ikiye ayrılır. Altı yön, fersah ve mil gibi belirsiz olan yer isimleri cümlede zarf olarak geldiğinde فِي harf-i ceri almaları daha uygundur. Belirli bir mekanı gösteren zarflar ise cümlede mef'ûlün bihin yerini alabilir. Örneğin: اَلدَّار.[34]

[33] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 22.
[34] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 22-23.

3.2.2.4. Mef'ûlün Leh

Cümlede fiilin ne için yapıldığını gösteren sebep ve fiile sorulan 'niçin?' sorusunun cevabıdır. Marife veya nekra olabilir. Âmil fiil ile aynı kökten olmayan bir masdardır. Örneğin: جِئْتُكَ حَذَرَ الشَّرِّ.[35]

3.2.2.5. Mef'ûlün Maah

Fiilden sonra gelip beraberlik bildiren ve vâv ile yapılan mef'ûldür. Örneğin: اِسْتَوَى الْمَاءُ والخَشَبَةَ cümlesi اِسْتَوَى الْمَاءُ مَعَ الخَشَبَةِ anlamına gelir.[36]

3.2.2.6. İrabı Mef'ûle Benzeyenler

كَانَ'nin haberi, إِنَّ' nin ismi, hal, temyiz ve istisnâ olmak üzere beş tanedir.[37]

1. Hal

Hal, fâil veya mef'ûlün bihin durumunu bildiren nekra ve müştak bir isimdir veya müştakla tevil edilen bir isim olabilir. Cümlede 'nasıl?' sorusunun cevabını verir. Örneğin: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا.

Cümlede âmil, جاءَ gibi mutasarrıf bir fiil ise hal âmilden önce veya sonra gelebilir ancak âmil bir isim ise hal bundan önce gelemez. Örneğin: هذَا زَيْدٌ رَاكِبًا, زَيْدٌ فِي الدَّارِ قَائِمًا. Sâhibu'l-hal mecrûr ise hal, âmilden önce gelemez. Örneğin: مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ضَاحِكًا.

Hal, müştak olmayan bir ibare veya masdar olabilir. Örneğin كَلَّمْتُهُ فَاهُ إِلَى فيّ cümlesi كَلَّمْتُهُ مُشَافَهَةً şeklinde, جِئتُ مَاشِيًا cümlesi ise جِئتُ مَشْيًا şeklinde kullanılabilir.

[35] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.
[36] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.
[37] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 24.

Hal, isim veya fiil cümlesi olabilir. Mazi fiil cümlesi ise başına ‘وَقَدْ’, isim cümlesi ise başına ‘وَ’ gelir. Örneğin: جاءَ زَيْدٌ وَ عَمرٌو مُنطَلِقٌ.

Hal müntakil ve gayr-i müntakil olmak üzere ikiye ayrılır. Müntakil hal, راكِبٌ, قائمٌ gibi sâhibü’l-halin daimi bir özelliği olmayan kelimelerden oluşur. Gayr-i müntakil hal ise sâhibü’l-halin daimi bir özelliğidir. Örneğin: ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴾[38].[39]

2. Temyîz

Temyîz, bir isim veya cümledeki kapalılığı gideren nekra-câmid bir isimdir. Tebyîn anlamındaki مِنْ harf-i ceri ile takdîr edilebilir. Cümleyi açıklayan temyîz veya ismi açıklayan temyîz olmak üzere ikiye ayrılır. Cümleyi açıklayan temyîz, menkûldür. Örneğin: طِبْتُ بِهِ نَفْسًا. İsimden sonra gelen temyiz miktarların, miktarlara benzeyenlerin ve sayıların temyîzi olabilir. Örneğin: رَاقُودٌ خَلًّا (Bir küp sirke). Temyîz alan isim, izâfet terkîbi, tenvin alamayan bir kelime veya sâlim tesniye/cem‘ bir lafız olabilir.

Örneğin: لِي مِثْلُهُ رَجُلًا, قَفِيزَانِ بُرًّا, أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا, مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا.[40]

3. İstisnâ

Müstesnâ, mûceb (olumlu) ve gayr-i mûceb (olumsuz) olmak üzere iki çeşittir. Mûceb müstesnâ, lafzen ve mahallen masûbtur. Müstesnâ minh ile aynı cinsten olmak zorunda değildir. Örneğin: جَاءَنِي القَوْمُ إِلَّا زَيْدًا, هَلَكَ الْقَوْمُ إِلَّا الدّارَ. Gayr-i mûceb müstesnâ ise ikiye ayrılır. İlki مَا قَامَ إِلَّا زَيْدٌ örneğinde olduğu gibi cümlede müstesnâ minh bulunmadığı için onun irabını alan müstesnâdır. İkincisi ise müstesnâ minhe bedel olarak gelen müstesnâdır. Mansûb olabildiği gibi müstesnâ minhin irabını da alabilir.

[38] el-Bakara 2/91.
[39] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 25.
[40] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 25.

Örneğin: مَا بِالدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا وَتِدًا/ وَتِدٌ, جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدٌ/ زَيدًا. Bununla birlikte müstesnâ, eğer müstesnâ minhten önce gelirse mansûb olur. Örneğin: مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ.

إِلّا edatına benzeyen isim, fiil ve harfler ile istisnâ yapılabilir. Bunlardan غَيْرُ, سِوَى ve لَاسِيَّمَا isimdir. غَيْرُ, müstesnânın irabını alır ve ona muzaf olarak gelir. لَيْسَ, لَا يَكُونُ, عَدَا ve خَلَا fiil olup merfû bir zamir içerir ve kendilerinden sonra gelen müstesnâ, mansûbdur. حَاشَا ise harftir. Bir kısım dilcilere göre خَلَا ve عَدَا harftir ancak başlarına مَا edatı geldiğinde fiil olurlar.[41]

3.2.2.7. Kem ve Keeyyin Edatları

كَمْ, soru edatı ve haberiyye olmak üzere iki şekilde kullanılır. Soru edatı olarak gelirse temyizi; nekra, mansûb ve müfred olup soru edatının hemen ardından gelmek zorunda değildir. Örneğin: كَمْ لَكَ دِرْهَمًا؟, كَمْ دِرْهَمًا مَالُكَ؟. Haberiyye olarak geldiğinde ise müfred veya çoğul bir kelimeye muzâf olarak gelir. Bu izafet terkîbinin arasına başka lafızların girmesi caizdir. Örneğin: كَمْ لَكَ غُلامٍ, كَمْ غِلْمَانٍ لَكَ, كَمْ غُلامٍ لَكَ. Araplardan bir grup ise muzâfun ileyh olan kelimeyi mansûb okumuştur. Örneğin: كَمْ لَكَ غُلامًا.

كَأَيِّنْ, bazı durumlarda كَمْ gibi kullanılır ve temyîzinin başına مِنْ harf-i ceri getirilir.[42]

3.2.2.8. Sayılar

- 3 ve 10 arasındaki sayıların müzekkerleri tâ alırken müennesleri almaz. Bu sayılar, çoğul kelimelere muzâf olarak gelir ve cinsiyet uyumuna dikkat edilir.
Örneğin: ثَلَاثُ نِسْوَةٍ, ثَلَاثَةُ أَفْلُسٍ.

[41] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 26.
[42] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 27.

- 11-19 arası sayılarda atıf vâvı hazfedilir. Bu sayılar fetha üzere menbîdir ancak müzekker veya müennes 12 sayısının iki rakamı mansûb ve mecrûr halde (اثْنَيْ عَشَرَ) şeklinde tesniye isim gibi irablanır. Bu sayıların temyîzi nekra, mansûb ve müfred olarak gelir. Eğer temyîzi müzekker ise sayının ilk kısmı tâ (ة) alır ve ikinci kısmında bu harf hazfedilir. Müennes ise sayının ikinci kısmı tâ (ة) alır ve birinci kısmında bu harf hazfedilir. Örneğin: ثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً ,ثَلاثَةَ عَشَرَ رَجُلًا.

- 10'un katları olan ve 90 sayısına kadar devam eden ukud sayılara merfû halde vâv ve meftûh bir nûn, mansûb-mecrûr halde yâ ve meftûh bir nûn eklenir. Örneğin: ثَلَاثُونَ ve ثَلَاثِينَ. Temyîzleri müfred, mansûb ve nekra gelir.

- 100 (مِائَة) sayısının bir ve iki katı için kelimeye herhangi bir sayı eklenmez. Bunun dışında 900'e kadar yüzün katlarında ilk sayıdaki tâ (ة) hazfedilip مِائَة'ye muzâf olarak gelir. مِائَة de müfred olarak gelen ma'dûduna muzâf olur. 100'ün 10 katı أَلْف'dir ve 20 katını ifade etmek için bu kelimenin tesniyesi yapılır. 30 ve katları için ise ilk sayı tâ (ة) alır ve أَلْف'in çoğuluna muzâf olarak gelir. Bu sayıların temyîzi müfred olup muzâfun ileyh olarak gelir.

- Araplar sayı terkibinde bazen lafzı bazen de manayı dikkate alırlar.
Örneğin ثَلاثَةُ أَشْخُصٍ ibaresinde temyiz, lafız olarak müzekker olduğu için sayıda tâ (ة) sübût etmiştir. Ancak lafzen müzekker olan bir kelime ile müennes kastederlerse sayıyı müennes yaparlar. Örneğin ثَلاثُ أَنْفُسٍ derler.

- Sayılardan iki manaya gelen isim türetilebilir:

1. Zikredilen şeylerden biri kastedilir. Örneğin ثَانِي اثْنَيْنِ ve ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ gibi.

2. ضَارِب kelimesindeki gibi muzari anlam içerebilir. Örneğin ثَالِثُ اثْنَيْنِ ve رَابِعٌ ثَلَاثَةً gibi. Bu örneklerde izâfet de amel ettirme de caizdir. Çünkü "صَيَّرَ ثَلَاثَةً أَرْبَعَةً" anlamındadır.

On üzeri sayılarda ise ikinci anlamdaki irab kullanılmaz, birincideki irab biçimi bulunur. Bu da üç şekilde olabilir:

1. ثَالِثَ عَشَرَ ve ثَلاثَةَ عَشَرَ örneklerindeki gibi hepsi fetha üzere mebnîdir.

2. ثَالِثُ ثَلاثَةَ عَشَرَ örneklerindeki ثَالِثُ kelimesi mu'rab, diğerleri mebnîdir.

3. ثَالِثَ عَشَرَ sayısının her iki rakamı fetha üzere mebnîdir. Ancak ثَانٍ ve حَادٍ sayılarındaki ي sakin de olabilir, mu'rab da olabilir.[43]

3.2.3. Mecrûrât

3.2.3.1. Harf-i Cerler

Bir kelime, başına harf-i cer gelirse veya muzâfun ileyh olursa mecrûr olur. Cer harfleri on sekiz tanedir. Tek harfli olan harf-i cerler; الباء, kasem için gelen الواو ve التاء, teşbih için gelen الكاف ve tahsîs için gelen اللام olmak üzere beş adettir. İki harfli olan harf-i cerler مِنْ, فِي, عَنْ, مُذْ ve كَيْ olmak üzere beş adettir. Üç harfli harf-i cerler إِلَى, عَلَى, رُبَّ, bir görüşe göre مُنْذُ, bir kısım dilcilere göre istisnâ harflerinden olan عَدَا ve خَلَا olmak üzere altı adettir. Dört harfli harf-i cerler ise حاشا ve حَتَّى olmak üzere iki tanedir.

الباء ilsâk (bitiştirme) ve isti'âne (yardım) anlamında, اللام sahiplik ve tahsîs bildirmek için, الكاف teşbih anlamında, مِنْ gâye maksadıyla (ibtidâü'l-gâye), açıklama yapmak (tebyînü'l-cins) için, kısım belirtmek için (teb'îz) ve zâid olarak, عَنْ ayrılma

[43] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 28-29.

(mücâveze), في içinde olma, إلى gâyeye ulaşma (intihâü'l-gâye) anlamında, عَلَى üstünlük bildirmek (isti'lâ) için kullanılır. Harf-i cerlerden مُذْ, مُنْذُ, عَنْ, عَلَى ve الكاف cümlede isim olarak الباء , مِنْ, الكاف ve اللام gibi bazı harf-i cerler zâid olarak gelebilir.

مُذْ ve مُنْذُ isim olarak geldiklerinde mübteda olup merfû olurlar. Ardından gelen ve zaman bildiren kelime ise haberi olur. Örneğin: جئتُك مُذْ يَوْمانِ/ مُنْذُ يَوْمانِ / مُذْ يَوْمُ الجُمْعَةِ. ما رَأيتُهُ مُذُ اليَوْمِ cümlesinde ise مُذ harf-i cer olarak gelmiştir.

عَلَى, عَنْ ve الكاف harf-i cerlerinin, isim olarak kullanıldığı ve harf-i cer aldığı örnekler için şu beyitler zikredilmiştir:

وَزَعتُ بِكَا لهِراوةِ أعْوَجيَّ / مِن عَنْ يَمينِ الخَطّ أوْ سَماهيجْ / غَدَت مِن عَلَيهِ بَعدَ ما تَمّ ظِمْئُها

حَتَّى gayeye ulaşmayı ifade etmek için (intihâü'l-gâye) kullanılabilir. Sonraki kelime ta'zîm veya tahkîr için gelir ve mecrûr olur. Örneğin: أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا.[44] Burada حَتَّى atıf harfi olarak gelirse sonraki kelime حَتّى رَأْسَها şeklinde mansûb olur. Eğer ibtidâ harfi olursa حَتّى رَأسُها مَأْكُولٌ şeklinde cümle kurulabilir.

رُبَّ taklîl (azlık) için kullanılır. Mecrûrunun sıfat alabilen bir isim olması ve nekra olması gerekir. Örneğin: رُبَّ رَجُلٍ قائِمٌ. Bunun yanı sıra رُبَّ yerine الواو, الفاء ve بَلْ gelebilir. رُبَّ'ye mâ-i kâffe (ما) bitiştiğinde cümle ve zamirlerin başına gelebilir. Bu durumda mansûb ve nekra bir temyîz ile açıklanır.[45]

[44] Burada yeme eyleminin balığın başına kadar devam ettiği ve başının da yenildiği ifade edilir.
[45] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 30-33.

3.2.3.2. Kasem

İbnü'd-Dehhân kasemi, 'şart cümlesi ve haberi pekiştiren müfred cümle yerine kullanılan cümle' şeklinde tanımlamıştır. Kasem hakkındaki görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- الباء, yemin harfidir. Örneğin: أَحْلِفُ بِاللهِ. Bu harf hazfedilebilir ve bu durumda Allah lafzı ya kasem fiiline hamledilip mansûb ya da mahzûf kasem edatına hamledilip mecrûr yapılır.

- Kasem cümlesinde yemin fiili hazfedilebilir. Bu durumda mahreç ve mana yakınlığı sebebiyle الواو harfi الباء'nin yerine kullanılabilir. Örneğin: وَ اللهِ. Allah lafzı için ise hem الواو hem de التاء harfi, الباء harfinin yerine yemin harfi olarak gelebilir ve lafzı mecrûr yapar. Bununla birlikte hâü't-tenbîh (الهاء) veya hemzetü'l-istifhâm, الواو harfinin yerine kullanılabilir. İstifhâm hemzesi kullanılırsa vasl hemzesi düşer. Örneğin: ؟أَللهِ.

- Kasem, isim cümlesi şeklinde de gelebilir. Örneğin: لَعَمْرُكَ لَأَفْعَلَنَّ, عَلَيَّ عَهْدُ اللهِ.

- Kasemin ardından gelen cümle, olumlu bir isim cümlesi ise إنَّ ve اللام edatlarını alır. Muzâri fiil cümlesi olursa اللام edatı ile te'kîd nûnu, mâzî fiil cümlesi ise اللام ile قَدْ edatlarını veya bunlardan sadece birini alır.

- Kasemin ardından gelen olumsuz cümle, isim veya mâzi bir fiil cümlesi ise ما edatı, muzâri bir fiil cümlesi ise لا edatı alır veya لا hazfedilebilir.[46]

[46] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 33.

3.2.3.3. İzâfet

İzâfet, مِنْ ve اللام anlamına gelen olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre مِنْ anlamındaki izâfette muzâf, muzâfu'n-ileyhin bir parçasıdır. Örneğin: خَاتَمُ حَدِيدٍ.

اللام anlamındaki izâfet ise mânevî (المحضة) ve lafzî (غَيْرُ المحضة) olmak üzere ikiye ayrılır. غُلَامُ زَيْدٍ ve سَرْجُ الدَّابَّةِ mânevî izâfet terkibleridir. Lafzî izâfet ise dört çeşittir:

1. İsm-i fâilin, mef'ûlüne muzâf olduğu izâfettir. Bu durumda hem şimdiki hem de gelecek zaman anlamı taşır. Örneğin: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبِ زَيْدٍ الْيَوْمَ وَغَدًا.

2. Muzâfın sıfat-ı müşebbehe olduğu izâfet türüdür. Aslında bu sıfat muzâfun ileyhe aittir ancak kendinden önceki kelimenin irabına uyar. Örneğin: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الْوَجْهِ.

3. Sıfat olarak gelen أَفْعَلُ veznindeki kelimenin muzâf olduğu terkibdir.

Örneğin: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَفْضَلِ الْقَوْمِ.

4. Mevsûfun sıfatına izâfet edildiği terkibdir. Örneğin: صَلَاةُ الْأُولَى. Bu terkîbin takdîri صَلَاةُ السَّاعَةِ الْأُولَى şeklindedir.[47]

3.2.4. Tevâbi'

Tevâbi'; sıfat, te'kîd, atf-ı beyân, bedel ve harfle atıf olmak üzere beş çeşittir. Bunlar irab açısından kendilerinden önceki kelimeye uyar ve onun önüne geçemez.[48]

3.2.4.1. Sıfat

Sıfat; dört amaç için kullanılır. Bunlar:

1. Övme: ﴿ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ ﴾ "*Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla..*"[49]

[47] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 34.
[48] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 35.

2. Yerme: ﴿ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴾ "*Kovulmuş şeytandan*"[50]

3. Te'kîd: ﴿ وَمَنَاةَ الثَالِثَةَ الأُخْرَى ﴾ "*Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı.*"[51]

4. Tahsîs: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ظَرِيفٍ (Zarif bir adama uğradım).

Eserde geçen diğer bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sıfat, mevsûfa irâb ve marifelik-nekralık açısından uyar. Zamirler ve harfe benzeyen kelimeler sıfat almaz. Sıfatlar, müştak kelimelerden olur. Müştak olmayan kelimelerden sıfat olmaz ancak müştakla tevil edilirse olur.

- Nekra kelimelere, doğruluk ve yalan ihtimali taşıyan cümleler sıfat olarak gelebilir. Marife kelimelerin cümle şeklinde sıfat alabilmesi için öncelikle الذي getirilir ve ardından gelen cümle sıla cümlesi olur.

- Sebeb-i sıfat, mevsûfuna irab ve marifelik-nekralık açısından uyar.

- Cümle halinde gelen sıfat, hal, haber ve kâlenin mekûlü mahallen irablanır.

- Övme ve yerme bildiren sıfatlar, mevsûfa tâbi olmaktan koparılabilir. Buna القطع denir. Bu durumdaki bir sıfat, mevsûfa tâbi olmaktan çıkıp merfû veya mansûb olabilir.[52]

3.2.4.2. Tevkîd (Te'kîd)

Te'kîd cümleyi pekiştirmek için zikredilir. İki çeşit te'kîd vardır:

1. Lafzın tekrarıyla yapılan te'kid.

2. Belirli lafızlarla yapılan te'kîd. Bu lafızlar yalnızca marife kelimelere gelebilir ve dokuz tanedir: جُمَعُ, أَجْمَعُونَ, جَمْعَاءُ, أَجْمَعُ, كِلْتَا, كِلَا, كُلُّهُ, عَيْنُهُ, نَفْسُهُ.

---

[49] el-Fâtiha 1/1; en-Neml 27/30.
[50] Âl-i İmrân 3/36; en-Nahl 16/98.
[51] en-Necm 53/20.
[52] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 35-36.

- نَفْسُهُ ve عَيْنُهُ, bir şeyin hakikatini ifade etmede kullanılır.

- كِلَا tesniye müzekker, كِلْتَا tesniye müennes kelimeleri tekîd eder. Elifle merfû, yâ ile mansûb ve mecrûr olur. Bu kelimeler bir isme muzâf olduklarında daima elifli biçimleri kullanılır ve takdiran irablanır.

- أَجْمَعُ, kısımları bulunan müzekker kelimeleri, أَجْمَعُونَ akıllı çoğulları, جَمْعَاءُ, kısımları bulunan müennes kelimeleri ve جُمَعُ, müennes çoğulları te'kîd etmek için kullanılır. أَجْمَعُ te'kîd olduğunda kendisinden sonra sırasıyla أَكْتَع ve أَبْصَع gelebilir.[53]

3.2.4.3. Atf-ı Beyân

Atf-ı beyân, sıfat gibidir ancak ondan farkı câmid isim olmasıdır. Bununla birlikte atf-ı beyân, açıkladığı ismin yerine konulamaz. Örneğin: يَا أَخَانَا زَيْدًا. Cümlesindek, زَيْدًا kelimesi atf-ı beyân olup münâdâ harfinden sonra gelmesi düşünülerek merfû okunamaz.[54]

3.2.4.4. Bedel

Dört çeşit bedel vardır. Bunlar:

- Bedelü'ş-şey' mine'ş-şey: Bedel, mübdelün minh'in kendisidir. Örneğin ضَرَبْتُ زَيْدًا أَخَاكَ cümlesinde أَخَا bedeldir. Bu durumda bir zamir, başka bir zamirin veya açık bir ismin bedeli olarak gelebilir. Açık bir isim, başka bir açık ismin veya muhatap ve mütekellim zamirleri dışındaki bir zamirin bedeli olabilir. Marife bir kelime, marife veya nekra bir kelimenin, nekra bir kelime de nekra veya marife bir kelimenin bedeli olarak gelebilir.

[53] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 36.
[54] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 37.

- Bedelü ba‘dı’ş-şey min küllihi: Bu bedel çeşidinde mübdelün minhe dönen bir zamir bulunmalıdır. Örneğin أَنْفَقْتُ الدِّينَارَ ثُلُثَهُ cümlesinde ثُلُثَ kelimesi bedel-i ba‘d olur.

- Bedelü’l-iştimâl: Bu bedel çeşidinde mübdelün minhe dönen bir zamir bulunmalıdır. Örneğin: أَعْجَبَنِي زَيْدٌ عِلْمُهُ cümlesinde عِلْمُ kelimesi bedel-i iştimâldir.

- Bedelü’l-galat: Kur’ân’da ve şiirde bulunmaz. Örneğin: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ cümlesinde حِمَارٍ kelimesi bedel-i galattır.[55]

3.2.4.5. Atıf Harfleri

Atıf harfleri dokuz tanedir. Daha fazla olduğu da söylenir. Merfû zamirlere yalnızca te’kîd ile atıf yapılırken, mecrûr zamirlere âmilin tekrar edilmesiyle atıf yapılabilir. Atıf harfleri hakkındaki görüşler şunlardır:

الواو: Kelimeler arasında sıralama gerektirmez ve birliktelik manası taşır.

Örneğin: مَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَعَمْرٍو.

الفاء: Mühlet ve gecikme olmaksızın ma‘tûf ile ma‘tûfun aleyh arasındaki sıralamayı ifade eder. Ayrıca şart cümlesinin cevabının başına gelir. Örneğin: مَرَرْتُ بِزَيْدٍ فَعَمْرٍو.

ثُمَّ: Ma‘tûf ile ma‘tûfun aleyh arasında zaman farkını ve sıralamayı bildirir.

Örneğin: مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ثُمَّ عَمْرٍو cümlesi “Önce Zeyd’e daha sonra Amr’a uğradım” anlamına gelir.

أَوْ: Şüphe (اَلشَّك), kapalılık (الإبْهَام), muhayyerlik (التَّخْيِير) ve serbest bırakma (الإِبَاحَة) anlamı için kullanılır. Zikredilen iki veya daha fazla şey arasından yalnızca biri kastedilir.

[55] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 37.

إِمَّا: أَوْ ile aynı manadadır. Ancak atıf harfi olarak أَوْ kullanılan cümlelerde şüphe, atıf harfiyle birlikte ortaya çıkarken إِمَّا kullanılan cümleler başından itibaren şüphe içerir.

بَلْ: Atıftan önce geçen ifadeden vazgeçerek farklı bir şey söylemek (الإِضْرَاب) için kullanılır.

لَا: Atıftan sonra gelen kelimeyi reddederek, ma'tûfun aleyhi pekiştirir. Bu atıf harfi ancak olumlu bir cümlenin ardından gelir. Kendisinden sonra da fiil gelmez.

لكِنْ: بَلْ gibi olup ondan farkı olumsuz cümlelerden sonra gelmesidir. Eğer olumlu cümlenin ardından gelecek olursa bu atıf harfinden sonra ilk cümleye zıt bir cümle gelmelidir.

أَمْ: Muttasıl ve munkatı' olmak üzere iki türü vardır. Muttasıl أَمْ, istifhâm hemzesinden sonra gelir ve hemzeye denk olur. Bu tür cümleler أَيُّ kelimesiyle de kurulabilir. Bu soru cümlelerinin cevabı; لَا veya نَعَمْ şeklinde olmaz, soruda verilen isimlerden biri olur. Örneğin: أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو؟. Munkatı' أَمْ, hem soru hem de haberî cümlelerde kullanılır. Haberî cümlelerde kesin bir yargıdan sonra şüphe ifade eden bir cümle getirilecekse bu cümlenin başına أَمْ gelir. Bunun yerine بَلْ veya hemze de takdîr edilebilir.[56] Munkatı' أَمْ, soru cümlelerinde, hemze dışındaki soru edatlarıyla kullanılabilir.

Örneğin: هلْ زَيْدٌ فِي الدَّارِ أَمْ عَمْرٌو فِي الدَّارِ؟.[57]

3.2.5. Fiil Gibi Amel Eden İsimler

Fiil gibi amel eden isimler beş tanedir. Bunlar:

---

[56] Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yüksel, *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 119-131.

[57] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 37-38.

1. İsm-i fâil: Cümlede kendinden önce bir olumsuzluk veya soru edatı varsa, bir mübtedanın haberi, bir mevsufun sıfatı veya hal olarak gelirse fiil gibi amel eder. Şimdiki ve gelecek zaman anlamı taşır. İsm-i fâil, mef'ûlün bihine muzâf olarak geldiğinde tenvîni tahfif için hazfedilir. Muzâf durumundaki ism-i fâil, ikil (ضَارِبَانِ) veya çoğul (ضَارِبُونَ) ise sonundaki nûn harfi hazfedilir.

Harf-i tarif almış bir ism-i fâilin, harf-i tarif almış mef'ûlü mansûb veya mecrûr gelebilir. Örneğin: اَلضَّارِبُ الرَّجُلِ. Buradaki ism-i fâil, ikil veya çoğul olursa sonundaki nûn harfi hazfedilir.

2. İsm-i Mef'ûl: Şimdiki ve gelecek zaman anlamı taşır. Nâibü'l-fâiline muzâf olarak geldiğinde hem harf-i tarif alabilir hem de sonundaki nûn harfi düşmüş ikil veya çoğul bir kelime olabilir. Bunun dışında nâibü'l fâili açık, merfû bir kelime ise güçlü olan görüşe göre ism-i mef'ûl, müfred olarak gelir, ikil veya çoğul yapılamaz. Nâib-i fâili eğer zamir olup bir harf-i cere bitişik olarak gelirse çekim, bu zamir üzerinde yapılır, ism-i mef'ûlün çekimi yapılmaz.

İsm-i mef'ûl fiil olarak amel etmesi açısından ism-i fâil gibidir.

3. Sıfat-ı Müşebbehe

İkil, çoğul, müzekker ve müennes çekimi yapılabilir. Örneğin: حَسَنٌ - حَسَنَةٌ. Hem gizli bir zamir hem de açık bir isim üzerinde amel edebilir. Bir ve ikinci kelime **ال** takılı olursa ikincisi, mansûb veya mecrûr olabilir. Örneğin: الحَسَنُ الوَجْهِ veya الحَسَنُ الوَجْهَ.

Güçlü olan görüşe göre أَفْعَلُ ve سَواءٌ gibi kelimeler yalnızca gizli zamirler üzerinde amel eder.

4. Masdar

Masdarlar, nekra veya marife olarak fiil gibi amel edebilir.

Masdar, izâfetle marife olursa muzâfun ileyh mecrûr olur; daha sonraki isim ise duruma göre irablanır. Örneğin أَعْجَبَني ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا cümlesinde masdar fâiline muzâf olmuştur. Bu durumda عَمْرًا kelimesi mefûlün bihtir. ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرٌو cümlesinde ise masdar mefûlüne muzâf olmuştur. Burada muzâfın manasına atıf yapılabilir ve sıfat getirilebilir.

Masdar (ال) takısı ile marife olursa, mâmülü ile arasına başka bir kelime giremez veya mâmülü kendisinin önüne geçemez. Örneğin: أَعْجَبَني الضَرْبُ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesinde زَيْدٌ masdarın fâili, عَمْرًا da mefûlün bihidir. أَعْجَبَني الضَرْبُ زَيْدًا عَمْرٌو cümlesinde de زَيْدًا masdarın mefûlün bihi, عَمْرٌو da fâilidir.

5. İsim Fiiller

Müteaddî ve gayr-i müteaddî olmak üzere ikiye ayrılır. Müteaddî olanlar; harf, isim ve zarf olmak üzere üç çeşittir. Örneğin عَلَيْكَ زَيْدًا cümlesindeki عَلَيْكَ harf olan isim fiildir ve خَذْ زَيْدًا (Zeyd'i al!) anlamına gelir. رُوَيْدَ زَيْدًا cümlesindeki رُوَيْدَ isim örneğidir ve أَمْهِلْهُ (ona mühlet ver!) anlamına gelir. رُوَيْدَ kelimesi masdar da olabilir. Bu durumda kendisinden sonraki kelimeye muzâf olur. Örneğin: رُوَيْدَ زَيْدٍ. Sıfat olarak (سارُوا سَيْرًا رُوَيْدًا) veya hal olarak da (سارُوا رُوَيْدًا) gelebilir. Son olarak دُونَكَ زَيْدًا cümlesindeki دُونَ zarf örneğidir. خَذْ زَيْدًا (Zeyd'i al!) anlamını taşır.

Gayr-i müteaddî olanlar da harf, isim ve zarf olarak gelebilir. Harf için إِلَيْكَ (!تَنَحَّ/uzak ol!), isim için صَهْ (sus!) ve zarf için أَمَامَكَ (!تَقَدَّمْ/ilerle!) örnekleri verilebilir. İsim fiillerin çoğu emir fiil anlamındadır. شَتَّانَ ve هَيْهات ise بَعُدَ (ne kadar uzak/farklı!)

anlamında olan ve haberî cümlelerde kullanılan isim fiil örnekleridir. Örneğin: شَتَّانَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو cümlesi "Zeyd ve Amr ne kadar farklı" anlamına gelir[58]

3.2.6. Vahdehü

Cümlede zarf, hal ve masdar olarak gelebilen وَحْدَهُ mansûbdur. İkil, çoğul ve müennes hali yoktur. Muzâfun ileyhi, ikil veya çoğul gelebilir. Merfû olmaz sadece üç yerde mecrûr olur. Bunlar, övgü anlamı taşıyan هُوَ نَسِيجُ وَحْدِهِ ve yerme anlamı taşıyan عُيَيْرُ وَحْدِهِ ile جُحَيْشُ وَحْدِهِ ibareleridir.[59]

3.2.7. Tenâzu'

İki yüklemden sonra gelen tek bir ismin hangi yükleme ait olduğu meselesinde Basralılar, bu ismi ikinci yükleme Kûfeliler ise birinci yükleme hamletmişlerdir.[60] Örneğin: ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ[62] ve قامَ وقَعَدَ زَيْدٌ[61] .

3.2.8. Emmâ ve İmmâ

أَمّا, açıklama yapmak (tafsîl) için kullanılır ve kendisinden sonra fiil gelmez. Şart anlamı bildirmesi sebebiyle cevap cümlesinin başına mutlaka الفاء harfi getirilir. Örneğin: أَمَّا زَيدًا فَضَرَبْتُ, أَمَّا زَيدٌ فَعَالِمٌ. Ayrıca şu beyitte olduğu gibi أَنْ ve مَا'dan mürekkeb olabilir:

أَبا خُراشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِيَ لَمْ تَأْكُلْهُمُ الضَّبُعُ

---

[58] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 39-41.
[59] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 41.
[60] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 41.
[61] Basralılara göre زَيْدٌ ismi, قَعَدَ fiilinin failidir ve قامَ fiili زَيْد'in zamiri olan gizli bir هو'nin âmilidir. Kûfeliler ise قامَ fiilini, زَيْدٌ isminin yüklemi olarak kabul eder.
[62] زَيْدٌ ismini, ilk fiil mef'ûl, ikincisi ise fâil olarak istemektedir. Basra ekolüne göre burada زَيْدٌ isminin âmili ikinci fiildir. Birinci fiilin mef'ûlü ise zâhir olan isme dönen bir zamir olur. Kûfe ekolü belirtilen zâhir ismi, birinci fiilin mef'ûlü olarak görür.

إِمَّا ise **إِنْ** ve **مَا**'dan oluşan şart edatıdır.[63]

3.2.9. Nidâ

Nidâ harfleri يَا, أَيَا, هَيَا, أَيْ ve hemzedir. Bunlar işaret isimleri dışındaki marife isimlerle birlikte kullanıldığında hazfedilebilir.

Münâdâ nekra ve marife olmak üzere ikiye ayrılır. Nekra münâda, nekra-i maksûde ve nekra-i gayr-i maksûde olmak üzere iki çeşittir. Nekra-i maksûde dammeli olur. Örneğin: يَا رَجُلُ. Nekra-i gayr-i maksûde mansûbdur. Örneğin: يَا رَجُلًا أَقْبِلْ.

Müfred marife münâdâ ise madmûmdur. Örneğin: يَا زَيْدُ cümlesindeki زَيْدُ kelimesi damme üzere mebnîdir. Harf-i tarif almış bir kelime ise nidâ harfi almaz. Bunun yerine, sonuna tenbîh harfi bitişmiş ve damme üzere mebnî أَيُّ alır. Bu durumda münâda, أَيُّ'nün sıfatı olur ve merfû gelir. Örneğin: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ cümlesinde أَيُّ münâda, الرَّجُلُ sıfattır.[64] Münâda eğer muzâf veya şibh-i muzâf ise mansûb olur. Örneğin: يَا غُلَامَ زَيْدٍ ve يا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ cümlelerinde غُلامَ ve خَيْرًا kelimeleri münâdâdır ve mansûbdur.

- Münâdâ mu'rab ise sıfatı, irab açısından ona uyar. Ancak münâdâ mebnî ise sıfatının irabı, müfred veya muzâf bir isim olmasına göre değişir. Müfred bir sıfatsa ya münâdânın lafzına uyarak mefû' olur ya da mahalline uyarak mansûb olur.
Örneğin: يَا زَيْدُ الظَّرِيفَ - يَا زَيْدُ الظَّرِيفُ.

Sıfatı muzâf ise yalnızca mansûb olarak gelir. Örneğin: يَا زَيْدُ غُلَامَ عَمْرٍو. Münâdaya gelen atıf-ı beyân ve te'kîd, sıfat gibidir.

---

[63] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 41-42.
[64] الرَّجُلُ kelimesine bedel diyenler de vardır.

- اِبْن kelimesi, alem olan madmûm münâdânın sıfatı olarak gelirse ve başka bir aleme muzâf olursa, ya münâdanın mahalline uyarak mansûb ya da münâdâya uyarak madmûm olur.[65] Örneğin يا زَيْدُ بْنَ عَمْرٍو veya يا زَيْدُ بْنُ عَمْرٍو.

3.2.9.1. Terhîm

Terhîm, üç harften fazla harfi olan mebnî, alem, marife isimlerin son harfinin hazfedilmesidir.

- İsmin üçüncü harfi tâ-i te'nîs ise bu harf hazfedilir.

- Dört harfli ise dördüncü harf atılır.

- Sondan bir önceki harfi zâid meddi lîn harfi olup ondan önceki harfin harekesi bu zâid harfin harekesi ile aynı ise ve kelime dörtten fazla harften oluşuyorsa hem son harf hem de meddi lîn harfi hazfedilir. Örneğin: يَا مَنْصُ ifadesinin terhîmden önceki hali يَا مَنْصُورُ şeklindedir.

- Eğer ismin sonunda iki tane zâid harf varsa terhîm yapılırken ikisi de hazfedilir. Örneğin يَا مَرْوُ ifadesinin terhîmden önceki hali يَا مَرْوَانُ şeklindedir.

- Mürekkeb bir kelimede terhîm, ikinci kelimenin hazfedilmesi ile gerçekleşir.[66]

3.2.9.2. İstiğâse

Yardıma çağırmak anlamına gelen istiğâse konusunu İbnü'd-Dehhân oldukça muhtasar bir şekilde ele almış ve şöyle demiştir:

Yardıma çağrılan isim, zamire benzetildiği için başına fethalı bir lam getirilerek mecrûr yapılır. Kendisi için yardım istenen ismin başına da kesralı bir lam getirilir ve mecrûr yapılır. Örneğin: يَا لَزَيْدٍ لِعَمْرٍو ,يَا لَزَيْدٍ لِلْعَجَبِ.[67]

[65] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 43-44.
[66] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 44-45.
[67] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 45.

3.2.9.3. Nüdbe

Şahsın kendisinin veya başkasının başına gelmiş bir felaket sebebiyle söylenilen nidâdır. Nidâ harfinden sonraki isme mendûb denir.[68]

Kullanımı genellikle kadınlara hastır. Nüdbe alameti, isimlerin sonuna gelen الألف ile başına gelen وا veya يا harfleridir. Örneğin: وَا زَيْدَا. Vakf halinde ismin sonuna gelen الألف harfinden sonra الهاء harfi getirilir. Örneğin: وَا زَيْدَاهْ. Eğer cümlede anlam karmaşası oluyorsa sondaki الألف harfi, kendisinden önceki harfin harekesinin cinsine dönüşebilir. Örneğin: وَا غُلامَكِيهْ ,وا غُلامَكُوهْ ,وا غُلامَهُوهْ.[69]

3.2.10. Cinsini Nefyeden "Lâ"

- لا, nekra ve müfred (izâfet olmayan) kelimeyi tenvinsiz meftûh yapar. Örn: لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ. Muzâf veya şibh-i muzâf olan kelimeyi mansûb yapar.

Örneğin: لَا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ في الدّار ,لَا غُلَامَ رَجُلٍ لَكَ.

- "هَلْ مِنْ" kalıbıyla sorulan bir soruya cevap olarak gelirse لَا'nın haberini izhâr etmek veya kısaltmak tercihe bağlıdır. هل edatı kullanılan bir sorunun cevabı ise لَا'nın haberi merfû olur. Zirâ لا, ليس'ye hamledilir.

- لَا'nın mebnî [nekra ve müfred (izâfet olmayan) kelime] olan isminin sıfatı, mevsûfunun mahalline uyarak merfû, lafzına uyarak mansûb veya fetha üzere mebnî olabilir. Örneğin: لَا رَجُلَ ظَرِيفًا عِنْدَك ,لَا رَجُلَ ظَرِيفَ عِنْدَك ,لَا رَجُلَ ظَرِيفٌ عِنْدَك.

[68] Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dil Bilgisi Nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014) 271-272.
[69] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 45.

- Hemze ile sorulan bir sorunun cevabı olarak gelen لَا, cümlede tekrar ederse her iki isim merfû veya fetha üzere mebnî olabilir. Birinci isim fetha üzere mebnî ikinci isim merfû, birincisi merfû ikincisi fetha üzere mebnî olabilir ya da birinci isim fetha üzere mebnî ikincisi mansûb olabilir.

- Cinsini nefyeden لَا edatının başına hemze geldiğinde hem istifhâm hem de temennî kastedilebilir. أَلَا رَجُلَ؟ (Hiç adam yok mu?) soru cümlesinde yalnızca bilgi edinmek amacı varsa لَا edatının hükmü değişmez ancak temennî manası varsa Sîbeveyhi'ye göre hükmü değişir ve artık mübteda konumunda gelemez.

لَا'nın isminden sonra lâmü'l-izâfe gelebilir. Bu durumda لَا'nın ismi, lam'dan sonraki zamire veya isme muzâf gibi olur. Örneğin: لَا غُلامَيْ لِزَيْدٍ, لا أبا لَكَ.[70]

3.2.10.1. Lâte

لَاتَ özellikle zaman ifade etmede kullanılır. İki ma'mûlü bir arada bulunmaz. Sadece biri bulunur. Çoğunlukla ismi hazfedilir. Örneğin: وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ[71] cümlesinde ismi mahzûf, haberi حِينَ kelimesidir.[72]

3.2.11. Nekra ve Marife

Nekra, kendi cinsinin her bir ferdinin yerine geçebilen isimdir. Başına harf-i tarif veya رُبَّ alabilir.

Marife; zâhir isimler, zamirler ve mübhem isimler olmak üzere üçe ayrılır. Mübhem isimler işâret isimleri (هذا) ve ism-i mevsûllerdir. Açık isimler ise üç çeşittir:

[70] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 46-47.
[71] Sâd 38/3.
[72] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 46-47.

- Marifelik karînesi (ال) olmayan özel isimler: أَبُو عَمْرو

- Marifelik karînesi (ال) olan isimler: الرجل

- Muzâfun ileyhi sebebiyle marife olan isimler: غُلامُ زَيْدٍ.[73]

3.2.12. Zamirler

Zamirler muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre muttasıl zamirler tek başlarına kullanılmazlar. Bunlar 36 zamirden oluşur ancak bunların dışında birinde ihtilaf vardır. Merfû, mansûb ve mecrûr olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Merfû zamirler 12 adettir. Bunlar: ضَرَبْتُ, ضَرَبْتِ, ضَرَبْتَ, ضَرَبَتْ, ضَرَبَ, ضَرَبْنا, ضَرَبْتُما, ضَرَبْتُمُو, ضَرَبْتُنَّ, ضَرَبَا, ضَرَبُوا, ضَرَبْنَ. تَضْرِبينَ fiilindeki yâ zamirinde ise ihtilaf söz konusudur. Mansûb zamirler de 12 tanedir. Bunlar: ضَرَبْتُكَ, ضَرَبْتُكِ, ضَرَبْتُكُمَا, ضَرَبْتُكُمُو, ضَرَبْتُكُنَّ, ضَرَبْتُهُ, ضَرَبْتُهَا, ضَرَبْتُهُمَا, ضَرَبْتُهُمُو, ضَرَبْتُهُنَّ, ضَرَبْتَنِي, ضَرَبْتَنَا. Mecrûr zamirler 12 adettir. Bunlar: مَرَرْتَ بِي, بِنَا, بِكَ, بِكِ, بِكُمَا, بِكُمْ, بِكُنَّ, بِهِ, بِهِمَا, بِهِمْ, بِهِنَّ, بِهَا.

Munfasıl zamirler, tek başına kullanılabilir ve 24 tanedir. Bunlar merfû ve mansûb olmak üzere iki kısma ayrılır. Merfû zamirler 12 adettir. Bunlar: أَنَا, أَنْتَ, أَنْتِ, نَحْنُ, أَنْتُمَا, أَنْتُمْ, أَنْتُنَّ, هُوَ, هِيَ, هُمَا, هُمْ, هُنَّ. Mansûb zamirler de 12 tanedir. Bunlar: إِيَّايَ, إِيَّاكَ, إِيَّاكِ, إِيَّانَا, إِيَّاكُمَا, إِيَّاكُمْ, إِيَّاكُنَّ, إِيَّاهُ, إِيَّاها, إِيَّاهُمَا, إِيَّاهُمْ, إِيَّاهُنَّ.

Mecrûr muttasıl zamirlere zarûret halinde, ancak harf-i cer tekrar edilerek atıf yapılabilir. Merfû muttasıl zamirlere te'kîd etmeden atıf yapılmaz. Mansûb muttasıl zamirlere ise harf-i cer tekrarı veya te'kîd olmadan atıf yapılabilir.[74]

[73] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 48.
[74] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 48-49.

3.2.13. Gayr-i Munsarif

Bir kelimeyi gayr-i munsarif yapan sebepler dokuz tanedir. Bunlardan ikisine veya ikisi yerine geçecek bir sebebe sahip kelimeler tenvin ve kesra almaz. İki illet yerine geçenler müntehe'l-cümû sîgası ve iki müenneslik elifidir. Bir kelimeyi gayr-i munsarif yapan sebepler şunlardır:

1. Alem olma: أَحْمَدُ

2. 'Adl (العدل): عُمَرُ

3. Ucme (yabancı dillerden Arapçaya geçmiş olma): إِبْرَاهِيمُ

4. أَفْعَلُ vezninde sıfat (النعت): أَصْفَرُ

5. Müntehe'l-cümû sîgasında gelen çoğullar: مَسَاجِدُ

6. Fiil vezninde olma: تَغْلِبُ

7. Müenneslik: زَيْنَبُ

8. Özel ismin sonunda zâid **ان** bulunması: عُثْمَانُ

9. Terkîb: حَضْرَمَوْت [75]

3.2.14. Fiiller

Fiiller üçe ayrılır. Bunlar:

1. Lafız ve mana açısından mâzi olan fiiller. Örneğin: قَامَ.

2. Mana açısından olmayıp lafzen mâzi olan fiiller. Örneğin: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ.

[75] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 50.

3. Lafzen olmayıp mana açısından mâzi olan fiiller. Örneğin: لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ.

Mâzi fiillerin ve gelecek anlamı barındıran emir ve nehiy fiillerin kendilerine özgü sîgaları vardır. Ancak şimdiki zamanı belirten fiillerin kendilerine özgü bir sîgaları yoktur. Bunlar hem şimdiki hem geniş zaman için ortak kullanılır.

Fiiller mebnî ve mu‘rab olmak üzere ikiye ayrılır. Mu‘rab fiiller merfû, mansûb ve meczûm olmak üzere üç çeşittir:

1. Fiillerin Raf‘ Hali

Fiilin merfûluğunun âmili manevidir. O, ismin yerine geçer. Örneğin: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ يَقُومُ.

2. Fiillerin Nasb Hali

Fiil, أَنْ, لَنْ, كَيْ ve إِذَنْ gibi lafzî bir âmille mansûb olur. Bu harfler hem açık hem de gizli bir şekilde amel eden أَنْ ve sadece açık bir şekilde amel edenler olmak üzere ikiye ayrılır.

Cümlede açıkca zikredilerek amel eden كَيْ ve لَنْ için şu örnek verilebilir: لِكَيْلا تَأْسَوْا[76] .

Açıkca gelerek ma‘mûlünü mansûb yapan إِذَنْ ise cevap olarak gelir ve lafzen mübteda olur. Kendisinden sonra gelen fiil, gelecek zaman anlamlıdır ve kendisinden önceki bir ibareye dayanmaz. Ma‘mûlü ile arasına kasem dışında bir şey giremez.

أَنْ üç şekilde amel eder:

1. Cümlede sadece açık halde gelip amel edebilir. Örneğin: أَنْ تَقُومَ خَيْرٌ لَكَ.

2. Cümlede اللام harfinden sonra gelirse gizli bir şekilde amel edebilir.

Örn: جِئْتُ لِتُكْرِمَنِي. Bununla birlikte اللام harfiyle fiil arasına isim girebilir. Örneğin: لَلُبْسُ عَباءَةٍ وَتَقَرَّ عَيْنِي.

[76] el-Hadîd 57/23.

3. Bazı atıf ve cer harflerinden sonra gelen أَنْ mutlaka gizlenerek amel eder. Bu atıf harfleri şunlardır:

- Emir, nehiy, temmenî, nefiy, dua ve istifham cümlelerinden sonra gelen الفاء

- مع manasında kullanılan الواو

- أَوْ anlamına gelen إِلَى أَنْ ve إِلّا أَنْ

Cer harfleri ise şunlardır:

- Nefiyden sonra gelen اللام. Örneğin: مَا كُنْتُ لِأَضْرِبَكَ.

- كَيْ manasında kullanılan amaç ifade eden حَتَّى . Örneğin: اِنْتَظَرْتُهُ حَتَّى يَطْلُعَ الفَجْرُ, أَطِعِ اللهَ حَتّى يُدْخِلَكَ الجَنّةَ.

3. Fiillerin Cezm Hali

Meczûm fiilin âmilleri şunlardır: لَمْ, لَمَّا, لَامُ الْأَمْرِ, nehiy için kullanılan لَا ve şart anlamındaki إِنْ. Örneğin: لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ.[77]

3.2.14.1. Şart Edatları

- Şart edatlarından إِنْ harf; مَا, مَنْ, أَيّ, مَهْمَا isim; حَيْثُمَا, أَيْنَ, مَتَى zarf kabul edilir. إِذْمَا Sîbeveyhi'ye göre harf, diğer dilcilere göre zarftır ve مَا edatıyla kullanılır. Cevâbı lafzen ve mahallen meczûmdur.

- Olumsuz haberî cümleler dışında, talep bildiren şart cümlesinin başında gizli إِنْ olup cevabında ف bulunursa fiil mansûb, bulunmazsa meczûm olur. Örneğin: قُمْ أُكْرِمْكَ.

- Şart cümlesinin cevabı ya kendisi gibi haberî fiil olur ya da başına ف almış emir, nehiy veya isim cümlesi olur.

[77] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 51-53.

3.2.14.2. Mu‘tel Fiillerin İ‘rabı

Mu‘tel fiilin son harfi الألف olursa raf‘ ve nasb hallerinde illet harfi kalırken (يَخْشَى) cezm halinde hazfedilir. Eğer illet harfi الواو veya الياء ise raf‘ halinde sâkin olarak kalırken (يَغْزُو,يَرْمِي), nasb halinde meftûh olur. Cezm halinde ise illet harfi hazfedilir.[78]

3.2.15. Gayr-i Mutasarrıf Fiiller

Gayr-i mutasarrıf fiiller beş adettir. Bunlar عَسَى, نِعْمَ - بِئْسَ, لَيْسَ ve حَبَّذَا'dir.

1. **عَسَى**

Tam veya nâkıs fiil olarak kullanılabilir. Nâkıs fiil olarak geldiğinde ismi, sarîh bir isim, haberi أَنْ+fiil şeklinde gelir. Burada أَنْ mansûbdur. Örneğin: عَسَى زَيدٌ أَنْ يَقُومَ, عَسَتْ هنْد أَنْ تَقُومَ. Eğer عَسَى nin ismi mübteda olarak başa geçerse bu fiilin çekimi yapılabilir. Örneğin: اَلزَيْدَانِ عَسَيا أَنْ يَقُومَا.

عَسَى, tam fiil olarak kullanıldığında haberi olmaz ve fâili أَنْ+fiil şeklinde olur. Örneğin: عَسَى أَنْ يَقُومَ زَيْدٌ. Bu cümle yapısı şiirde kullanılırsa cümlenin عَسَى أَنْ kısmı hazfedilip yerine كَادَ أَنْ getirilir.

2. **بِئْسَ - نِعْمَ**

نِعْمَ medh, بِئْسَ zem ifade eden mâzi fiillerdir. Bu fiillerin fâili ve mahsûsu[79] ya harf-i târif almış açık bir isim (نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ) ya da harf-i târif almış bir kelimeye muzâf olarak gelen nekra isim (نِعْمَ غُلَامُ الرجُلِ بَكْرٌ) veya gizli bir zamir olur. Eğer gizli zâmir olursa bu zamiri açıklayan nekra ve mansûb bir kelime gelmek zorundadır (نِعْمَ غُلامًا

[78] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 53.
[79] Medh ve zem fiillerin faillerinin ardından gelen merfû ikinci isme mahsûs denir.

زَيْدٌ). Ayrıca bu fiillerin mahsûsu cümlede bulunmak ve gizli zamir veya açık isim olarak gelen fâille uyumlu olmak zorundadır.

نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ cümlesindeki زَيْدٌ ya mahzûf bir mübtedanın haberi olur ya da mübteda olup kendisinden önceki kısım haber olur.

نِعْمَ ve بِئْسَ'nin fâili (مَا) olabilir. Örneğin: نِعِمَّا صَنَعْتَ cümlesinde نِعِمَّا, (نِعْمَ+ما)'nin birleşimidir. İki م harfinden biri, diğerine idgâm edilmiştir.

3. Ta'accüb

Ta'accüb, sebebi gizli olan şeydir. İki kıyâsî sîgası vardır: مَا أَفْعَلَ زَيْدًا ve أَفْعِلْ بِزَيْدٍ. İlk vezindeki مَا mübteda olup merfûdur ve ardından gelen ibare onun sılası değil, haberidir.[80]

3.2.16. Hafif ve Sakîl Nûn

- Sakîl ve hafif nûn, gelecek zaman anlamı içeren muzâri fiili te'kîd eder. Gelecek zaman anlamı içeriyorsa emir, nehiy, soru ve kasemde de bulunabilir.

- Nûn harfinin mâkabli, fetha üzere mebnîdir. Bununla birlikte te'kîd nûnunun öncesinde müennes yâsı ve çoğul vâvı bulunan birtakım fiiller de vardır. Bu iki harfin mâkabli meftûh ise hazfedilmezler bunun yerine yâ harfi kesra, vâv harfi de damme ile harekelenir. Örneğin: اِخْشَوُنَّ زَيْدًا, اِخْشَيِنَّ زَيْدًا.

- Hafîf nûnun mâkabli meftûh ise elif üzere vakf yapılır. Örneğin: اِضْرِبًا. Mâkabli mazmûm veya meksûr ise[81] vakıf yapılırken hazfedilir. Çünkü iki sâkin bir araya gelmez.

[80] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl,* 54-55.

[81] Te'kîd nûnunun mâkablinin mazmûm veya meksûr olması, fiilin sonunda bulunan çoğul vâvı veya muhâtab yâsını düşürmesi sebebiyledir.

- Sakîl nûnun birleştiği tüm sîgalara hafîf nûn birleşir ancak tesniye ve cem-i müennes nûnlarının bulunduğu yer hariç.

- Sakîl nûn ile nûnu nisve arasına الالف getirilir. Örneğin: قُمْنَانِّ.[82]

3.2.17. ماذا

مَاذَا صَنَعْتَ؟ soru cümlesinin irabında iki ihtimal söz konusudur:

- مَاذَا müfred isim olup صَنَعْتَ fiilinin mef'ûlün bihi olur.

- مَا istifhâm anlamındadır. ذَا ise اَلَّذِي ism-i mevsûlü ile takdîr edilir. Ardından gelen cümle, sıla cümlesidir. Sıla cümlesinden ism-i mevsûle dönen zamir daima hazfedilir.[83]

3.2.18. بَلى-نَعَمْ

Cevap harfleridir. Olumlu soru cümlelerine olumlu yanıt vermek için نَعَمْ, olumsuz soru cümlelerine olumlu yanıt vermek için بَلَى kullanılır.[84]

3.3. Sarf

3.3.1. Cem-i Teksîr

Düzensiz çoğullar kıllet ve kesret olmak üzere ikiye ayrılır. Kıllet çoğulların vezinleri أَفْعُلٌ, أَفْعَالٌ, أَفْعِلَةٌ ve فِعْلَةٌ şeklindedir. İbnü'd-Dehhân çoğunlukla önce isimlerin ardından sıfatların çoğullarını ele almış ve bunları, çoğul kelimelerin müfred hallerinin harf sayısına göre sıralamıştır.

1. Üç harfli, mu'rab ve müfred isimlerin 12 sîgası vardır. Bunlar: فَعْلٌ, فَعَلٌ, فَعُلٌ, فَعِلٌ, فُعْلٌ, فُعَلٌ, فُعُلٌ, فِعْلٌ, فِعِلٌ, فِعَلٌ, فِعُلٌ, فُعِلٌ. Bu vezinlerdeki isimlerin çoğulları şu şekilde gelir:

[82] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 55-56.
[83] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 56.
[84] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 55-56.

- **فَعْلٌ**: Kıllet çoğulu أَفْعُلٌ şeklindedir. Örneğin: أَكْلُبٌ. Eğer orta harfi illetli ise kıllet çoğulu, أَفْعَالٌ vezninde gelir. Örneğin: أَبْيَات ,أَثْوَابٌ .أَثْوُبٌ ve أَبْيُتٌ çoğulları şâzdır. Bu sîganın diğer çoğul kalıpları şunlardır: فِعَالٌ (كِلابٌ), فُعُولٌ (كُعُوبٌ), فَعِيلٌ (عَبِيدٌ). Bu sîganın cem'u'l-cemi فُعْلٌ (لَحْدٌ - لُحُدٌ) ve أَفْعِلَةٌ (نَجْدٌ - أَنْجِدَةٌ) vezninde gelir. Eğer illet harfi kelimenin son harfindeyse sahih gibi kabul edilerek çoğul yapılabilir. Bu sîganın çoğulu فِعْلانٌ, فُعْلانٌ, فُعُولَةٌ, فِعالَةٌ ve فِعَلَةٌ kalıplarında gelmez.

- **فَعَلٌ**: Kıllet çoğulu أَفْعَالٌ (أَجْمالٌ) formundadır. Kesret çoğullar; فُعُولُ (جِمَالٌ), فِعَالٌ (نُورٌ: müfredi نار), فُعْلٌ (أَنْوُرٌ: müfredi نار). أَفْعُلٌ (حُمْلَانٌ) فُعْلانٌ, (خِرْبانٌ) فِعْلانٌ, (ذُكُورٌ) أَجْبُلٌ şâzdır, فِعْلَةٌ (نِيرَةٌ: müfredi نَار), فِعَالَةٌ (حِجَارَةٌ) ve فُعُولَةٌ (ذُكُورَةٌ) şeklinde gelir. Semâi müennes isimler, أَفْعُلٌ kalıbında çoğul yapılır. Örneğin: أَسْوُق ,أَدْوُر. Bunlar دار ve ساق kelimelerinin çoğuludur.

- **فَعِلٌ**: Kıllet çoğulu أَفْعالٌ (أَكْبادٌ) ve أَفْعُلٌ (أَكْبُدٌ) şeklinde, kesret çoğulları فُعُولٌ (وُعُولٌ), فُعَالٌ (رُخَال) ve فُعَالٌ (نُمُرٌ) kalıplarında gelebilir.

- **فِعَلٌ**: Kıllet çoğulları أَفْعَالٌ (أَضْلاعٌ) ve أَفْعُلٌ (أَضْلُعٌ şâzdır.), kesret çoğulu فُعُولٌ (ضُلُوعٌ) formundadır.

- **فَعُلٌ**: Kıllet çoğulları أَفْعَالٌ (أَعْجَازٌ) ve أَفْعُلٌ (أَضْيُعٌ), kesret çoğulları فِعَالٌ (رِجَالٌ) ve فَعْلَةٌ (رَجْلَةٌ) formundadır.

- **فُعُلٌ**: Kıllet çoğulları أَفْعَالٌ (أَقْفَالٌ) ve أَفْعُلٌ (أَرْكُنٌ şâzdır), kesret çoğulları فُعُولٌ (بُرُودٌ), فِعَالٌ (قِرَاطٌ), فِعَلَةٌ (جِحَرَةٌ) ve فُعْلٌ (فُلْكٌ) şeklinde gelir. فِعْلانٌ kalıbı, orta harfi illetli isimlerin çoğulu için kullanılır. Örneğin: كُوز – كِيزَانٌ.

- **فُعَلٌ**: Genellikle فِعْلَانٌ (جِعْلَانٌ), nadiren أَفْعَالٌ (أَرْبَاعٌ) kalıbında gelir.

- **فُعُلٌ**: أَفْعَالٌ (أَطْنَابٌ) şeklinde gelir. طُنُبٌ kelimesinin çoğulu طِنَبَةٌ şeklinde de gelebilir.

- **فِعْلٌ**: Kıllet çoğulları أَفْعَالٌ (أَحْمَالٌ) ve أَفْعُلٌ (أَذْؤُبٌ), kesret çoğulları فُعُولٌ (جُذُوعٌ), فِعَالٌ (ظُؤَار) فُعَالٌ ve (ضَرِيس) فَعِيلٌ ,(صِنْوَان) فِعْلانٌ ,(قِرَدَةٌ) فِعَلَةٌ ,(ذُؤْبَان) فُعْلانٌ ,(بِئَارٌ) şeklindedir.

- **فِعِلٌ**: Çoğulu أَفْعَالٌ (آبَال) kalıbında gelir.[85]

2. Aslı üç harf olup med harfi ile dört olan kelimelerin çoğulları 6 sîgada gelir. Bunlar şöyledir:

-**فَاعِلٌ** sîgasının فَوَاعِلُ (حَوَائِط) ,(أَصْحَابٌ) أَفْعَالٌ ,(أَوْدِيَةٌ) أفْعِلَةٌ ,(حُورَانٌ) فُعْلانٌ ,(حِيطَانٌ) فِعْلانٌ ve صَحَابَةٌ kelimesinin صَاحِبٌ (رِعَاءٌ) فِعَالٌ ve صِحَابَةٌ şeklinde çoğul kalıpları bulunur. şeklinde de çoğul formları vardır.

-**فِعالٌ** sigasının kıllet çoğulu, müzekker kelimelerde أَفْعِلَةٌ (أَحْمِرَةٌ) veya فُعُلٌ (حُمُرٌ) şeklinde gelir. Kelimenin orta harfi illetli ise فُعُلٌ (خِوَانٌ - خُوْنٌ ,عِيَانٌ - عُيُنٌ), son harfi illetliyse أَفْعِلَةٌ (أَرْشِيَة - رَشاءٍ) kalıbında gelir. Bu sîgadaki müennes kelimelerin kıllet çoğulu ise أَفْعُلٌ (أَذْرُعٌ) şeklindedir.

-**فَعَالٌ** sîgasındaki müzekker kelimelerin çoğulu أَفْعِلَةٌ (أَفْدِنَةٌ) ve فُعُلٌ (فُدُنٌ), müennes kelimelerin çoğulu ise أَفْعُلٌ (أَعْنُقٌ) ve فُعُولٌ (عُنُوقٌ) şeklindedir.

-**فُعَالٌ** sîgasının kıllet çoğulu أَفْعِلَةٌ (أَغْرِبَةٌ) ve فِعْلَةٌ (غِلْمَةٌ), kesret çoğulu فِعْلَانٌ (غِلْمَانٌ) ve فُعْلَانٌ (حُورَانٌ - حُوَار) kalıbında gelir.

- **فَعِيلٌ** sîgasının فِعْلَةٌ ,(ظِلْمَانٌ) فِعْلَانٌ ,(أَنْصِبَاءُ) أَفْعِلَاء ,(رُغُفٌ) فُعُلٌ ,(كُثْبَانٌ) فُعْلَانٌ ,(أَرْغِفَةٌ) أَفْعِلَةٌ (صِبْيَةٌ) ,أَفْعُلٌ (أَيْمُنٌ) فِعَالٌ ve (فِصَالٌ) şeklinde çoğul formları bulunur.

[85] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 59-62.

فَعُولٌ- sîgasının kıllet çoğulları أَفْعِلَةٌ (أَعْمِدَةٌ) ve أَفْعَالٌ (أَفْلُوّ - أَفْلَاءُ), kesret çoğulları فِعْلَانٌ (خِرْفَانٌ), فُعُلٌ (قُدُمٌ), ve فَعَائِلُ (قَدَائِمُ) şeklindedir.

Bu 6 sîganın sonunda tâü't-te'nîs varsa çoğulu cemi müennes sâlim olarak geldiği gibi فَعائِل formunda da gelebilir. Örneğin: رِسَالَةٌ - رِسَالَاتٌ / رَسَائِلُ, صَحِيفَةٌ - صَحَائِفُ. Bu kelimenin صُحُفٌ formunda da bir çoğulu bulunur.[86]

3. Aslı dört harfli isimlerin sîgaları şunlardır: **فَعْلَلٌ**, **فِعْلِلٌ**, **فُعْلُلٌ**, **فِعَلٌّ**, **فِعْلَلٌ** ve **فُعْلَلٌ**. Bunların çoğulu **فَعَالِلٌ** formunda gelir. Örneğin: جَوْهَرٌ - جَوَاهِرُ, عِثْيَرٌ - عَثَايِرُ, أَرْطًى - أَرَاطٍ.[87]

4. Aslı beş harfli isimlerin çoğulu, kelimenin son harfinin hazfedilmesiyle veya sondan ikinci harfi ziyade harflerine benziyorsa bu harfin hazfedilmesiyle yapılır.
Örneğin: فَرَزْدَق :فَرَازِق/فَرَازِد.[88]

5. Cins isimlerin veya neseb yâsı alan isimlerin çoğulu, sonlarında bulunan tâü't-te'nîs ve neseb yâsının hazfedilmesiyle yapılır. Örneğin: تَمْرٌ - تَمْرَةٌ, زَنْجِيٌّ - زَنْجٌ. Sonunda tâü't-te'nîs bulunan ancak cins isim olmayıp sonradan yapılmış olan eşya isimlerinin çoğulu da yine tâü't-te'nîsin hazfiyle yapılır. Örneğin: سَفِينٌ - سَفِينَةٌ.

6. Sonunda müenneslik tâsı bulunup sıfat olmayan kelimelerin çoğulu şu şekildedir:
- **فَعْلَةٌ** kalıbı فَعَلَاتٌ (قَصَعَاتٌ), فِعَالٌ (جِفَانٌ), فُعُولٌ (بُدُورٌ), فِعَلٌ (خِيَمٌ) ve فُعَلٌ (نُوَبٌ) şeklinde çoğul yapılır.
- **فَعَلَة** kalıbı فَعَلَاتٌ (حَكَمَاتٌ - حَكَمَةٌ), فِعَالٌ (نِيَاقٌ), فُعْلٌ (نُوقٌ). أَفْعُلٌ (آكُمٌ) ve فِعْلَانٌ (إِمْوَانٌ) فِعَلٌ (تِيَرٌ) şeklinde çoğul yapılır.

فَعِلَةٌ- kalıbı, فَعِلَاتٌ (مَعِدَات) ve فَعِلٌ (نَقِمٌ) şeklinde çoğul yapılır.

[86] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 64-65.
[87] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 66-67.
[88] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 74.

-**فُعْلَةٌ** kalıbı فُعَلٌ, فُعْلَاتٌ, فُعَلَاتٌ, فُعْلَاتٌ, فُعُلَاتٌ ve فِعَالٌ (جِفَارٌ) şeklinde çoğul yapılır. Örneğin: ظُلْمَةٌ- ظُلُمَاتٌ, ظُلَمَاتٌ, ظُلْمَاتٌ, ظُلَمٌ.

- **فَعْلَةٌ**, **فُعَلَةٌ**, **فُعُلَةٌ** ve **فِعَلَةٌ** kalıplarının çoğulu, müennes sâlim çoğullar gibidir.

Örneğin: رُخْصَةٌ - رُخُصَاتٌ.

-**فِعْلَةٌ** kalıbının çoğulu فِعَلٌ, فِعَلَاتٌ, فِعْلَاتٌ, فِعِلَاتٌ ve أَفْعُلٌ şekillerinde gelebilir.

Örneğin: كِسَرٌ, أَنْعُمٌ, سِدْرَاتٌ, سِدَرَاتٌ, سِدِرَاتٌ.[89]

7. Sonunda elif-i maksûra veya elif-i memdûde bulunan kelimelerin çoğulu şu şekildedir:

- Başında harf-i tarif bulunan ve ism-i tafdîl vezni olan أَفْعَل kalıbının çoğulu, cemi müzekker sâlim olarak gelebilirken أَفَاعِل vezninde de gelebilir. Örneğin: الأَكَابِر. Müennesi olan فُعْلَى vezninin çoğulu, cemi müennes sâlim gibi gelebilirken فُعَلُ vezninde de gelebilir. Örneğin: الصُّغْرَيَاتُ, الكُبَرُ.

- Sıfat-ı müşebbehe kalıbı olan **فَعْلَاءُ - أَفْعَلُ** vezninin çoğulu فُعْلٌ (حُمْرٌ) kalıbında gelir.

- Bunların dışında kalan **فُعْلَى** veznindeki kelimelerin çoğulları, cemi müennes sâlim (حُبْلَيَاتٌ), فَعَالَى (حَبَالَى) veya فُعَال şeklinde (رُبَّى - رُبَابٌ) gelir.

- Sıfat olmayan **فَعْلَاءُ** veznindeki kelimelerin çoğulu, cemi müennes sâlim, فَعَالٍ veya فَعَالَى formunda gelebilir. Örneğin صَحْرَاءُ kelimesinin çoğulu صَحْرَاوَاتٌ, صَحَارَى, صَحَارٍ ve صَحَارِيُّ şeklinde gelebilir.

- **فُعَالَى** veznindeki isimlerin çoğulu, cemi müennes sâlim şeklindedir.

Örneğin: حُبَارَى – حُبَارَيَاتٌ.

[89] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 62-63.

- **فَاعِلَاءُ** veznindeki isimlerin çoğulu, فَوَاعِلُ formunda gelir: قَاصِعَاء – قَوَاصِع.[90]

8. Hem tekil hem çoğul anlamı bulunan kelimelerin müfred mi yoksa çoğul mu olduğunu anlayabilmek için bir karine gereklidir. Örneğin الفُلْك kelimesi hem çoğul hem de tekil anlamda kullanılabilir.[91]

9. Bazı müfred kelimeler çoğul anlam barındırabilir. Örneğin: نَفَرٌ, رَهْطٌ, رَكْبٌ.

10. Üç harfli sıfatların çoğulu şu şekildedir:

-**فَعْلٌ** vezninde gelen sıfatlar; فِعَالٌ (صِعَابٌ), فُعُولٌ (كُهُولٌ) veya فُعْلٌ (كُتٌّ) şeklinde çoğul yapılabilir. Bununla birlikte bu sıfat, eğer insana ait ve müzekker ise cemi müzekker sâlim, müenneslik alameti taşıyorsa فِعَالٌ (عِبَالٌ - عَبْلَةٌ) veya cemi müennes sâlim şeklinde çoğul yapılabilir. Bu vezindeki sıfatların أَفْعُلٌ, فِعْلَان ve فِعْلَةٌ şeklinde çoğulu bulunmaz.

-**فَعَلٌ** vezninin çoğulu, فِعَالٌ (حِسَانٌ) ve أَفْعَالٌ (أَبْطَالٌ) şeklindedir. Müennesi ise, cemi müennes sâlim şeklinde veya فِعَال vezninde çoğul yapılabilir.

-**فُعُل** vezninin çoğulu أَفْعَالٌ (أَجْنَابٌ) formunda gelir. İnsana ait bir sıfat ise cemi müzekker sâlim şeklinde yapılır. Örneğin: جُنُب - جُنُبُون.

-**فِعْلٌ** vezninin çoğulu أَفْعَالٌ (أَجْلَافٌ) veya cemi müzekker sâlim şeklinde gelir. Müennesi ise cemi müennes sâlim şeklinde yapılır.

-**فُعْلٌ**, **فَعُلٌ**, **فُعَلٌ** ve **فَعِلٌ** vezinlerindeki sıfatların çoğulu cemi müzekker sâlim, müennesleri ise cemi müennes sâlim formunda gelir. Örneğin: حُطَمٌ - حُطَمُونَ. Bununla birlikte bu kalıplarda gelen bazı kelimelerin أَفْعَالٌ vezninde çoğulları da bulunmaktadır.

[90] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 65-66.
[91] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 74.

Örneğin: أَنْكَادٌ - نَكِد, أَنْجَادٌ - نَجُدٌ, أَمْرَارٌ - مُرٌّ.[92]

11. Aslı üç harfli olup zâid bir harf ilavesiyle dört harfli olan sıfatların çoğulu şu şekilde yapılır:

- **فَاعِلٌ** vezninin on iki farklı formda çoğulu gelebilir. Bunlar: فُعَّلٌ (شُهَّدٌ), فُعَّالٌ (شُهَّادٌ), فُعْلَانٌ (رُعْيَانٌ), فِعَالٌ (جِيَاعٌ), فُعَلَاءُ (عُلَمَاءُ), فُعْل (بُزْل), فَعَل (غَيَب), فَعَلَةٌ (كَفَرَةٌ), أَفْعَالٌ (أَصْحَابٌ), فِعْل (رِكْبٌ), فُعُولٌ (سُكُوتٌ) ve فَوَاعِلُ (ضَوَارِبُ).

İnsana ait müzekker bir sıfat ise çoğulu cem-i müzekker sâlim, sonunda tâ-i te'nîs bulunuyorsa cem-i müennes sâlim, müenneslik alameti bulunmayan müennes bir kelime ise فَوَاعِل veya فُعَّلٌ şeklinde çoğul yapılır. Örneğin: حَوَائِضُ, حُيَّضٌ. Ancak فَوَارِسُ şâzdır. Eğer son harfi illetliyse فُعَلَة vezninde çoğul yapılır. Örneğin: قَاضٍ - قُضَاةٌ. Bununla birlikte صَاحِبٌ kelimesinin صُحْبَةٌ şeklinde de çoğulu bulunur.

- **فَعِيلٌ** ve **فُعَال** vezninin أَفْعِلَاءُ (أَشِدَّاءُ), فُعَلَاءُ (عُرَفَاءُ), فِعَال (ظِرَافٌ), أَفَاعِلُ (أَصَادِقُ), أَفْعِلَةٌ (أَصَادِقُ), أَفْعَالٌ (أَشْرَافٌ) ve فِعْلَانٌ (صِبْيَانٌ) şeklinde فُعُلٌ (نُذُرٌ), فُعْلَان (ثُنْيَانٌ-ثَنِيّ), فِعْلَةٌ (خِضْيَةٌ), أَفْعَالٌ (أَشِحَّةٌ) çoğul formları bulunur. Eğer فَعِيلٌ vezni tâ-i te'nîs almışsa çoğulu, cem-i müennes sâlim veya فَعَائِلُ (ظَرَائِفُ - ظَرِيفَةٌ) kalıbında gelir.

- **فَعُولٌ** ve **فَعَالٌ** vezinlerinin sâlim çoğulları yapılamaz. Bu vezinlerin çoğulu أَفْعَالٌ (عَدُوٌّ- أَعْدَاءٌ, جَوَاد - أَجْوَادٌ) ve فُعُلٌ (صُنُعٌ - صَنَاع, صُبُرٌ - صَبُورٌ) şeklinde gelir. فَعُولٌ veznindeki kelime müennes ise فُعُلٌ (عُجُزٌ) ve فَعَائِلُ (عَجَائِزُ) kalıplarında çoğul yapılır.

- **فِعَالٌ** vezni, فُعُلٌ formunda çoğul yapılır. Örneğin: كِنَازٌ- كُنُزٌ.

[92] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 68-70.

- **فَيْعِلٌ** vezninin çoğulu; أَفْعَال (أَمْوَاتٌ), أَفْعِلَاءُ (أَهْوِنَاءُ - هَيِّن) ve فِعَالٌ (جِيَادٌ) kalıplarında gelebildiği gibi cem-i müzekker sâlim ve cem-i müennes sâlim şeklinde de gelebilir.

- **فَعْلَى**, **فُعَالَى** ve **فَعَالَى** vezinleri de çoğul ifade eden kalıplardır. Örneğin: مَيِّت - مَوْتَى, حَيَارَى - حَيْرَان, سُكَارَى - سَكْرَان, هَلْكَى -هَالِك.

- **مِفْعَل**, **مُفْعِل** ve **مُفْعَلٌ** vezninin çoğulu **مَفَاعِيلُ** kalıbında gelir. Örneğin: مِدْعَرُ -مَدَاعِير, مُنْكَر -مَفَاطِيرُ - مُفْطِر, مَنَاكِيرُ-.

- **أَفْعَلُ** vezni فُعْلٌ (حُمْرٌ) ve فُعْلَانٌ (حُمْرَانٌ)formlarında çoğul yapılır.

12. Aslı dört harfli olan sıfatların çoğulu **فَعَائِلُ** (سَلَاهِبُ - سَلْهَب) vezninde yapılır.[93]

13. Zâid harfler ile birlikte beş ve altı harfli sıfatların çoğulu şu şekildedir:

-**مِفْعَالٌ** ve **مِفْعِيل** vezinleri مَفَاعِيلُ (مَآشِيرُ - مِئْشِير, مَكَاثِيرُ - مِكْثَار) formunda çoğul yapılır. Bununla birlikte مِفْعِيلٌ vezni مِفْعِيلُونَ şeklinde ve مِفْعِيلَةٌ vezni مِفْعِيلَات şeklinde çoğul yapılabilir.

- **فُعَلَاءُ** şeklinde çoğulu gelen isimlerin, فِعَالٌ şeklinde de çoğulu bulunur.

Örneğin: نُفَسَاءُ - نِفَاسٌ şeklinde gelir.

- **فَعَّالٌ**, **فُعَّالٌ**, **فُعَّلٌ** ve eğer insanı nitelerse فِعِّيلٌ vezinlerinin çoğulu, cem-i müennes sâlim ve cem-i müzekker sâlim olarak gelir. Örneğin: شَرَّابٌ - شَرَّابُونَ - شَرَّابَاتٌ. Bunun yanı sıra عُوَّار kelimesinin عَوَاوِيرُ şeklinde çoğulu bulunur.

- **فَعْلَان** vezninin فِعَالٌ (عِجَالٌ), فَعَالَى (سَكَارَى) ve فُعَالَى (سُكَارَى) şeklinde çoğul formları bulunur. Bununla birlikte cem-i müzekker sâlim ve cem-i müennes sâlim şeklinde de çoğul yapılabilir. Örneğin: خُمْصَان - خُمْصَانُونَ - خُمْصَانَاتٌ.[94]

[93] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 70-72.
[94] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 72-74.

14. Çoğulların çoğul yapılması konusunda kesret çoğulların çoğulu, kıyâsî değildir. Örneğin مَصِير kelimesinin cemisi olan مُصْرَان kelimesinin çoğulu مَصَارِينُ iken طَرِيق kelimesinin çoğulu olan طُرُق kelimesinin cemisi طُرُقَاتٌ şeklinde gelir Kıllet çoğulların çoğul kalıpları ise şunlardır:

- **أَفْعُلٌ :** أَيَادٍ - أَيْدٍ

- **أَفْعَالٌ :** أَنَاعِيمُ - أَنْعَامٌ

- **أَفْعِلَةٌ :** أَعْطِيَاتٌ - أَعْطِيَةٌ

- **فِعْلَةٌ :** Bu kalıbın çoğulu **أَفْعِلَة** kalıbının çoğulu gibidir.

15. Anlamca tesniye olan bir kelime, çoğul kalıbında kullanılabilir. Örneğin:

﴿ إِنْ تَتُوبآ إِلَى اللهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُما ﴾ "*Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştı.*"[95] Burada قلوب kelimesi çoğul kalıbında gelmiş olup tesniye yapılması zorunlu değildir. Zira kalbin her insana özel olması, tüm insanlara ait ortak bir kalpten söz edilememesi sebebiyle ayette iki kişiden bahsedildiği için kalplerin iki adet olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer bir örnek:

ظَهْرَاهُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُرْسَيْن

Burada geçen 'o ikisinin sırtı' anlamındaki ظَهْرَاهُمَا ifadesi ikinci kez zikredildiği yerde ظُهُور olarak yani çoğul şeklinde kullanılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere organlar gibi insanın parçası olup ondan ayrı düşünülemeyen ve insanların ortak kullanmasının da mümkün olmadığı şeylerin sayısı bahsi geçen kişiler kadardır. Şiirde iki kişi mevzubahis olduğu için iki sırt yerine sırtlar şeklinde çoğul bir kelime kullanılması mümkündür ve bununla iki sırt kastedildiği açıktır.

[95] et-Tahrîm 66/4.

Bu tür kelimeler yalnızca çoğul değil tekil olarak da kullanılabilir. Örneğin:

كَأَنَّهُ وَجْهُ تُرْكِيَّيْنِ قَدْ رَمَيَا

Burada 'iki Türk'ün yüzü' anlamına gelen وَجْهُ تُرْكِيَّيْنِ ifadesinde iki farklı yüzden bahsedildiği halde yüz kelimesi وَجْهُ şeklinde tekil kullanılmıştır. Zira söz konusu yüz iki kişinin ortak kullanımı mümkün olmayan bir şey olduğu için tekil olarak kullanılsa bile iki Türk'e ait iki farklı yüzden bahsedildiği anlaşılacaktır.[96]

3.3.2. İsm-i Tasğîr

İbnü'd-Dehhân bu konuda sebebi itibariyle dört çeşit ism-i tasğîrden bahsetmiştir. Bunların birincisi tahkîr (küçük görmek) için yapılandır. Örneğin: رُجَيْل. İkincisi zarflarda takrîb bildiren tasgîrdir. Örneğin: فُوَيْق, قُدَيْدِيمَة. Üçüncüsü çoğullarda taklîl (azaltma) bildirmek için kullanılan tasğîrdir. Örneğin: أَحْمَال - أُحَيْمَال. Dördüncüsü ta'zîm ve methetmek için kullanılan tasğîrdir. Örneğin: كُنَيْفٌ مُلِئَ عِلْمًا[97]. Ardından فُعَيْل, فُعَيْعِيل ve فُعَيْعِل kalıplarını zikretmiş ve bunların dışında da ism-i tasğîr bildiren kelimeler olabileceğini belirtmiştir.

Müellif öncelikle isimlerin harf sayısına göre bir sıralama takip ederek temel tasğîr kurallarını açıklamıştır. Yine bu sıralamayı takip ederek illet harfi olan isimlerin, müennes isimlerin, hazfedilmiş harfi olan kelimelerin, mübhem isimlerin ve kıllet çoğulların ism-i tasğîrlerini açıklamış, ardından kıyâsî olmayan ism-i tasğîr örneklerini vermiştir. Şu şekildedir:

- On vezni bulunan sülâsi mücerred isimlerin ism-i tasğîri فُعَيْل, beş vezni bulunan rubâi mücerred isimlerin ism-i tasğîri فُعَيْعِل kalıbında gelir. Hümâsi mücerred veya mezid

[96] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 67-68.

[97] Burada geçen كِنْف kelimesi içine eşya konulan kaptır. Abdullâh b. Mes'ûd hakkında söylenen bu ifadedeki tasğîr, onun ilminin genişliğini vurgulamak içindir.

isimlerin ism-i tasğîrleri ise bir harfi hazfedilip rubâi isimler gibi yapılır. Örneğin: مُنْطَلِق - **مُطَيْلِق**. Bununla birlikte dördüncü harfi med harfi ise فُعَيْعِيل kalıbında gelir. Örneğin: سُرَيْدِيح - سِرْدَاح.[98]

- Sülâsi isimlerin ikinci harfi illetli ise ism-i tasğîrinde bu harf i'lalden önceki haline döner. Örneğin: باب - بُوَيْبٌ. Son harfi, aslen vâv olan bir illet harfi ise ism-i tasğîrinde bu harf yâ harfine çevrilerek idgam yapılır. Örneğin: قَطًا - قُطَيَّة.[99] Rubâi kelimelerin üçüncü harfi vâv ise yâ harfine çevrilerek idgam yapılır. Örneğin: عَجُوز - عُجَيِّز. Burada vâv harfi harekeli ise değişikliğe uğramak zorunda değildir ancak evlâ olan yâ harfine dönüşüp idgam yapılmasıdır. Örneğin: أَسْوَد - أُسَيْوِد. Rubâi ve hümâsi kelimelerin son harfi, müenneslik alameti olmayan elif ise bu illet harfi hazfedilir. Örneğin: أَرْطَى - أُرَيْط, حَبَرْكَى - حُبَيْرِك.

- İki zâîd harfi bulunan kelimelerin ism-i tasğîri yapılırken bu harflerden biri veya ikisi hazfedilir. Örneğin حَبَنْطَى kelimesinin ism-i tasğîri حُبَيْنِط veya حُبَيْط şeklindedir. Eğer bu iki ism-i tasğir formundan biri farklı anlam içeriyorsa anlamı farklı olan kelime hazfedilir. Yine bu kelimelerin ism-i tasğîri yapılırken zâid harflerden birinin hazfi diğerinin hazfini de gerektiriyorsa bu durumda diğer zâid harfi hazfetmek zorunda bırakmayan harf hazfedilir. Örneğin: عَيْضَمُوز - عُضَيْمِيز.

- Aslen sülâsi olan kelimelerde müenneslik alameti bulunuyorsa ism-i tasğîr yapılırken bu alamet aynen kalır. Örneğin: حُمَيْرَاءُ, حُبَيْلَى, حُمَيْزَة. Bununla birlikte قُدَيْرَة kelimesi kural dışıdır. Aslî harf sayısı daha fazla olan kelimelerin müenneslik alameti tâ harfi ise hazfedilir, hemze ise hazfedilmez. Örneğin: خُنْفُسَاء - خُنَيْفِسَاء. Sıfat-ı müşebbehe olan

[98] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 75-77.
[99] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 76.

kelimelerin sonuna gelen الألف ve النون harfleri ism-i tasğîrde aynen kalır. Örneğin: عَطْشَان - عُطَيْشَان.

- Sülâsi mücerred kelimelerin i'lalden sonra hazfedilmiş olan harfleri tasğîr yapılınca ortaya çıkar. Örneğin: حِر - حُرَيْح, سَه - سُتَيْهَة, سَنَة - سُنَيَّة/سُنَيْهة, عِدَة - وُعَيْدَة.

- Kıllet çoğulların ism-i tasğîr kalıbı أَفْعَال - أُفَيْعَال ve أَفْعُل - أُفَيْعِل şeklindedir. Örneğin: أَكْلُب - أُكَيْلِب.

- Mübhem isimlerin ism-i tasğîrleri şu şekildedir: ذا - ذَيّا, تا - تَيّا, اَلَّذي - اَلَّذَيَّا, ذاكَ - ذَيّاكَ, ذلِك - ذَيّالِك.

- Kıyâsî olmayan ism-i tasğîrler şunlardır: وَرَاء) وُرَيَّة), قَوْس) قُويَس), عَشِيَّة) عُشَيْشِيَة), رَجُل) رُوَيْجِل), أَصِيل) أُصَيْلَان).[100]

3.3.3. Neseb

1. Sülâsi isimlerin ism-i mensûb yapılışı şöyledir:

- Sülâsi mücerred isimden sonra şeddeli bir yâ getirilir. Bu yâ'dan önceki harfin harekesi meksûr yapılır. Eğer ortadaki harfi meksûr ise meftûh yapılır. Örneğin: نَمِر - نَمَرِيّ.

- Son harfi elif ise vâv harfine çevrilir. Örneğin: عَصًا - عَصَوِيّ. Son harfi, mâkabli kesra olan yâ olursa kesra fethaya, yâ harfi de vâv harfine dönüşür. Örneğin: عَمٍ - عَمَوِيّ.

[100] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 78-79.

- Sonunda şeddeli yâ bulunursa ilk yâ aslına döner, ikinci yâ ise vâv harfine dönüşür. Örneğin: حَيّ - حَيَوِيّ. Ancak bu kelimelerin ism-i mensûbu, sonuna şeddeli bir yâ getirilerek de yapılabilir. Örneğin: حَيِّيّ.

2. Rubâî isimler şöyle ism-i mensûb yapılır:

- Rubâî kelimelerin sonu sahih olup üçüncü harfi kesra ise ism-i mensûbunda kesra fethaya çevrilmez. Örneğin: تَغْلِب - تَغْلِبِيّ. Sonu sahih olan فَاعِل veznindeki kelimelerin ism-i mensûbu da bu şekilde gelir ancak sonu illetliyse; bu harfi bir kısım dilciler hazfeder, bir kısmı da vâv harfine çevirir. Örneğin: قَاضٍ - قَاضِيّ, قَاضَوِيّ. Ancak hümâsi mezid ise sonundaki illet harfi mutlaka hazfedilir.

- Sonunda tâ-i te'nîs varsa hazfedilir. Örneğin: طَلْحَة - طَلْحِيّ.

- Sonu illetli kelimelerin ism-i mensûbunda illet harfi hazfedilebilir ancak evla olan bu harfin aslına dönmesidir. Örneğin: مَلْهًى - مَلْهِيّ, مَلْهَوِي. Bununla birlikte illet harfi müenneslik alameti ise evla olan bu harfin hazfedilmesidir. Örneğin: حُبْلِيّ.

- Sonunda şeddeli bir yâ var ise öncesinde bulunan kesra fethaya çevrilir, birinci yâ harfi hazfedilip ikincisi vâv harfine dönüşür. Örneğin: صَبِيّ - صَبَوِيّ. Ancak صَبِيِّيّ şeklinde şeddeli yânın sübûtu da caizdir.

- فَعِيل, فَعَال ve فَعُول vezinlerinde gelen kelimelerin ism-i mensûbunda hiçbir harf hazfedilmez. Ancak tâ-i tenis alırsa, tâ harfi ile فَعِيل ve فَعُول vezinlerindeki vâv ve yâ harfleri hazfedilir; فَعَال veznindeki elif hazfedilmez. Örneğin: حَنِيفَة - حَنَفِيّ. Bununla birlikte kelimenin aslı ecvef veya muzaaf ise sadece tâ-i te'nîs hazfedilir. Örneğin: طَوِيلَة - طَوِيلِيّ, شَدِيدَة - شَدِيدِيّ.[101]

[101] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 80-81.

- Munsarif memdûd kelimelerin ism-i mensûbunda hemze olduğu gibi kalır. Örneğin: قُرّاء - قُرَّائِيّ. Gayr-i munsarif ise hemze vâv harfine dönüşür. Örneğin: حَمْرَاوِيّ. Eğer hemze yâ harfinden dönüşmüş ise üç farklı şekilde ism-i mensûbu yapılabilir. Örneğin: الرَايَة : رَايِيّ, رَاوِيّ, رَائِيّ.

3. Bir harfi hazfedilmiş kelimelerin ism-i mensûb yapılışı şöyledir:
- Hazif ilk harfteyse kelimenin son harfine bakılır. Lâmü'l- fiili sahihse mahzûf harf geri gelmez. Örneğin: عِدَة - عِدِيّ. Lâmü'l-fiil illetliyse mahzûf harf ortaya çıkar. Örneğin: شِيَة - وِشِيّ / وِشَوِيّ.

- Hazif son harfte olup tesniye ve çoğul durumda hazif harfi geri geliyorsa ism-i mensûbunda da ortaya çıkar. Örneğin: ضَغَة - ضَغَوِيّ. Bu durumda mahzûf harf geri gelmiyorsa ism-i mensûbunda bu harfin hazfi de geri gelmesi de caizdir. Örneğin: لُغَة - لُغِيّ / لُغَوِيّ.

- Son harfi hazfedilmiş ve başına bedel olarak vasıl hemzesi almış kelimelerin ism-i mensûbu iki şekilde yapılır. Ya vasıl hemzesi hazfedilmez ve mahzûf harf ortaya çıkmaz ya da hemze hazfedilip mahzûf harf geri gelir. Örneğin: ابْن - ابْنِيّ / بَنَوِيّ.

4. Mürekkeb kelimeler şu şekilde ism-i mensûb yapılır:
Mürekkeb kelimeler, tâ-i te'nîs alan kelimeler gibi ism-i mensûb yapılır ve ikinci kelime, tâ-i te'nîs gibi hazfedilir. Örneğin: حَضْرَمَوْت - حَضْرِيّ / حَضْرَمِيّ.

Bu kelime izafet terkibi ise maksûd ve gayr-i maksûd olmak üzere ikiye ayrılır. Künye olan maksûd terkibde, ilk kelime hazfedilip ikinci kelime ism-i mensûb yapılır. Örneğin: ابْن الصّعِق - صَعَقِيّ. Gayr-i maksûd terkibin ism-i mensûbu ise meşhur olan kelimeyle yapılır. Örneğin: عَبْد الدار - عَبْدِيّ.

5. Çoğulların ism-i mensûbu, bu kelimelere veya müfred hallerine neseb yâsı getirilerek yapılabilir. Örneğin: الفَرائِض / فَرَضي, كِلاب / كِلابِيّ. Müfred olup çoğul anlamı içeren kelimeler ise ancak olduğu hal üzere kalarak neseb yâsı alır. Örneğin: قَوْم / قَوْمِيّ.[102]

6. İsm-i mensûb sadece şeddeli yâ ile değil فَعّالٌ ve فاعِل vezninde de yapılır.

Örneğin: ثِياب - ثَوّاب, عاجٌ - عوَّاجٌ, zırh sahibi anlamındaki دَارِعٌ, نَابِلٌ.

7. بَجِيلَة / بَجيليّ, مَرْوَ / مَرْوَزِيّ ve الرّيّ / رازِيّ kıyâsî olmayan ism-i mensûb örnekleridir.

8. İsm-i mensûb, neseb yâ'sının birisi yerine elif getirilerek de yapılır. Örneğin: يَمَنِيٌّ - يَمَانٍ, شَامِيٌّ - شَآمٍ.

9. Sondan bir önceki harfi şeddeli olan kelimenin ism-i mensûbu, şeddeli harflerden birinin hazfedilmesiyle yapılır. Örneğin: أُسَيِّد / أُسَيْدِيٌّ.[103]

3.3.4. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi

İbnü'd-Dehhân bu konuda bir kelimede ard arda iki sâkin harfin bulunması durumunda takip edilecek yazım kuralını açıklamıştır. Şöyle ki iki sâkin harf, muzaaf fiillerin emir çekiminde olduğu gibi birbirinin aynı ise harekelemenin nasıl olacağı konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin رَدَّ fiilinin emrini Arapların bir kısmı رُدُّ şeklinde ikinci sâkin harfi, birinci sâkin harfin öncesine göre, bazıları رُدَّ şeklinde ikinci sâkin harfe tahfîf için fetha, başka bir kısmı da kesra ile harekelemiştir. Bazısı da emir fiili, أُرْدُدْ şeklinde açmıştır.

Eğer sâkin harfler farklı harfler ise iki durum söz konusudur:

[102] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 82-83.
[103] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 83-84.

1. Sâkin harflerin ilkinin illetli olması durumda bu harf hazfedilir. Örneğin: لَمْ يَخَفْ (هُو يَخاف). Fiilin çekiminde, illet harfinden sonraki harf hareke alırsa illet harfi geri döner. Örneğin: لَمْ يَخافا.

2. İlk harf med ve lîn harflerinden değilse ikincisi harekelenir. Örneğin: أَمْسِ, مُنْذُ.

İbnü'd-Dehhân devamında ard arda gelen sakin harflerin farklı kelimelerde bulunması durumunu açıklamıştır. Buna göre sâkin harflerden ilki, sahih ise kesra alır. Örneğin: اِضْرِبِ الْقَوْمَ. Bununla birlikte ikinci sâkin harften sonra mazmûm bir harf varsa damme de alabilir. Örneğin: اُقْتُلُ اقْتُلْ veya اُقْتُلِ اقْتُلْ. Sâkin harflerden ilki, illetliyse iki durum söz konusudur:

1. Kendisinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden ise illet harfi hazfedilir; ancak yazıda kalır, hazfedilmez. Örneğin: يَغْزُو النّاسَ, يَخْشَى الْقَوْمَ.

2. Kendisinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden değilse illet harfi hazfedilmez ve kendi cinsinden hareke alır. Örneğin: اِخْشَوُا الْقَوْمَ, اِخْشَيِ الرَّجُل. Aynı şekilde kendisinden sonra sâkin harf bulunan أَوْ ve لَوْ edatlarındaki vâv harfinin damme alması caizdir. Örneğin: لَوُ اسْتَطعْنا.[104]

3.3.5. Vakf

- İbtidâ (baştaki harf) ancak harekeli bir harfle, vakf ise yalnızca sâkin harflerde olur. Üzerinde durulacak olan harf, merfû veya mecrûr ise hareke ve tenvini hazfedilir; mansûb ise tenvin, elife dönüşür. Örneğin: هذا بَكْرْ, مَرَرْتُ بِبَكْرْ, رَأَيْتُ بَكْرا.

- Merfû bir kelimede irab harfinden önceki harf, sakin olup illetli değilse bu kelimede işmam, revm ve ibdâl; kelime mecrûrsa sadece revm ve ibdâl yapılabilir.

- Nekra-mankûs bir kelimede vakf yapılacaksa cer ve raf hallerinde yâ harfi hazfedilir. Sîbeveyhi ve Yûnus'a göre yâ harfi yazılır. Nasb halindeki munsarif-mankûs kelimede

[104] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 85-86.

ise tenvin, elif harfine dönüşür. Başında el- bulunan mankûs ismin merfûluk, mansupluk ve mecrurluk halinde yâ harfi sabittir. Ancak merfû ve mecrur halde atılması caiz görülmüştür.

- Nekra veya marife olan maksûr kelimelerde vakf, tüm irab hallerinde elif harfiyle yapılır.

- أَنا zamiri üzerinde vakf yapıldığında أَنَ veya أَنَهْ şeklinde okunur. Mansûb-muttasıl zamirlerden olan هُ, sahih bir fiilin ardından gelirse vakf halinde sâkin okunur. Örneğin: ضَرَبَهْ. Vâv veya yâ harflerinden sonra gelirse vakf halinde bu harfler ve zamirin harekesi hazfedilir, vasl halinde harfler hazfedilirken zamire hareke vermekle yetinilir. Örneğin: عَلَيْهِ مَالٌ. Eğer bir zamir, elif harfinden sonra gelirse vakf ve vasl hallerinde sübût eder. Örneğin: لَدَيْكُمْ. Sakin-sahih bir harften sonra gelen hâ zamiri (**ه**), vasl halinde damme; vakf halinde sükûn alır. Örneğin: مِنْهُ.

- الباء harf-i cerinden sonra gelen zamire, vasl halinde الياء veya الواو harfleri bitişebilir. Bu durumda zamirin harekesi, aldığı harfe uygun olarak kesra veya damme olur. Örneğin: بِهِي, بِهو داءٌ.[105]

3.3.6. Hikâye

Mezkûr nekra bir isim hakkında soru sorarken أَيّ ve مَنْ soru edatlarını mezkûr ismin irab, cinsiyet ve sayısına göre değiştirmeye hikâye denir. Örneğin أَيّ edatı, رَأَيْتُ رَجُلًا ifadesi için ؟أَيًّا يا فَتَى şeklinde, مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ifadesi için ؟أَيٍّ يا فَتَى şeklinde ve جاءَني رَجُلٌ ifadesi için ؟أَيٌّ يا فَتَى şeklinde kullanılır. Çekimi ise şu şekildedir:

[105] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 87-88.

أيّ	Müfred (Eril/Dişil)	Müsennâ (Eril/Dişil)	Cem‘ (Eril/Dişil)
Raf Hali	أَيٌّ & أَيَّةٌ	أَيَّانِ & أَيَّتَانِ	أَيُّونَ & أَيَّاتٌ
Nasb ve Cer Hali	أَيًّا أَيٍّ & أَيَّةً أَيَّةٍ	أَيَّيْنِ & أَيَّتَيْنِ	أَيِّينَ & أَيَّاتٍ

مَنْ edatında hikâye, mezkûr ismin harekesinin cinsinde bir harfi, bu edatın sonuna eklemekle yapılır. Raf‘ halinde **؟**مَنُو, nasb halinde مَنَا ve cer halinde مَنِي şeklinde soru sorulur. Müennes için مَنَهْ, müzekker müsennâ için مَنُونْ ve مَنِينْ, müennes müsennâ için مَنْتَانْ ve مَنْتَيْنْ ve cem‘ için مَنَاتْ formu kullanılır.

Eğer soru cümlesinde özel isim (alem) bizzat zikredilecekse bu ismin iki farklı kullanımı söz konusudur. İlkinde hikâye yapılır ve mezkûr özel ismin irabına göre raf‘ halinde ؟مَنْ زَيْدٌ, nasb halinde ؟مَنْ زَيْدًا, cer halinde ؟مَنْ زَيْدٍ şeklinde söylenir. İkincisinde hikaye yapılmaz ve özel isim üç irab halinde de ؟مَنْ زَيْدٌ şeklinde merfû yapılır.[106]

3.3.7. Hemze

- Hemze sâkin veya harekeli olur. Sâkin hemzeden önceki harfin harekesi fetha ise, hemze elif; kesra ise yâ; damme ise vâv harfine dönüşür. Örneğin: رَاس, الذّيب, جُونَة.

- Harekeli hemzenin öncesi sâkin veya harekelidir. Hemzenin öncesinde sâkin ve sahih bir harf varsa hemze hazfedilir ve hemzenin harekesi bu harfe geçer. Örneğin: الخَبْءَ - الخَبَ. Buradaki sâkin harf, illetli olursa iki farklı kural söz konusudur. İllet harfinden önce gelen hareke, illet harfinin cinsinden değilse hemze hazfedilir. Örneğin: جَيْأَل -

[106] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 89.

جَيَل. İllet harfinin cinsinden olursa hemze, bu illet harfine dönüşür ve idgam yapılır. Örneğin: خَطِيئَة - خَطِيَّة, مَقْرُوءَة - مَقْرُوَّة.

- Meftûh bir hemzenin öncesinde damme varsa hemze vâv, kesra varsa yâ, fetha varsa elif harfine dönüşür. Örneğin: جُؤَن - جُوَن, مِئَر – مِيَر, سَالَ. Meksûr hemzenin öncesinde hangi hareke olursa olsun hemze yâ harfi üzerine yazılır. Örneğin: سَئِمَ. Mazmûm hemzenin öncesinde damme veya fetha varsa vâv üzerine, kesra varsa Sîbeveyhîye göre vâv üzerine yazılır.

-Bir kelimede iki hemze ard arda geldiğinde ikinci hemze sâkinse ilk hemzenin harekesinin cinsindeki harfe dönüşür. Örneğin: آدَم, أومِنُ, إيمان. Eğer hemzeler farklı kelimelerde bulunuyorsa hangi hemzenin tahfîf edileceği konusunda dilciler arasında görüş birliği yoktur.[107]

3.3.8. Müzekker ve Müennes

Müennes kelimeler, müenneslik alameti taşıyan ve taşıyaman olmak üzere ikiye ayrılır. Bununla birlikte cinsiyetleri, kıyâsi olmayıp semâi olan bir kısım isimler de vardır. Bunlar اللِّسان ve السّلْطان gibi hem müzekker hem müennes kabul edilen, الأَنْفُ gibi müzekker olup müennes hali olmayan, çift organlar (اليَدُ, الرِّجْلُ) gibi müennes olup müzekker hali olmayan isimlerdir.

Müzekker hali olmayan müennes kelimeler için kullanılan fiiller, müzekker gelebilir. Örneğin المَوْعِظة kelimesi الوَعْظ gibi düşünülüp müzekker fiil alabilir.[108]

3.3.9. Maksûr ve Memdûd İsimler

Maksûr ve memdûd isimler semâî ve kıyâsî olmak üzere ikiye ayrılır. Kıyâsi maksûr ve memdûd isimler sahih kelimelere benzetilerek bilinebilir.

---

[107] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 90-91.
[108] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 92.

Örneğin الضُحا, العَصا, الخَلا, القِرَى gibi kelimeler semâi maksûr isimdir. Kıyâsi maksûr isimlerin vezinleri şunlardır:

- **الفَعَل** vezninde gelen العَمَى kelimesi

- **مَفْعَل** veznindeki مَلْهًى

- İsm-i mef'ûl vezninde gelen مُعْطًى ve مُشْتَرًى kelimeleri

- Müfredi **فِعْلَة** ve **فُعْلَة** kalıbındaki her cemi maksûr isimdir. Örneğin: عُرْوَة - عُرًى, فِرْيَة – فِرًى

- Sıfat-ı müşebbehe kalıbı olan **فَعْلان** vezninin müennesi **فَعْلَى** şeklinde gelir.

Örneğin: سَكْرَان - سَكْرَى

- İsm-i tafdîl kalıbı olan **أَفْعَلُ** vezninin müennesi **فُعْلَى** şeklinde gelir. Örneğin: الأَطْوَل – الطُّولَى

- Müennes ism-i tafdîl kalıbı **فُعْلَى**'nin çoğulu **فُعَل** vezninde gelir. Örneğin: العُلا - العُلْيا

Memdûd isimlerin sonunda zâid bir elif ve hemze bulunur. السَّمَاء, الغِطَاء ve اللِوَاء semâî memdûd isimlerdir. Kıyâsi memdûd isimler ve vezinleri şunlardır:

- Sonu illetli fiillerin **اِسْتِفْعال**, **اِفْتِعال** ve **اِفْعال** babındaki masdarları: الاِستقاء, الاِحْتِواء, الاِعْطاء

- Cemisi **أَفْعِلَة** vezninde gelen isimler. Örneğin: كِسَاء - أَكْسِيَة

- **فُعَال** vezninde gelen, ses anlamı barındıran masdarlar: الدُّعَاء, الحُدَاء

- **فَاعَلَ** veznindeki fiillerin semâî masdarları: شارَيْتُ - الشِّراء.[109]

[109] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 93-94.

3.3.10. Masdarlar

Müellif masdarlar konusunu, fiillerin harf sayısına göre bir sıralama takip ederek vermiştir. Buna ek olarak fiillerin ism-i fâil kalıplarına değinmiş ve muzâra'at harfleriyle ilgili küçük bir not düşmüştür.

1. Sülâsî mücerred fiillerin mazileri, فَعَلَ, فَعِلَ ve فَعُلَ vezinlerinde gelir. فَعَلَ ve فَعِلَ veznindeki fiiller müteaddî veya gayr-i müteaddî olabilirken فَعُلَ veznindeki fiiller, lâzım fiillerdir.

فَعَلَ veznindeki müteaddî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- Muzârisi **يَفْعِلُ** şeklinde gelen fillerin 15 masdar kalıbı bulunur: فَعْلٌ, فَعَلٌ, فَعِلٌ, فِعْلٌ, فُعْلَةٌ, فَعَلَةٌ, فُعَّلَةٌ, فَعالةٌ, فِعالٌ, فَعِلَةٌ, فِعْلَةٌ, فَعْلانٌ, فُعْلانٌ, فِعْلانٌ ve فُعَلٌ. Örneğin: ضَرْبٌ, سَرَقٌ, هُدًى, سَرِقَةٌ, حِرْمانٌ.

- Muzârisi **يَفْعُلُ** şeklinde gelen fiillerin 10 masdar kalıbı vardır: فَعْلٌ, فَعَلٌ, فَعِلٌ, فِعْلٌ, فِعْلَةٌ, فُعولٌ, فِعالَةٌ, فُعْلانٌ, فِعالٌ ve فُعْلٌ. Örneğin: حِجٌّ, نِشْدَةٌ, كُفْرانٌ, شُكْرٌ.

- Muzârisi **يَفْعَلُ** şeklinde gelen fiillerin 4 masdar kalıbı bulunur: فَعْلٌ, فَعالَةٌ, فُعالٌ ve فُعْلٌ. Örneğin: نَصاحَةٌ, نُصْحٌ.

Bu vezindeki gayr-i müteaddî fiillerin masdarları ise şu şekildedir:

- Muzârisi **يَفْعِلُ** şeklinde olan fiiller, 7 masdar kalıbında gelebilir: فَعْلٌ, فَعِلٌ, فُعُولٌ, فَعَالٌ, فَعالَةٌ, فَعِيلٌ ve فَيْعَلولَة. Örneğin: عَجْزٌ, حَيْدودَة, ضَلالٌ.

- Muzârisi **يَفْعُلُ** şeklinde olan fiiller, 10 masdar kalıbında gelebilir: فُعْلٌ, فَعْلٌ, فُعولٌ, فَعالٌ, فِعْلٌ, فَعِيلَةٌ, فُعَالٌ, فِعَالٌ, فَعَلانٌ ve فَيْعَلُولَة. Örneğin: سَكِينَةٌ, كَيْنُونَةٌ, فِسْقٌ.

- Muzârisi **يَفْعَلُ** şeklinde olan fiiller, 3 masdar kalıbında gelebilir: فَعْلٌ, فِعَالَةٌ ve فُعُولٌ. Örneğin: سِبَاحَةٌ, طُمُوحٌ.[110]

فَعِلَ veznindeki müteaddî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- Muzârisi **يَفْعَلُ** şeklinde gelen fiillerin 11 masdar kalıbı vardır: فَعْلٌ, فَعَلٌ, فُعْلٌ, فِعْلٌ, فَعْلَةٌ, فَعَلَانٌ ve فِعْلَةٌ, فَعُولٌ, فِعْلَانٌ, فَعَالٌ, فِعَالٌ. Örneğin: حَمْدٌ, عِلْمٌ, قَبُولٌ.

- Muzârisi **يَفْعِلُ** şeklinde gelen fiillerin masdarı فُعْلَان kalıbında gelir. Örneğin: حُسْبَان.

Bu vezindeki gayr-i müteaddî fiillerin muzârisi ise yalnızca **يَفْعَلُ** şeklinde gelir ve 4 masdar kalıbı vardır: فَعْلٌ, فِعَلٌ, فَعَلٌ ve فَعِلٌ. Örneğin: ضَحِكٌ.

فَعُل veznindeki fiillerin 5 masdar kalıbı bulunur: فَعْلٌ, فُعْلٌ, فَعَلٌ, فِعَلٌ ve فَعَالَةٌ. Örneğin: كَرَمٌ, حُسْنٌ.

2. Rubâî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- **فَعْلَلَ** veznindeki mücerred fiillerin masdarları فَعْلَلَة ve فِعْلالٌ şeklinde gelir.

Örneğin: دَحْرَجَة - دَحْرَجَ.

- **فَوْعَل**, **فَيْعَل**, **فَعْوَل**, **فَعْلَى** ve **فَعْنَلَ** vezinlerine gelen fiillerin masdarları genellikle فَعْلَلَة kalıbında gelir. Örneğin: حَوْقَلَة - حَوْقَلَ, بَيْطَرَة - بَيْطَرَ, جَهْوَرَة - جَهْوَرَ, سَلْقَيَة - سَلْقَى, قَلْنَسَة - قَلْنَسَ.

- **فَعَّلَ** vezninin masdarı تَفْعِيل ve فِعَّال, أَفْعَلَ vezninin masdarı **فَاعَلَ**, **إِفْعَال** vezninin masdarı مُفَاعَلَة veya فِيعَال şeklinde gelir. فِيعَال vezninde yâ harfi hazfedilir ve فِعَال olur.

Örneğin: قِتَالٌ / مُقَاتَلَة - قَاتَلَ, إِخْرَاج - أَخْرَجَ, كِذَّاب - كَذَّبَ, تَكْلِيم – كَلَّمَ.[111]

[110] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 95-97.

3. Beş harfli fiiller ile bunların masdarları şu şekilde gelir:

اِفْعِلَالٌ - اِفْعَلَّ - اِنْفِعَالٌ - اِفْتِعَالٌ - تَفَاعُل - تَفَعُّل - تَفَعَّل - تَفَعْلُلَ - تَفَعْلَلَ. Bu fiil ve masdarların başlarında bulunan hemze, vasıl hemzesidir.

4. Altı harfli fiiller ile bunların masdarları şu şekilde gelir:

- **اِفْعِيلَالٌ / اِفْعَالَّ** (اِحْمِيرَارٌ - اِحْمَارَّ)

- **اِفْعِنْلَاء / اِفْعَنْلَى** (اِحْرِنْبَاء - اِحْرَنْبَى)

- **اِفْعِوَّال/ اِفْعَوَّلَ** (اِعْلِوّاطًا - اِعْلَوَّطَ)

- **اِفْعِيعَال / اِفْعَوْعَلَ** (اِغْدِيدَانًا - اِغْدَوْدَنَ)

- **اِفْعِنْلَال / اِفْعَنْلَلَ** (اِسْحِنْكَاك - اِسْحَنْكَك)

- **اِسْتِفْعَال / اِسْتَفْعَلَ** (اِسْتِخْرَاج - اِسْتَخْرَجَ)

Bu fiillerin başlarında bulunan hemze, vasıl hemzesidir.

5. Rubâî mücerred fiillerin (**فَعْلَلَ**) ism-i fâili **مُفَعْلِلٌ**, ism-i mef'ûlu **مَفْعَلَلٌ** şeklinde yapılır. Diğer tüm ism-i fâil vezinleri şunlardır: **مُفْعِل**, مُفَعِّل, مُفاعِل, مُتَفَعْلِل, مُتَفَعِّل, مُتَفاعِل, مُفْتَعِل, مُنْفَعِل, مُفْعَلٌّ (aslı مُفْعَلِل), مُفْعَنْلِل, مُفْعالّ, مُفَعْنِل, مُفْعَوِّل, مُفْعَوْعِل, مُسْتَفْعِل.

6. Bütün muzara'at harfleri meftûh iken mazisi dört harfli olan fiillerin muzara'at harfleri mazmûmdur. Bununla birlikte mâzi halde orta harfi meksûr olan (yâ harfi hariç) fiillerin muzara'at harfleri, meksûr gelebilir.[112]

3.3.11. İsm-i Zaman, İsm-i Mekân, Masdar-ı Mîmî

İsm-i zaman, ism-i mekân ve masdar-ı mîmî, başına mim harfi almış müştak lafızlardır. Fiiller, sülâsi veya daha fazla harfe sahip olmasına göre farklı vezinler ile bu lafızlara dönüşür.

---

[111] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 97-99.
[112] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 99-100.

- Muzârisi **يَفْعِلُ** vezninde gelen sülâsî fiillerin masdarı **مَفْعَل** (مَضْرَب), ism-i zaman ve mekânı ise **مَفْعِل** (مَضْرِب) kalıbında gelir. Bununla birlikte bazı fiillerin masdarı **مَفْعِل** kalıbında da gelebilir. Örneğin: مَرْجِع. Fiilin ilk harfi illetli ise üç kelime de **مَفْعِل** kalıbında gelir. Örneğin: المَوْعِد.

- Muzârisi **يَفْعَلُ** ve **يَفْعُلُ** vezninde gelen sülâsî fiillerin hem mimli masdarı hem de ism-i mekân ve ism-i zamanı **مَفْعَل** kalıbında gelir. Örneğin: مَقْتَل, مَقَام. Bazen de bu kalıbın sonuna yuvarlak tâ eklenir. Örneğin: المَحْمِدَة.

- Harf sayısı üçten fazla olan fiillerin ism-i zaman, ism-i mekân ve mimli masdarı ism-i mefûlü gibi gelir. Örneğin: المُدْخَل, المُكْرَم.[113]

3.3.12. Hicâ

İbnü'd-Dehhân maksûr fiil ve isimlerdeki illet harfinin, hemzenin ve عَمرو isminin yazım şekli ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

- Sülâsî maksûr isim ve fiillerin sonunda bulunan ve aslı yâ olan elif harfi, aslına hamledilerek yâ harfiyle veya lafza hamledilerek elif harfiyle yazılabilir. Aslı vâv olan elif harfi ise elif harfiyle yazılır ancak kelime; tesniye, çoğul, iştikâk yapıldığında veya kelimeye muhatap ve mütekellim tâsı bitiştiğinde vâv harfi ortaya çıkar. Örneğin küçük taş anlamına gelen حصًى kelimesinin çoğulu, حَصَيَات, فَتًى kelimesinin tesniyesi فَتَيَان şeklinde gelir. Bununla birlikte عَصًا kelimesinin tesniyesi عَصَوَان ve دَعَا fiilinin mütekellim tâsı almış hali دَعَوْتُ şeklindedir.

- İmâle yapılacaksa elif, hem yâ hem de elif harfiyle yazılabilir. Ancak imale yapılmayacaksa elifle yazılır.

[113] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 101.

- Maksûr isim veya fiillerin harf sayısı üçten fazlaysa illet harfi, yâ veya elif harfiyle yazılabilir ve bu harflerin değişmesi söz konusu değildir. Ancak kelimenin sonuna zamir veya yuvarlak tâ bitişirse elif harfiyle yazılır. Örneğin: قَنَاةٌ, مُعْطَاةٌ, مُسْتَقْصَاةٌ.

- Hemze, kelimenin ilk harfi olduğunda elif harfiyle; son harfi olduğunda eğer öncesi sâkin ise tek başına, öncesi harekeli ise bu harekenin cinsinden olan harfin üstüne yazılır. Hemze, kelimenin ortasında gelip sâkin olursa yine öncesindeki harekenin cinsinde bir harfin üstüne gelir.

- Bir karışıklık olmaması için عَمْرًا isminin sonuna raf' ve cer hallerinde vâv harfi yazılır.[114]

3.3.13. İmâle

İmâle, ses benzerliğinden dolayı elif harfini yâ harfine, fethayı kesraya yakın okumaktır. İmâlenin altı sebebi vardır. Bunlar:

1. Elif harfinin öncesinde yâ harfinin bulunması: أَعْيِان, شَيْبِان

2. Elif harfinden sonra yâ harfinin bulunması: نُبايع, آيٍ

3. Elif harfinden önce veya sonra kesra bulunması: عِالِم , شِمال

4. Elif harfinin aslının yâ olması: نِابٍ

5. Elif harfinin yâ harfinden dönüşmüş gibi olması: حُبْلِى

6. Aslı yâ olan veya olmayan elif harfi, kelimenin sonuna zâid olarak gelirse veya bir fiilde bulunan elif harfinin mâkablindeki meksûr olmayan harf, fiilin çekiminde kesra alıyorsa imâle yapılabilir. Örneğin: خِافَ. Yine bir kelimede yapılan imâle sebebiyle ikinci imâleyi yapmak caizdir.[115] Örneğin: رَأَيْتُ عِمادِا. Fetha, elif gibi kabul edildiği için kelimelerin cer halinde fetha üzerinde imâle yapılabilir. Örneğin: النَّذِرِ. Kelimenin

[114] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 102-103.
[115] Doğan Fırıncı, "İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/2 (Aralık 2016), 150.

sonuna gelen tâ-i te'nîs, yâ harfi gibidir. Vakıf halinde hê harfine dönüşür ve imâle yapılır. Örneğin: ضَرْبِة.[116]

3.3.13.1. İmâle'nin Manileri

İmâleyi engelleyen harfler, isti'lâ harfleridir. Bunlar: **الصاد**, **الضاد**, **الطاء**, **الظاء**, **القاف**, **الغين** ve **الخاء**. Bu harfler, eliften önce meftûh veya mazmûm olarak; eliften sonra meksûr, meftûh veya mazmûm olarak geldiğinde imâleyi engeller. Örneğin: ظَالِم, حاصِل. Eliften önce gelen meksûr isti'lâ harfleri ise imâleyi engellemez. Örneğin: صِعاب.

- **مِقْلَات** kelimesinde olduğu gibi eliften önce bir harf, onun öncesinde sâkin isti'lâ harfi, onun da öncesinde meksûr bir harf varsa imâle yapılıp yapılmaması konusunda iki görüş vardır. Ya kaf harfinde kesra olduğu düşünülüp imâle yapılır ya da fetha olduğu düşünülüp imâle yapılmaz.
- Fiillerde genelde imâle yapılırken harflerde imâle yapılmaz. Ancak بَلِى ve يا gibi kural dışı kullanımlar mevcuttur.

3.3.13.2. Râ ve İmâle

İbnü'd-Dehhân râ harfinde tekrîr olduğunu yani dili iki defa yükselten ve tekrarlı bir harf olduğunu ifade etmiştir.[117]

- Eliften önce veya eliften önceki meftûh ve mazmûm bir harften önce gelirse imâleyi engeller. Örneğin cer halindeki رَاشِد ve رَشَاد kelimeleri gibi.

- Eliften sonra meftûh ve mazmûm olarak gelirse imâleyi engeller; kesra olarak gelirse eliften önce bir isti'lâ harfi bulunsa bile imâle yapılabilir. Örneğin: مَرَرْتُ بِقَارِبٍ وَ قِادِرٍ.

- Eliften önce meftûh bir râ ile eliften sonra meksûr bir râ birlikte gelirse meksûr râ ağır basar ve imâle yapılır. Örneğin: الأَبْرِارِ.[118]

---

[116] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 104.
[117] Fırıncı, "İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", 157.
[118] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 105-106.

3.3.14. Hıtâb

İbnü'd-Dehhân, bir müzekkere bir müennes hakkında veya bir müennese bir müzekker hakkında soru sorarken ilk olarak soruya konu olan kişinin (المسؤول عنه), ardından soru sorulan kişinin (المَسؤول) zikredildiğini söylemiştir. Örneğin: كَيْفَ تِلْكَ المَرْأَةُ يا رَجُلُ؟. Tesniye ve cemilerde de durum böyledir.[119]

3.3.15. İstifhâm

Asıl istifhâm edatları **الهَمْزَة**, **هَلْ** ve **أَمْ** harfleridir. Bununla birlikte hemze, istifhâm dışında iki farklı anlamda da kullanılır. Bunlar:

1. Hemze, هَلْ harfinin başına gelebilir ve قَدْ manası verir.

2. Hemze 'takrîr' anlamında kullanılır. Örneğin: أَطَرَبًا وَأَنْتَ قِنَّسْرِيّ.

İstifhâmda harflerin dışında isimler de kullanılır. Zarf olup olmamalarına göre ikiye ayrılır. Zarf olmayan soru isimleri şunlardır:

- **مَنْ**: Akıllı varlıklar için kullanılır. Örneğin: مَنْ عِنْدَكَ؟

- **ما**: Akılsız varlıklar ile akıllı varlıkların sıfatları için kullanılır.

Örneğin: مَا زَيْدٌ؟ ve مَا عِنْدَكَ؟

- **أَيّ**: Herhangi bir varlığa tahsis edilen bir soru ismi değildir. Muzâf olarak kullanılır.

Örneğin: أَيُّ القَوْمِ زَيْدٌ؟

- **كَيْفَ**: Durum sormak için kullanılır.

- **كَمْ**: Sayı bilgisi almada kullanılır.

Zarf olan soru isimleri ise şunlardır:

- **أَيْنَ**: Yer sormak içindir.

- **مَتَى**: Zamanı sormada kullanılır.

[119] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 107.

- **أَيّان**: **مَتَى** anlamındadır.

- **أَنَّى**: **أَيْنَ** manasındadır.

Soruya verilen cevap, soruya konu olan şeyin (المسؤول عنه) cinsine ve irabına göre olması gerekir. Örneğin مَنْ جاءَكَ؟ sorusuna زَيْدٌ şeklinde, مَنْ ضَرَبْتَ؟ sorusuna زَيْدًا ve بِمَنْ مَرَرْتَ؟ sorusuna بِزَيْدٍ şeklinde cevap verilir.[120]

3.3.16. Mevsûl ve Sıla

İsim ve harf olmak üzere iki çeşit ism-i mevsûl vardır. İsim olan mevsûller, tesniye ve çoğulu yapılabilen الَّذي ve الَّتي, tesniye ve çoğulu olmayan ما, مَنْ ve أيّ'dir. Ayrıca Tay lehçesinde ذُو, Temîm ve Hicâz lehçelerinden birinde الأُلَى ve ماذا ism-i mevsûl kabul edilir.

Harf olan mevsûller الَّذي anlamında kullanılan elif-lam ile Sîbeveyhi'nin görüşüne göre ما, أنْ ve أَنَّ'dir.

Mevsûl ve sıla birbirinden ayrı düşünülemez ve tek bir ibare kabul edilir. Söz tamamlanmadan mevsûle atıf yapılmaz; sıfat, te'kîf ve bedel getirilemez.[121]

3.3.17. Cümlenin Başına Gelip İrabda Değişime Neden Olmayan Edatlar

İbnü'd-Dehhân bu edatlar için إنَّما, كَأَنَّما, حَيْثُما, bazı dilcilerin kabul ettiği لَعَلَّما ve لَيْتَما edatlarını zikretmiş ve إِنَّما زَيْدٌ قائِمٌ örneğini vermiştir.[122]

3.3.18. Kat' ve Vasl Hemzesi

Hemzenin, kat' ve vasl hemzesi olmak üzere iki türü vardır. Kat' hemzesi bir kelimenin ardından geldiğinde sâbit kalır, böylece hemzeden sonra gelen harfe direk geçiş yapılamaz. Kelimenin başında (أَخَذَ), ortasında (سَأَلَ), sonunda (قَرَأَ) ve kelimeye zâid

[120] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 107-108.
[121] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.
[122] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

olarak (أَكْرَمَ) gelebilir. Vasl hemzesi isim, fiil ve harflerde bulunur. Bir kelimenin ardından geldiğinde hazfedilir ancak ibtidâ konumundaysa sübût eder.

- Vasıl hemzesi almış fiiller; اِفْعَنْلَلَ ,اِفْعَوْعَلَ ,اِفْعَوَّلَ ,اِسْتَفْعَلَ ,اِفْعَالَّ ,اِفْعَلَّ ,اِنْفَعَلَ ,اِفْتَعَلَ ve اِفْعَنْلَى vezinlerindeki mazi fiiller ile bunların ve sülâsî fiillerin emirleridir. Fiillerdeki vasl hemzelerinin tamamı meksûrdur. Ancak اُقْتُلْ gibi, muzârisinde orta harfi mazmûm olan sülâsî fiillerin emir çekimindeki vasl hemzesi mazmûmdur.

- Vasl hemzesi bulunan isimler, vasl hemzesi alan fiillerin masdarları ile اِبْن ,اِبْنَة ,اِمْرُؤٌ ,اِمْرَأَة ,اَيْمُن ve اَيم kelimeleridir. اَيْمُن ve اَيم kelimelerindeki hemze, meftûh diğerlerinde meksûrdur.

- Vasl hemzesi almış harf, lâm-ı tariftir ve burada hemze meftûh olarak gelir. Örneğin: اَلْغُلَام.

- Bir kat‘ hemzesi ile vasl hemzesi yan yana bulunursa kat‘ hemzesi hazfedilir ve yerine med harfi konur. Örneğin: آلرّجُلُ قَالَ ذَاكَ؟.[123]

3.3.19. الَّذي/ve ال ile İhbâr

İbnü’d-Dehhân mübteda ve fâilin, haber ögesine dönüştürülmesi hakkında şu görüşleri belirtmiştir:

İsm-i mevsûl olan الَّذي ile ihbâr (الإخْبار) ancak isim cümlesi şeklinde yapılır. زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ cümlesinde زَيْد ismini haber ögesi yapmak için اَلَّذي, mübtedanın yerine geçer ve sıla cümlesi olarak زَيْد ismi yerine zamiri getirilir. Örneğin: اَلَّذي هُوَ مُنْطَلِقٌ زَيْدٌ. Eğer مُنْطَلِقٌ kelimesi haber ögesi yapılırsa cümle, اَلّذي زَيْدٌ هُوَ مُنْطَلِقٌ şeklinde kurulur. قَامَ زَيْدٌ cümlesinde fail olan زَيْدٌ haber yapılacak olursa cümle اَلَّذي قَامَ زَيْدٌ şeklinde kurulur.

[123] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 110.

- ال ile ihbâr, fiilin ism-i fâile dönüştürülmesiyle yapılır. Örneğin قَامَ زَيْدٌ cümlesinde زَيْدٌ haber ögesi yapılmak istenirse cümle زَيْدٌ القَائِم şeklinde kurulur.[124]

3.3.20. Şiirde Zarûret

Gramer kuralları şiirlerde zaruret halinde dikkate alınmayabilir; kelamda caiz olmayan bir şey şiirde kabul edilebilir. Buna göre şiirdeki zarûret halleri şunlardır: Gayr-i munsarif bir kelimenin munsarif olması, mankûs bir ismin raf‘ ve cer harekelerini alabilmesi, gayr-i munsarif olan illetli ismin cer halinde sahih isim gibi değerlendirilmesi, kelimelerde takdîm ve te’hîr yapılması, munfasıl bir zamirin muttasıl yahut muttasıl bir zamirin munfasıl bir zamir olarak kullanılması, idgâmın yapılması gereken yerde yapılmaması, sâkin bir harfin harekelenmesi, harekeli bir harfin sâkin yapılması, illetli harflerin zamirlerinin atılması, kat‘ hemzesinin vasl veya vasl hemzesinin kat‘ olması, vasl yapılması gereken yerde vakf yapılması yahut vakf yapılması gereken yerde vasl yapılması, cezm olmayan yerde hazif yapılması, cezm halinde illet harflerinin düşürülmemesi, vezne uyması için kelimeye harf ilave edilmesi, **الفاء** harfinden sonra nasb edilmesi gerekirken nasb etmemek, memdûd isimlerin maksûr, maksûr isimlerin memdûd okunması.[125]

3.4. Tasrîf

İbnü’d-Dehhân tasrîfi, mevzûn, mîzân ve vezin bilgisi olarak tanımlamıştır. İfade ettiğine göre mevzûn (المَوْزون) bir vezne aktarılabilen, mîzân (الميزان) kelimenin ilk, orta ve son harfleri, vezin (الوزن) ise aslın asla, zâidin zâide kıyas edilmesidir.

3.4.1. İsimlerde Binâ (Yapı, Kalıp)

İbnü’d-Dehhân’ın bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

1. Sülâsî isimlerin 10 kalıbı vardır. Bunlar arasından فُعِلٌ vezninde ihtilaf söz konusudur. Bu vezinlerin tümü, isim ve sıfat olarak bulunabilir. Sülâsi fiillerin ise 3 kalıbı bulunur.

[124] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 111.
[125] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 112.

2. Rubâî isimlerin 5 kalıbı vardır. Bunlar:

- **فَعْلَلٌ**: جَعْفَرٌ

- **فُعْلُلٌ**: حُبْرُجٌ

- **فِعْلِلٌ**: خِضْرِمٌ

- **فِعْلَلٌ**: دِرْهَمٌ

- **فِعَلٌّ**: قِمَطْرٌ

فُعْلَلٌ kalıbında ise ihtilaf söz konusudur. Tümü, isim ve sıfat olarak kullanılabilir. Daha önce geçtiği üzere rubâî fiillerin tek bir kalıbı vardır.

3. Hümâsî isimlerin 4 kalıbı bulunur. Bunlar:

- **فَعَلَّلٌ**: سَفَرْجَلٌ (isim), هَمَرْجَلٌ (sıfat)

- **فَعْلَلِلٌ**: Sadece sıfat olarak gelir. Örneğin: جَحْمَرِشٌ

- **فِعْلَلٌّ**: قِرْطَعْبٌ (isim), جِرْدَحْلٌ (sıfat)

- **فُعَلِّلٌ**: قُذَعْمِلٌ (isim), خُبَعْثِنٌ (sıfat).[126]

3.4.2. Ziyâde, Bedel, Hazf, Nakl

3.4.2.1. Ziyâde Harfleri

همزة, أ, ي, و, ن, م, ت, ح, ل ve **س** olmak üzere 10 tane ziyâde harfi vardır.

Ziyâde harfleri 7 amaç için gelir. يَضْرِبُ fiilindeki yâ mânâ, صَيْرَفَة kelimesindeki yâ ilhâk, قَضِيب kelimesindeki yâ med, أَسْطَاعَ kelimesindeki sîn bedel, قَبَعْثَرَى kelimesindeki elif çoğul yapmak, اِئْبَهْ kelimesindeki hê vakf ve **عِهْ** fiilindeki hê kelimeyi kuvvetlendirmek için ziyâde olmuştur.[127]

[126] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 115-116.
[127] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 117.

3.4.2.2. Bedel Harfleri

Daha önce tezimizde belirttiğimiz üzere İbnü'd-Dehhân, bu konuda alimlerin ihtilaflı görüşlerine yer vermekle birlikte همزة, أ, ي, و, م, ت, ح, ص, ط, د, ز ve ج olmak üzere 12 bedel harfi zikretmiştir.[128]

3.4.2.3. Hazif

Hazif, harekenin ve harfin hazfi olmak üzere ikiye ayrılır. Harekenin hazfi, kıyâsî olup olmamasına göre iki çeşittir. Kıyâsî hazif, cezim alameti için harekenin hazfedilmesidir. Kıyâsî olmayan hazif de şiir vezninde harekenin hazfedilebilmesidir. Örneğin:

وقَدْ بَدا هَنْكِ مِنَ الْمِئْزَرِ

Harfin hazfi, kıyâsî ve kıyâsî olmayan şeklinde iki çeşittir. Kıyâsî hazif, cemi müzekker sâlim ve tesniye olan kelimelerin sonundaki nûn harfinin izâfet durumunda hazfedilmesidir. Gayr-i kıyasî hazfedilen harfler همزة, أ, ي, و, ن, ب, ح, خ, ط, ف ve ج olmak üzere 11 tanedir.[129]

3.4.2.4. Nakil

Müellifimiz bu konuda, Halîl b. Ahmed'e nisbet ettiği جاءٍ ve adını belirtmediği bir gruba nisbet ettiği شاكٍ kelimelerini örnek vermekle yetinmiştir.[130] Bu kelimelerde meydana gelmiş nakilleri açıklayacak olursak, جاءَ fiilinin ism-i fâili aslında جائئ şeklindedir. Buradaki hemze yâ harfine dönüşmüş ve الجائي şeklini almıştır. شَكَا fiilinin

[128] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.
[129] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118-119.
[130] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

ism-i fâili ise aslında شَاكِو şeklindedir. Buradaki vav, yâ harfine dönüşmüş ve الشاكِي olmuştur.

3.4.2.5. Ziyâde

Bir kelimedeki asıl harfleri, zâid olanlardan ayıran üç faktör vardır. Bunlar:

1. İştikâk. Örneğin: جَوْهَر, صَيْرَف.

2. Benzerlik ve yakınlık bulunması (كثرة الأُنس): جَحَنْفَل, أَفْكَل.

3. Benzerinin bulunmaması (عَدَم النظير): كَهَنْبَل, نَرْجِس.[131]

3.4.3. Ahkâm-ı Hemze

İbnü'd-Dehhân bu konuda hemzenin ziyâde ve bedel olarak geldiği, hazfedildiği ve nakledildiği durumları açıklamıştır.

1. Hemze, kelimenin ilk harfi olup kendisinden sonra üç asıl harf bulunursa zâiddir. Örneğin: أَحْمَر. Eğer kelimede sâbit ise asıl harf olup zâid değildir. Örneğin: أَوْلَق, أَرْطَى. Hemze haşv için geliyorsa شَمْأَلٌ, شَأْمَلٌ ve جُرائِضٌ kelimeleri شَمَلْتُ ve جِرْواضٌ şeklinde kullanılabilir.

2. Hemze الألف, الواو, الياء ve الهاء harflerinin bedeli olarak gelebilir. الهاء harfinden ibdâli düzensiz, diğer harflerden ibdâli düzenlidir.

3. Elif-i te'nîs, med harfinden sonra gelirse hemze, elif harfinin bedeli olarak gelir. Örneğin: الحَمْرَاءُ. Bu konuda el-Ahfeş el-Evsat dışında tüm dilciler ittifak etmiştir. Gayr-i munsarif çoğullarda gelen elif harfinin ardından elif bulunursa kelimenin aynü'l-

[131] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

fiilinden dönüşmemiştir. Örneğin: رَسَائِلُ. Bir lehçeye göre, bir kelimede elif harfinin ardından şeddeli bir harf gelirse hemze, elife bedel olarak gelir. Örneğin: دَأَبَّةٌ.[132]

4. Hemzenin, vâv harfine bedel olarak gelmesinin zorunlu olduğu veya olmadığı durumlar mevcuttur. Bununla birlikte bedel yapılması kural dışı olup kıyâsî olmayan kelimeler de vardır. Bedel yapmanın zorunlu olduğu durumlar şunlardır:

- Vâv harfinin, zâîd bir elifin ardından son harf olarak gelmesi: كِسَاءٌ

- Bir kelimenin فَاعِلٌ vezninde olup aynü'l-fiilinin illetli, lâmü'l-fiilinin sahih olması: قَائِمٌ

- Vâv harfinin, gayr-i munsarif çoğullardaki elif harfinin ardından gelmesi: أَوَائِلُ, عَجَائِزُ

- İki vâv harfinin kelimenin başında ard arda gelip ilk harfin meftûh olması. Örneğin الوَعْد kelimesi, فَوْعَلٌ veznine aktarılırsa أَوْعَد şeklini alır. وَاصِلٌ kelimesinin çoğulu da أَوَاصِلُ şeklinde gelir.

Bedel yapmanın zorunlu olmayıp muhayyer olduğu durumlar ise şunlardır:

- Kelimenin fâü'l-fiilinde veya aynü'l-fiilinde dammeli bir vâv harfinin bulunması: وُعِدَ / أُعِدَ, أَسْوُق/أَسْؤُق

- Vâv harfinin ardından yuvarlak tê gelmesi: شَقاءَة

- Kelimenin ilk harfinin meksûr bir vâv olması: وِسادَة / إِسادَة

Kıyâsî olamayan bedel örnekleri ise şunlardır:

- أَحَدَ ve أَناة kelimelerinde hemze, meftûh vâv harfine bedel gelmiştir.

[132] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 120.

- مُؤْسَى kelimesinde hemze, mâkabli mazmûm sâkin vâv harfine bedel olarak gelmiştir.[133]

5. Hemzenin, yâ harfine bedel olarak gelmesinin zorunlu olduğu durumlar şunlardır:

- Yâ harfinin, zâid elif harfinden sonra kelimenin son harfi olarak gelmesi: رِداء

- Yâ harfinin, kelimenin aynü'l-fiili olarak gelip kelimenin son harfinin sahih olması: بائِع

- Yâ harfinin, gayr-i munsarif çoğullardaki elif harfinin ardından gelmesi: سَفائِن

Yâ harfi zâid bir elifin ardından gelip onun ardından da tâ-i te'nîs gelirse, hemzenin bedel olarak gelmesi zorunlu olmayıp muhayyerdir. Örneğin: صَلاءَة / صَلايَة. Bedel yapılması zorunlu olmayıp, gayr-i kıyâsi olarak yapılan kelimeler de vardır. Örneğin يَلَلٌ kelimesi أَلَلٌ şeklinde söylenebilir.

6. Hemzenin, hê harfine bedel olarak geldiği durumlar gayr-i kıyâsîdir. Örneğin: مَاء kelimesinin aslı مَاه şeklindedir.

7. Hemzenin hazfi, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. أَفْعَلَ veznindeki bir fiilin muzârisinde hemzenin hazfedilmesi kıyâsîdir. نَاس ve الله gibi bazı isimlerin, كُلْ gibi bazı emir fiillerin ilk harflerinde, تَرى fiilinin aynü'l-fiilinde, سَوَايَة[134], بُرَاء ve أَشْيَاء kelimelerinin lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin hazfedilmesi ise gayr-i kıyâsîdir.

8. Bir kelimenin aynü'l-fiil veya lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin nakledilmesi gayr-i kıyâsîdir. Örneğin: آدُر[135], شَاك[136] ve Halîl b. Ahmed'e göre أَشْيَاء kelimesi.[137]

---

[133] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 121-122.

[134] Aslı سَوائِية şeklindedir.

[135] دار kelimesinin çoğuludur.

[136] Aslı شائِك olup شاكَ fiilinin ism-i fâilidir.

3.4.4. Ahkâm-ı Elif

Elif, harf ve harf benzeri olarak gelmesi dışında bedel ve zâid olarak gelebilir.

1. Zâid elif, kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci veya altıncı harfi olarak gelebilir. Örneğin: ضارب, كتاب. Kelimeyi fâil, çoğul ve te'nîs yapmak için veya med, işba', ilhâk ve teksîr amacıyla da gelir.

2. Elif; الياء, الواو, الهمزة ve النون harflerinin bedeli olarak gelebilir.

3. Elif harfinin, sakin bir yâ harfine bedel olarak gelmesi gayr-i kıyâsîdir. Örneğin ilk harfi yâ olan muzâri fiil يَيْأَسُ, bazı lehçelerde ياءَسُ şeklinde kullanılırken; ikinci harfi yâ olan الحيرة kelimesinin ism-i mensûbu, حارِيّ şeklinde yapılır. Elif harfi harekeli bir yâ harfine lâmü'l-fiil, aynü'l-fiil veya zâid olarak bedel gelebilir.

- Birtakım şartları taşıyan fiil ve isimlerin aynü'l-fiillerindeki yâ harfine bedel olarak gelir. Bu şartlar:

1. Yâ harfinin asıl harfe tenbîh için gelmiş olmaması
2. Yâ harfinin harekesinin lâzım bir hareke olması
3. Yâdan önceki harf meftûh olması
4. Yâdan sonraki harfin harekeli olması
5. Kelimenin son harfinin sahih bir harf olması. Örneğin: باع.

- İsim ve fiillerin sonunda yâ olup onun öncesinde meftûh bir harf bulunursa elif, lâmü'l-fiile bedel olarak gelir. Örneğin: رَحَا, رَمَى

- Elif, zâid olan yâ harfine bedel olarak gelebilir. Örneğin: سَلْقاه.[138]

4. Elifin nûn harfine bedel olarak geldiği durumlar şunlardır:

- إذًا üzerinde vakıf yapıldığında nûn harfine bedel olur.

- رَأَيْتُ زَيْدًا ifadesinde olduğu gibi nasb halindeki tenvine bedel gelir.

---

[137] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 122-124.
[138] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 124-126.

- Önceki harfi meftûh olan te'kîd nûnuna bedel gelir. Örneğin: لَنَسْفَعًا[139]

5. Elifin hemzeye bedel olarak gelmesi, kıyâsî ve gayr-ı kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Kıyâsi bedel de lâzım olup olmamasına göre ikiye ayrılır:
- Meftûh bir hemzenin ardından sâkin bir hemze gelmişse bedel yapmak zorunludur. Örneğin: آدَمُ.

- Meftûh bir harfin ardından sâkin bir hemze gelmişse bedel yapmak zorunlu değildir. Örneğin: رَأْس.

Kıyâsî olmayan bedel ise اِمْرَأَة kelimesinde olduğu gibi, hemze dışında meftûh bir harfin ardından meftûh bir hemze gelmesiyle gerçekleşir.
6. Elifin vâv harfine bedel olarak gelmesi, vâvın sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir.
- Muzâri fiillerin fâü'l-fiilindeki veya bazı kelimelerin aynü'l-fiilindeki sakin vâvlara bedel yapılır. Örneğin: يَوْجَلُ - يَاجَلُ, صَوْمَة - صَامَة.

- Vâv harfinin asıl harfe tenbîh amacında olmaması, harekesinin lâzım bir hareke olması, vâv'dan önceki harfin meftûh, sonraki harfin harekeli olması ve kelimenin son harfinin başka sahih bir harf olması şartlarını taşıyan fiil ve isimlerin aynü'l-fiillerinde ve lâmü'l-fiillerinde bulunan harekeli vâv harfine bedel yapılır. Örneğin: قَام, غَزَا, عَصا.

7. Kelimenin sonunda bulunan elif, cezmeden bir edat (لَمْ) veya şiirde kâfiye sebebiyle hazfedilir. Örneğin: لَمْ يَخْشَ. Bunun dışında أَما و الله ifadesinde, أَمَ وَ الله şeklinde hazif yapılır.[140]

3.4.5. Ahkâm-ı Yâ

Yâ harfi bir kelimede asıl, zâid harf veya bedel harfi olarak gelebilir.

1. Yâ, üç harften oluşan bir kelimede bulunuyorsa asıl kabul edilir. Örneğin: يَوْمٌ, بَيْتٌ.

Aslî üç veya dört harften oluşan kelimelerdeki ise yâ, zâid olarak kabul edilir. Bu zâid

[139] el-Alak 96/15.
[140] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 126-128.

yâ kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı harfi olarak gelebilir. Bunlar sırasıyla şöyledir: يَضْرِب, بَيْطَر, قَضِيب , دِهْليز, سُلَحْفِيَة, عُنَيْكِبِيت.

Zâid yâ dört amaçla gelir.

- Muzara‘at harfi ve muhataba yâsı gibi mana vermek için: تَضْرِبينَ

- İlhâk için: صَيْرَف

- Med için: قَضِيب

- İşbâ‘ için: صَياريف

Bununla birlikte صِيصِيَة gibi harf tekrarı yapılan kelimelerde yâ harfleri, asıl kabul edilir.

2. Yâ harfi, on sekiz harfe bedel olarak gelebilir. Buna göre:

- Yâ, meksûr bir harfin ardından gelen elif harfine bedel olarak gelir. Örneğin حُمْلاق kelimesinin çoğulu olan حَمَالِيقُ gibi.

- Vâv sâkin olup öncesinde meksûr bir harf olursa, yâ vâv harfine bedel olarak gelir. Örneğin: ميزان. Aynı şekilde vâv, kelimenin dördüncü harfi olup ardından irab harfi gelirse (أَغْزَيْتُ), فُعْلَى veznindeki bir ismin lâmü’l-fiili olarak gelirse (الدُنْيا), meksûr bir harfin ardından lâmü’l-fiil olarak gelirse (قَوِيَ), sâkin olup ardından yâ gelirse (طَيّ) ve bazı lehçelerde يَفْعَلُ vezninin fâü’l-fiili olarak gelirse (يَيْجَلُ) yâ bu harfin bedeli olarak gelir. Bir kelimenin ‘aynü’l-fiili olarak gelen sâkin bir vâvın öncesinde meksûr bir harf, sonrasında elif bulunursa ve kelime çoğul olup son harfi sahih olursa yine bedel yapılır. Örneğin: حِياض. İllet harfi vâv olan bir fiilin masdarında da bedel yapılır. Örneğin: **قِيام**.

Bununla birlikte ديوان ve صِبْيَة kelimelerinde yapılan bedel kıyâsî değildir.[141]

- Yâ harfinin hemzeye bedel olarak gelmesi, hemzenin sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir. Sâkin hemzeden önceki harf, hemze dışında meksûr bir harf

[141] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 128-130.

ise ibdâl gerekli değildir ancak meksûr bir hemze ise ibdâl gerekli olur. Örneğin: بِئْر, إيلاف. Harekeli hemzeden önceki harf, meksûr bir hemze ise bedel lâzım (جاءٍ), hemze dışında meksûr bir harf ise (مِئَر) gayr-i lâzım olur. Bunun dışında قَرَيْتُ (قَرَأْتُ) ve يَعْصُرُ (أَعْصُرُ) kelimeleri kural dışı kullanımlardır.

Yâ harfinin kendisine bedel olarak geldiği diğer harfler şunlardır:

- Hê harfi: دَهْدَيْتُ الحَجَرَ (دَهْدَهْتُ).

- Sîn harfi: سادي (سادِس).

- Bâ harfi: أرَانيها (أرَانِبها)

- Râ harfi: شيراز (شرّاز)

- Nûn harfi: دينار (دنّار)

- Lâm harfi: أمْلَيْتُ الكِتابَ (أمْلَلْتُ)

- Sâd harfi: قَصَّيْتُ (قَصَّصْتُ)

- Dâd harfi: تَقَضَّى (تَقَضُّض)

- Mîm harfi: يأْتِمي (يأْتَمّ)

- Dâl harfi: التَصْدِيَة (التَصْدِدَة)

- ‘Ayn harf: الضفادي (الضفادع)

- Cîm harfi: الدَّياجي (الدَّياجيج)

- Kâf harfi: مَكاكِيّ (مَكاكِيك)

- Tê harfi: ايتَصَلْتُ (اتَّصَلْتُ)

- Sê harfi: الثالي (الثالِث)

3. Yâ harfinin hazfi kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Kıyâsî hazif lâzım ve gayr-i lâzım olarak ikiye ayrılır. Öncesi meksûr olan sâkin yâ, kelimenin son harfi olup başka bir sâkinle bitişir veya cezm halırsa bu, lâzım haziftir. Örn: يَفْرِ, يَسْرِ.

Gayr-i kıyâsî hazif, güçlü olan görüşe göre sonlarındaki yâ düşmüş olan يَدٌ ve دَمٌ gibi kelimeler ile مِائَة ve رِئَة gibi kelimelerde gerçekleşmiştir.[142]

3.4.6. Ahkâm-ı Vâv

Vâv harfi asıl, zâid veya bedel olabilir.

1. Vâv, üç harfli bir kelimenin ilk, orta ve son harfi olarak bulunursa asıl olur. Örneğin: وَعَدَ, قَوَّمَ, غَزَوْتُ. Kelimenin üç aslî harfi dışında geliyorsa zâid harf olur. Bu durumda kelimenin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci harfi olarak gelebilir. Örneğin: كَوْثَر, جَهْوَرَ, جُرْموقٌ, قَمَحْدُوَةٌ. Zâid vâv, kelimede ya med (عَجُوز) ya ilhâk (كَوْثَر) ya da işbâ‘ (فَأَنْظُورُ) için bulunur.

2. Vâv harfi elif, yâ ve hemze harflerinin bedeli olarak gelebilir. Buna göre:

- Mâkabli mazmûm elif harfine (ضُوَيْرِب) veya فَاعِل vezninin çoğulundaki (ضَارِب /ضَوَارِبُ) elife bedel olarak gelir.

- Mâkabli mazmûm yâ harfine (مُوسِر) veya فَعْلَى veznindeki bir ismin lâmü'l-fiili olarak gelen (تَقْوَى) yâ harfine bedel olarak gelir.

- Vâv harfinin hemzeye bedel olarak gelmesi, hemzenin sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir. Sâkin hemzede yapılan bedel, lâzım ve gayr-i lâzım olmak üzere iki kısma ayrılır. Buna göre sâkin hemzenin öncesinde mazmûm bir hemze var ise (أُومِنُ) lâzım, hemze dışında mazmûm bir harf varsa (جُونَة) gayr-i lâzım olur. Harekeli

[142] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 131-133.

hemzede yapılan bedel ise hemze meftûh ve öncesindeki harf mazmûm olduğunda gerçekleşir. Örneğin: جُوَن.

3. Vâv harfinin hazfi, kıyâsî ve gayr-i kıyâsi olarak iki kısma ayrılır. Buna göre غَد, أبve أخ kelimeleri kıyâsî olmayan hazif örnekleridir. Kıyâsî hazif türleri ise şunlardır:

- İlk harfi vâv olan fiillerin يَفْعِلُ veznindeki muzârisi: يَعِدُ

- Son harfi vâv olan fiillerin cezm alması: لَمْ يَغْزُ

- Fiilin son harfinin sâkin bir vâv olup başka bir sâkin harfle yan yana gelmesi: يَغْزو القَوْمَ.[143]

3.4.7. Ahkâm-ı Mîm

Mîm harfi kelimede asıl, bedel veya zâid harf olarak bulunabilir ve hazfedilmez.

1. مَنَحَ veya لَمْسٌ gibi üç harfli bir kelimede bulunan mîm ile dört aslî harfi bulunan ve fiilden türemeyen bir kelimenin başında gelen mîm, asıl harf kabul edilir. Örneğin: مَرْزَجُوش.

2. Mîm, üç aslî harfi bulunan veya ism-i fâil ve ism-i mef'ûl olan bir kelimenin başında bulunursa zâid olur.

3. Bir kelimede haşv değil sâbit olarak zâid olur. Örneğin: دُلامِص. Kelimenin sonunda da sâbit ve zâid olarak bulunabilir. Örneğin: زُرْقُمٌ.

4. Mîm harfi, vâv ve nûn harflerinin bedeli olarak gelebilir. فَمٌ kelimesinin vâv harfinde gerçekleşen bedel, kıyâsî değildir. Kıyâsî olan bedel, nûn harfinde yapılır. Buna göre

[143] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 133- 135.

mîm, sâkin olan ve ardından bâ' harfi gelen nûn harfinin bedeli olarak gelir. Örneğin: عَنْبَر - عَمْبَر.[144]

3.4.8. Ahkâm-ı Nûn

Nûn harfi kelimede asıl, zâid veya bedel olarak bulunabilir ve bazı durumlarda hazfedilir.

1. Üç harfli bir fiilde aslî harf olarak bulunur. Örneğin: نَدَبَ, غَنِمَ, حَزِنَ. Eğer isim olan bir kelimenin ilk harfiyse, aslî harf gibi olur ve iştikâk yapılamaz. Örneğin: نَهْشَل. Aslî harf gibi olmazsa zâid kabul edilir. Örneğin: نَرْجِس.

2. Zâid nûn harfi, isimlerin ikinci harfinde sâbit olabilir. Örneğin soylu ve izzetli kadın anlamına gelen قُفاخِرِيّةٌ kelimesinin zâid nûn almış hali seçkin anlamına gelen قِنْفَخْر kelimesidir. Üçüncü harf olarak geldiğinde sâkin olup kendisinden sonra iki harf daha bulunur. Örneğin: جَحَنْفَل. Dördüncü harf olarak gelmesi iştikâkla gerçekleşir. Örneğin: رَعْشَن. Beşinci harf olarak elifle birlikte gelir. Örneğin: سَكْران. Son olarak altıncı ve yedinci harf olarak geldiği örnekler زَعْفَران ve قَذَعْمُلانَة kelimeleridir.

3. Zâid nûn, fiillere muzâra'at harfi olarak (نَضْرِبُ), ef'âl-i hamsede raf' alameti olarak (يَضْرِبان), müenneslik bildiren zamir olarak (يَضْرِبْنَ), hafif veya sakîl te'kîd için (يَضْرِبَنْ), tesniye ve çoğullarda hareke ve tenvinin yerine gelir. Aynı zamanda dönüşlü fiillerde bulunan nûn (اِنْكَسَرَ) ile اِحْرَنْجَمَ veznindeki nûn zâiddir.

4. Nûn harfinin hazfi, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak iki kısma ayrılır.
- Kıyâsî olmayan hazif örnekleri şunlardır: مُذْ (مُنْذُ), دَدٌ (دَدَنٌ), لَمْ يَكُ.

[144] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 135-136.

- Kıyâsî hazif; ef‘âl-i hamsenin nasb ve cezm hallerinde, tesniye ve cemi müzekker sâlim kelimeler muzâf olduğunda, hafîf te’kîd nûnu veya tenvinin ardından sâkin bir harf geldiğinde gerçekleşir.[145]

3.4.9. Ahkâm-ı tê

Tê harfi bir kelimede asıl, zâid veya bedel harfi olarak bulunabilir. Sadece bir kelimede hazfedilmiştir. Örneğin: سَه

1. Tê harfi, bir kelimenin birinci ikinci ve üçüncü aslî harfi olabilir. Örneğin: تَمَّ, سَتَرَ, نَبَت. Bununla birlikte isim, aslî bir vezinde ise ve iştikâk yapılamıyorsa tê’ aslî harf kabul edilir.

2. Kelimede zâid olarak bulunan tê çeşitleri şunlardır:

- Muzara‘at harfi olan tê: تَفْعَلُ

- تَفَعْنَلَ, تَفَيْعَلَ, تَفَعْوَلَ, تَفَعْلَلَ, تَفَعَّلَ, تَفاعَلَ ve تَفَعْلَى vezinlerinde, bu vezinlerin masdarlarında ve bu vezinlerden türetilen diğer kelimelerde bulunan tê.

- فَعَّلَ vezninin masdarında, اِلتِّفْعال veznindeki isim ve mastarlarda, اِفْتَعَلَ ve اِسْتَفْعَلَ vezinlerinde bulunan tê.

- Aslî vezinde gelmeyen, üç aslî harfi olan ismin ilk harfi olan tê: تُرْتَب

- Bazı isimlerin dört, beş ve altıncı harfi olarak gelen tê: سَنْبَتَة, جَبَرُوت, عَنْكَبُوت

- Mâzi fiillerin sonuna fâilin müennes olduğunu bildirmek için gelen tê: قَامَتْ

- Birtakım harflere bitişen tê’: رُبَّتْ, لَاتَ, ثُمَّتْ (ثُمَّ)

3. Tê, isimlerin sonuna on iki amaçla zâid olarak gelebilir:

1. Sıfatları belirtmek için: قَائِمَة

[145] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 136-138.

2. Müzekker ve müennes cinsleri belirtmek için: اِمْرَأة
3. Cins isimler ile bunların müfredlerini ayırmak için: تَمْرَة
4. Müennes lafızlar için: غُرْفَة
5. Sıfatların müfred-müennes olduğunu te'kîd etmek için: عَجوزَة
6. Müfred-müennes isimleri te'kîd için: ناقَة
7. Çoğulları te'kîd için: صَياقِلَة (صَيْقَل)
8. Yâ harfine bedel olarak: فَرازِنَة (فَرَازِين)
9. Mübâlağa için: نَسَّابَة
10. Neseb bildiren isimlerin çoğul hali için: المَهَالِبَة (müfredi المُهَلَّبي)
11. Grup vurgusu yapmak için: السَّبابِجَة (Topluluk içindeki her bir kişiye سَبِيجي denir.)
12. İsimlerin çoğul olduğuna işaret etmek için: كَمْأَة (müfredi الكَمْءُ)

4. Fasîh Arapça'da, tê ile biten bütün kelimelerde hê ile vakf yapılır. Ancak müennes çoğullarda tê harfinin elif harfiyle gelmesi sebebiyle tê üzerinde vakf yapılır.

5. Tê harfinin, vâv ve yâ harflerine bedel olarak gelmesi kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere ikiye ayrılır:

- Kıyâsî bedel: İlk harfi vâv veya yâ olan bir fiil, اِفْتَعَلَ veznine aktarıldığında tê bu harflere bedel gelir. Örneğin: وَعَدَ - اِتَّعَدَ veya يَسُرَ - اتَّسَرَ .

- Gayr-i kıyâsî bedel: Tê harfinin vâv harfine kural dışı olarak bedel geldiği kelimeler şunlardır: تُكَأَة, تُكْلَان, كِلْتَا (كِلْوا). Yâ harfinin bedeli olarak ise ثِنْتان kelimesinde gelir.

6. Tê harfi, sîn harfinin bedeli olarak سِتٌّ (سِدْسٌ), sâd harfinin bedeli olarak لِصْتٌ (لِصٌّ), tâ harfinin bedeli olarak فُسْتَاط (فُسْطَاط) ve dâl harfinin bedeli olarak تَرَبُوت (دَرَبُوت) kelimesinde gelmiştir.[146]

[146] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 138-142.

3.4.10. Ahkâm-ı Hê

Hê harfi bir kelimede asıl, zâid ve bedel olarak bulunabilir. Sülâsî mücerred bir kelimenin birinci, ikinci veya üçüncü aslî harfi olabilir. Örneğin: هَرَبَ, قَهَرَ ve شَرِهَ

Ziyâde, kıyâsî ve gayrî kıyâsî olmak üzere iki şekilde olur.

- Kıyâsî olan ziyâde, lâzım ve gayr-i lâzım olarak iki şekilde gerçekleşir. Lâzım olan ziyâde, ilk ve son harfi hazfolmuş kelimede harekeyi beyân amacıyla yapılır. Örneğin: اُغْزُهْ, قِهْ. Gayr-i lâzım olan ziyâde, lâmü'l-fiili hazfedilen emir fiilde yapılır. Örneğin: اِرْمِهْ.

- Kıyâsî olmayan ziyâde هِجْرَع kelimesinin ilk harfinde, أَهْرَقْتُ kelimesinin ikinci harfinde ve أُمَّهَات kelimesinin dördüncü harfinde bulunur.

Hê harfi, beş harfin bedeli olarak gelebilir:

1. Hemze: هَرَحْتُ (أَرَحْتُ), هِيّاكَ (إِيّاكَ), هَنَرْتُ (أَنَرْتُ), هَرَاقَ (أَرَاقَ)

2. Vâv: هَنَاه

3. Yâ: هُنَيْهَة (هُنَيَّة)

4. Elif: هُنَه (هُنَا)

5. Tê: قَائِمَه (قَائِمَة)

Lâmü'l-fiil olan hê harfinin hazfedildiği kelimeler: عِضَة (aslı عِضْهَة), شَفَة, فَم ve شاة.[147]

3.4.11. Ahkâm-ı Sîn

Sîn harfi سَمِعَ, يَسُرَ ve لَمَسَ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. اِسْتَفْعَلَ vezni ve bu vezinden türetilen kelimelerde, aslı أَطَاعَ olan أَسْطَاع kelimesinde zâid olarak gelmiştir.

[147] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 143-144.

Sîn harfi hazfedilemez. Kural dışı bir kullanım olan مَسْدوه (aslı مَشْدوه) kelimesi hariç bedel harfi olarak gelmemiştir.[148]

3.4.12. Ahkâm-ı Lâm

Lâm harfi bir kelimede asıl ve zâid olarak bulunabilir. لَأَمَ, مَلَأَ ve مَال gibi sülâsî mücerred fiillerde asıl, ذلِك (ذاك), أُولالِك (أُولَئِك), عَبْدَل (عَبْد) ve زَيْدَل (زَيْد) kelimelerinde zâittir.

Lâm harfi hazfedilmez ve bedel olarak gelmez. اِلْطَجَعَ (اِضْطَجَعَ) ve أُصَيْلَالٌ (أُصَيْلَان) kelimelerinde yapılan bedel şâzdır.[149]

3.4.13. Ahkâm-ı Cîm

Cîm harfi bir kelimede asıl ve bedel olarak bulunabilir. جَرَى ve دَرَجَ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. Bazı durumlarda bedel harfi olarak gelebilir ancak ziyâdesi ve hazfi mümkün değildir.

Cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelebilir. Bu bedel, kıyâsî değil, hafif veya sakîl olabilir. Sakîl bedel, عَلِجّ kelimesinde yapılmıştır. Kelimenin aslı عَلِيٌّ'dür. Hafif bedel ise cim harfinin harekeli veya sâkin olarak gelmesine göre ikiye ayrılır:

1. حِجَّتَجْ kelimesinde sâkin cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelmiştir. Aslı حِجَّتِي şeklindedir.

2. أَمْسَجَتْ kelimesinde harekeli cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelmiştir. Aslı أَمْسَى şeklindedir.[150]

[148] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 144-145.
[149] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 145.
[150] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 146.

3.4.14. Ahkâm-ı Tâ

Tâ harfi bir kelimede asıl ve bedel harfi olabilir ancak zâid olarak bulunamaz. طَلَبَ ve غَلِطَ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. Bedel harfi olarak geldiği durumlar şunlardır:

- **اِفْتَعَلَ** veznindeki bir fiilin fâü'l-fiili **الصاد**, **الضاد**, **الطاء** ve **الظاء** harflerinden biri olursa tâ harfi buradaki tê' harfine bedel olarak gelir. Örneğin: اِضْطَرَبَ, اِطَّرَد.

- **فَعَلْتُ** veznindeki bir fiilin lâmü'l-fiili, bu dört harften biri olursa tâ, tê' harfine bedel olarak gelir. Örneğin: فَحَطُّ بِرِجْلي (فَحَصْتُ).

Tâ harfinin hazfi, yalnızca قَطُّ kelimesinde bulunur.[151]

3.4.15. Ahkâm-ı Sâd

Sâd harfi asıl ve bedel olabilir ancak hazfedilemez ve bir kelimede zâid olarak bulunamaz. Örneğin صَرَفَ, بَصُرَ ve بَرِصَ gibi sülâsî mücerred fiillerde aslî harftir.

Bir kelimede sîn harfinin ardından الطاء, الخاء, الغين ve القاف harflerinden biri gelirse sâd harfi, sîn harfinin bedeli olarak gelebilir ve kelime iki şekilde de kullanılabilir. Örneğin: صَقْرٌ / سَقْرٌ.[152]

3.4.16. Ahkâm-ı Zêy

Zêy harfi asıl ve bedel harfi olabilir ancak hazfedilemez ve ziyâde olarak kullanılamaz. Örneğin زَانَ, رَزُنَ ve خَرَزَ gibi sülâsî mücerred fiillerde aslî harftir.

Bir kelimede sîn harfinin ardından tâ veya isti'lâ harflerinden biri gelirse zêy, sîn harfine bedel olarak gelir. Örneğin: الزِّراط-السِّراط. Yine bir kelimede bulunan sâkin bir

[151] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 146-147.
[152] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 147-148.

sâd harfinden sonra dâl harfi gelirse, zêy, sâd harfine bedel olarak gelir. Örneğin: مَصْدَر - مَزْدَر.[153]

3.4.17. Ahkâm-ı Dâl

Dâl harfi asıl ve bedel harfi olabilir ancak hazfedilemez ve ziyâde harf olarak kullanılamaz. دَفَعَ, قَدَرَ ve حَرِدَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, ora ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

Dâl harfi, başka bir harfin bedeli olabilir. Kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak iki kısma ayrılır.
1. Kıyâsî ibdâl: اِفْتَعَلَ veznindeki bir fiilin fâü'l-fiili, دال, ذال ve زاي harflerinden biri olursa dâl harfi tê harfine bedel olarak gelir. Örneğin: اِزْدَحَمَ.

2. Gayr-i kıyâsî ibdâl: دَوْلَج kelimesindeki dâl harfi, تَوْلَج kelimesindeki ت yerine gelmiştir.[154]

3.4.18. Ahkâm-ı Hâ

- Hâ (الخاء) harfi خَبَرَ, فَخَرَ ve سَلَخَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

- Ziyâde ve bedel harfi olmaz.
- بَخٌّ kelimesinde hâ harfi (الخاء) hazfedilmiştir. Aslı بَخٌّ şeklindedir.[155]

3.4.19. Ahkâm-ı Fâ

- Fâ harfi فَخَرَ, نَفَرَ ve شَرُفَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

[153] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 148.
[154] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 148-149.
[155] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 149.

- Ziyâde ve bedel harfi olarak bulunmaz. Ancak; فُمَّ ve جَدَفٌ kelimelerinde şâz olarak (ث) harfi yerine kullanılmıştır.

- أُفْ kelimesinde fâ' harfinin biri hazfedilmiştir.[156]

3.4.20. Ahkâm-ı Hâ

- Hâ (الحاء) harfi حَذِرَ, سَحَرَ ve سَرَحَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

- Ziyâde ve bedel harfi olarak gelmez ancak سِنْحٌ (aslı سِنْخٌ) kelimesi şâzdır.

- حِرٌ kelimesinde hâ harfi hazfedilmiş olup kelimenin aslı حِرْحٌ şeklindedir. Çoğulu أَحْرَاح şeklinde gelir.[157]

3.4.21. İ'lâl

- **فَعِلَ** veznindeki bir fiilin aynü'l-fiili, vâv veya yâ olursa elif harfine kalb edilir. Örneğin: خَافَ, هابَ. Muzârisi sahih fiil gibi yapılır ancak illet harfi yine elife kalb olur. Örneğin: يَخافُ, يَهابُ.

- **فَعُلَ** veznindeki bir fiilin aynü'l-fiilinde, illet harfi olarak sadece vâv gelebilir. Örneğin: طُلْتُ. Muzârisi sahih fiil gibi يَفْعُلُ vezninde gelir.

- **فَعَلَ** veznindeki bir kelimenin lâmü'l-fiili vâv olursa muzârisi يَفْعُلُ vezninde, yâ olursa يَفْعِلُ vezninde gelip raf' halinde vâv ve yâ sâkin okunur. Örneğin: يَغْزُو, يَرْمِي. Lâmü'l-fiili illetli olan kelime, فَعُلَ vezninde gelirse muzârisi yine يَفْعُلُ vezninde gelir.

[156] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 149-150.
[157] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 150-151.

- Bir kelimenin lâmü'l-fiili ile aynü'l-fiilinde vâv ve yâ harfleri ardı ardına gelirse illet harflerinden birinde i'lâl yapılır. Örneğin, حَيَا ve نَوَى kelimelerinin lâmü'l-fiilinde i'lâl yapılmıştır. أَيٌّ kural dışı olan bir kelimedir.

- **فَعِلَ** veznindeki bir kelimenin lâmü'l-fiili ile 'aynü'l-fiilinde vâv harfi bulunursa, lâmü'l-fiilindeki vâv, yâ harfine kalbolur. Örneğin: قَوِيَ. Muzâri-tesniye çekiminde yâ harfi sâbit kalır. Örneğin: يَقْوَيانِ.

- Bir kelimenin sonunda şeddeli vâv bulunursa (عَدُوٌّ), ilk vâv sâlim olur. Kelime çoğul ise şeddeli vâv, şeddeli yâ harfine; şeddeli harfin öncesinde bulunan damme, kesraya dönüşür. Örneğin: عِصِيٌّ. Kelimenin ilk harfinin harekesi de olduğu gibi kalabilir. نَحْو kelimesinin çoğulu olan نُحُوٌّ kural dışı bir kullanımdır.

- Bir kelimenin aynü'l-fiilinde şeddeli vâv bulunursa, vâv harfinin ispatı ile yâ harfine kalbi câizdir. Örneğin: صُوَّم / صُيَّم. Şeddeli vâv harfinin ardından elif gelirse, olduğu hal üzere kalır. Örneğin: صُوَّام.

- Mef'ûl kalıbındaki bir kelimenin aynü'l-fiili vâv harfiyse aslî veyâ zâid olan vâv hazfedilir. Örneğin: مَقُول. 'Aynü'l-fiili yâ harfi ise مَبْيُوع ve مَبِيع şeklinde iki farklı kullanımı vardır.

- İf'âl bâbındaki bir fiilin aynü'l-fiilinde bulunan vâv, masdar yapılırken hazfedilir ve onun masdarın sonuna yerine yuvarlak tê getirilir. Örneğin: أَقَامَ - إِقَامَة.[158]

3.4.22. Binâlarda Ziyâde

Vezinde ziyâde ya asıl harflerin tekrar edilmesiyle ya da ziyâde harfleriyle yapılır. Asıl harflerin tekrar edilmesi ile ilgili ziyâde şöyle olur:

1. Bir kelimenin fâü'l-fiili ile aynü'l-fiili tekrar edebilir. Örneğin: مَرْمَرِيس

[158] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 151-152.

2. Bir kelimenin lâmü'l-fiili ile aynü'l-fiili tekrar edebilir. Örneğin: صَمَحْمَح

3. Bir kelimenin sadece aynü'l-fiili tekrar edebilir. Bu tekrar اغْدَوْدَنَ kelimesinde olduğu gibi bir engel ile veya سُلَّم kelimesindeki gibi fâsılasız gelebilir.

Ziyâde ile ilgili diğer hususlar şunlardır:

1. Sülâsî bir kelimenin ziyâde yoluyla rubâiye dönüşmesi, lâmü'l-fiilinin جَعْفَر vezninde tekrar edilmesiyle (ضَرْبَب) veya kelimeye vâv veya yâ harfleri eklenmesiyle (صَيْرَفٌ, جَهْوَر) gerçekleşir.

2. Sülâsî bir kelimenin ziyâde yoluyla humâsîye dönüşmesi; lâmü'l-fiili ile aynü'l-fiilinin سَفَرْجَل vezninde tekrar edilmesiyle (ضَرَبْرَبٌ), son harfine elif ve üçüncü harfine nûn harfinin eklenmesiyle (ضَرَنْبَى), üçüncü harfine nûn harfinin eklenmesi ve aynü'l-fiilinin tekrar etmesiyle (عَقَنْقَل), üçüncü harfine vâv harfinin eklenmesi ve lâmü'l-fiilinin tekrar etmesiyle (حَبَوْنَن), üçüncü harfine yâ harfinin eklenmesi ve lâmü'l-fiilinin tekrar etmesiyle (خَفَيْدَد) ve kelimeye iki vâv veya iki yâ harfinin eklenmesiyle (عَطَوَّدَ, هَبَيَّخَ) gerçekleşir.

3. Rubâî bir kelimenin ziyâde yoluya humâsîye dönüşmesi, lâmü'l-fiilinin سَفَرْجَل vezninde tekrar edilmesiyle (جَعَفْرَر-جَعْفَر) ve kelimeye vâv veya yâ harflerinin eklenmesiyle (عَمَيْثَل, فَدَوْكَس) gerçekleşir.[159]

3.4.23. Mesâilü't-Temrîn

İbnü'd-Dehhân bu konuda, sülâsî mu'tel fiillerin binâsının sâhih fiil gibi yapıldığını ve kıyâsî olduğunu ifade etmiştir. Bunun için وَأَى fiilinin binâsını şu örnekler ile vermiştir:

[159] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 153-154.

- **جَعْفَر** vezninde وَأْيًى

- **سَفَرْجَل** vezninde وَأَيًّا

- **جِرْدَحْل** vezninde وِئْيِيٌّ

- **بُرْثُن** vezninde وُؤْيٍ

- **زِيرِيج** vezninde وِئْيٍ

- **قُذَعْمِلَة** vezninde وُؤَيِّيَةٌ

Son olarak mu‘tel fiiller için humâsî fiillerin rubâî, rubâî fiillerin sülâsî fiiller gibi binâ edilmediğini belirtmiştir.[160]

3.4.24. İdgâm

İdgâm, belli şartlarda aynı veya mütekârib olan iki harfin tahfîf için birleştirilmesi anlamına gelir. Bunun için söz konusu iki harfin yan yana gelmesi gerekir.

1. Yan yana bulunan aynı iki harf, farklı kelimelerde bulunuyorsa idgâm yapılabilir. Örneğin: جَعَلَ لَكَ - جَعَلَّكَ. Bu harflerin öncesinde med harfi bulunursa yine idgâm yapılabilir: Örneğin: حِمَار رَّاشِد. Ancak sâkin ve sahih bir harf bulunursa idgâm yapılamaz.

2. Yan yana gelmiş الواو veya الياء harfleri farklı kelimelerde bulunursa öncesinde bulunan harfin harekesine bakılır. Şayet bu hareke, kendi cinslerinden olursa idgâm yapılmaz ancak farklı cinsten bir hareke ise idgâm yapılır.

3. İki elif harfinin idgâmı yapılmaz. İki hemzenin idgâmı ise ancak aynü’l-fiilde yapılabilir. Örneğin: رَأَّسَ.

4. Mütekârib harflerde idgâm, harflerin birbirine veya iki harfin de başka bir harfe dönüşerek idgâm edilmesiyle gerçekleşir.

[160] İbnü’d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 155.

5. Mütekârib bir harfe idgâm edilemeyen ancak mütekârib bir harfin kendisine idgâm edidiği harfler 5 tanedir: مَرَضٌ شَفَّ. الضاد harfinin bu harflerden olmadığını söyleyenler de vardır.

6. النون harfi, يَرْمُلُون kelimesinin harflerine gunneli veya gunnesiz bir şekilde idgâm edilir. Boğaz harflerinde izhâr edilirken, dudak harflerinde gizlenir.

7. اللام harfi, النون harfine idgâm edilir. Harf-i tarif olan اللام ise 13 şemsî harfe idgâm edilir. (الثاء, الظاء, الذال, الصاد, الزاي, السين, الراء, التاء, الدال, الطاء, الضاد, الشين, النون).

8. الميم harfi, النون harfi idgâm edilemez ancak sâkin النون harfi, الباء harfinden önce gelirse الميم harfine dönüştürülür.

9. الجيم harfi الشين harfine idgâm edilebilir ancak açık okumak daha iyidir.

10. الهاء ve العين, الحاء harfine idgâm edilebilir. الحاء harfi ise العين harfine hem idgâm edilebilir hem de العين lafzen الحاء harfine çevrilebilir. العين harfi, الهاء harfine idgâm edilmek istenirse bu iki harf الحاء harfine dönüştürülür.

11. الغين ve الخاء harfleri birbirine idgâm edilebilir. Ancak bu harflerin tebyînî de yapılabilir.

12. القاف, الكاف harfine idgâm edilebilir. Bununla birlikte idgâm etmemek daha iyidir.

13. الزاي, hem الصاد hem de السين harfine idgâm edilebilir.

14. Birbirlerine idgâm edilebilen ikili harf grupları şunlardır: الطاء - الدال, التاء - الطاء, الذال - الظاء, السين - الصاد.

15. الطاء, الدال ve التاء harflerinin idgâm edilebildiği harfler şunlardır: الظاء, الذال, الثاء, السين, الزاي, الصاد, الشين.

16. الظاء, الذال ve الثاء harflerinin idgâm edilebildiği harfler şunlardır: الصاد, الزاي, الثاء, الضاد, الشين

17. الصاد ve الضاد harfleri birbirine idgâm edilemez.

18. الصاد, الزاي ve السين harfleri الظاء, الذال ve الثاء harflerine idgâm edilemez.

19. Aslı سِدْسٌ olan سِتٌّ kelimesindeki idgâm kural dışıdır. Zira السين ve الدال harfleri التاء harfine dönüştürülüp idgâm yapılmıştır.[161]

3.4.25. Hicâ' Harfleri

- 29 fasîh harf vardır. Bunlar: الهَمْزة , اهعحخغقك جشيضلنر طدت صزس ظذث فموب

- Kabul görmüş (مسْتَحسَن) 6 fer'î harf vardır. Bunlar: Nûn-ı hafîfe, hemze-i müsehhele, elif-i mümâle, elif-i tefhîm, cîm gibi okunan şîn ve zêy gibi okunan sâd.

- Kabul görmemiş (غير مستحسن) 8 fer'î harf vardır. Bunlar: Cîm gibi okunan kâf, kâf gibi okunan cîm, şîn gibi okunan cîm, bâ gibi okunan fâ, zayıf okunan dâd, sîn gibi okunan sâd, tê gibi okunan tâ ve sê gibi okunan zâ'.

- Aslî ve fer'î olmak üzere toplamda 43 harf vardır.[162]

3.4.25.1. Harflerin Mahreçleri

Harflerin 16 mahreci vardır. Bunlar şöyledir:

- Boğazın sonundan الهمزة, الهاء ve الألف; ortasından العين ve الحاء; ilk kısmından الغين ve الخاء harfleri çıkarılır. Bu 7 harfe halkiyye (الحَلْقِيّة) denir.

[161] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 161-164.
[162] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 156.

- Dil ucu ile üst ön damak arasından القاف harfi çıkar. Bu mahrecin biraz aşağısından ise الكاف harfi çıkar. Bu iki harfe lehevî (اللَّهَوِيَّتِن) denir.

- Dil ortası ile üst damak ortasından الجيم, الشين ve الياء harfleri çıkar. Bu harflere şecriyye (الشَّجْرِيّة) denir.

- Dil kenarı ile üst azı dişleri arasından الضاد harfi çıkar. Bu harfe müstetîl (المُنْفَرِد المُسْتَطيل) denir.

- Dil kökünden dil ucuna varıncaya kadar dil kenarı ile üst ön damak arasından اللام harfi çıkar. Bu harfe munharif (المُنْحَرِف) denir. Dil ucu ile alt ön dişlerin biraz üzerinden النون harfi çıkar. Dil ucunun biraz gerisinden ise الراء harfi çıkar. Bu üç harfe dil ucundan çıkan harfler anlamında zelkıyye (الذَّلْقِيّة) harfleri denir.

- Dil ucu ile ön dişlerin diplerinden الطاء, الدال ve التاء harfleri çıkar. Bunlara damak harfleri (النِّطْعِيَّة) denir.

- Dil ucu ile üst ön dişlerin biraz üstünden الصاد, الزاي ve السين harfleri çıkar. Bunlara dil ucu harfleri (الأَسَلِيّة) denir.

- Dil ucu ile ön dişlerin ucundan, diş eti harfleri (اللِّثَوِيَّة) denilen الظاء, الذال ve الثاء harfleri çıkar.

- Alt dudağın içi ile üst ön dişlerin arasından الفاء harfi çıkar.

- İki dudak arasından dudak harfleri (الشَفَهِيَّة) denilen الباء, الميم ve الواو harfleri çıkar.

- Genizden, ihfâ yapılan النون harfi çıkar. Bu harfe hayşûmî (الخَيْشُومِيّ) denilir.[163]

3.4.25.2.Harflerin Çeşitleri

On yedi çeşit harf vardır. Bunlar şöyledir:

1. Mechûr harfler (المَجْهُورَة) 19 tanedir: لَقَدْ عَظُمَ زَنْجِيٌّ ذو أطْمارٍ غَضَبًا

2. Mehmûs harfler (المَهْمُوسَة) 10 tanedir: سَتَشْحَثُكَ خَصَفَه

3. Şiddet harfleri (الشَّدِيدَة) 8 tanedir: أَجِدُكَ قَطَّبْتَ

4. Rihvet harfleri (الرِّخْوَة) 14 tanedir: صَهْ خُذْ ضِغْثًا شَسَفَ عَزّ حَظًّا

5. Beyniyye harfleri (بين الرِّخْوَة والشَّدِيدَة) 8 tanedir: لَمْ يُرَوِّعْنَا

6. Mükerrer harf (المُكَرَّر): الراء

7. Sesle birlikte çıkan şiddet harfleri 2 tanedir: مَنْ

8. Lîn harfleri (اللَّيِّنَة) 2 tanedir: وَيْ

9. Hâvî harf (الهاوي): الألف

10. İtbâk harfleri (المطبقة) 4 tanedir: صَضَطَظَ

11. İnfitâh Harfleri (المنفتحة): İtbâk harflerinin dışındaki harflerdir.

12. İsti'lâ harfleri (المُسْتَعْلِية): İtbâk harfleri, الغين, الخاء ve القاف

[163] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 156-158.

13. Safîr harfleri (الصَّفير): الصاد, السين ve الزاي

14. Mütefeşşî harf (المُتَفَشِّي): الشين

15. Gunne harfi (الأَغَنُّ): النون

16. Müstetîl harf (المُسْتَطيل): الضاد

17. Münharif harf (المُنْحَرِف)[164]

[164] İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 158-160.

SONUÇ

Hayatını Abbâsîlerin sonuna doğru, hilafet merkezi Bağdat'ta ve daha sonra ilmi çalışmalarını devam ettirdiği Musul'da geçiren İbnü'd-Dehhân, Arap dili grameri eserlerinin daha düzenli ve sistematik olduğu, önceki yazılmış eserler üzerinde dil felsefesi çalışmalarının yapıldığı bir ortamda bu eseri telif etmiştir. Şiir, tefsir ve hadis alanlarına da hâkim olmasına rağmen nahivci kimliğiyle temayüz eden müellif, asrının Sîbeveyhi'si olarak görülmüş, bir çok alimin övgüsüne mazhar olmuş ve verdiği nahiv dersleriyle halkın teveccühünü kazanmıştır.

İbnü'd-Dehhân Kitâbü'l-Fusûl'de bir cümle ile veya konuya dair sadece örnek vermekle bile olsa Arap dili gramerinin her alanına değinmeye çalışmıştır. Bu anlamda eser birçok konuda özet halinde bilgiler içeren muhtasar bir gramer kitabıdır. Müellif eserine iraba, sahih-mu'tel kelimelere ve altı isme dair açıklamalarda bulunduğu bir mukaddime ile başlamış ardından nahiv, sarf ve tasrîf konularını ele almıştır. Tasrîf bölümünde harflerin ziyâde, bedel, nakl ve hazf konularındaki hükümlerini tek tek incelemiştir. İdgam ve ardından harflerin detaylı mahreç bilgileriyle eserini tamamlamıştır. Bu bağlamda eserin üçte birini nahiv, üçte birini sarf, diğer üçte birini de tasrif konusu ile harflerin mahreçleri oluşturur. Eserde Arapça'ya hakimiyet gerektiren bir anlatım hakimdir. Eserin dili genel olarak anlaşılır olsa da yer yer ağır bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Kitâbü'l-Fusûl, Bağdat ekolünün Basralı alimlerin etkisinde kaldığı bir dönemde telif edilmiştir ve bu durumun etkisi eserde gözle görülür biçimdedir. Zira eserde genel anlamda Basra ekolünün görüşleri mevcuttur. Bunun yanı sıra Kûfe ekolünün görüşleriyle de karşılaşmak mümkündür. Kitapta görüşlerine referansta bulunulan Basra ekolü mensubu alimler Sîbeveyhi, Ebü'l-Hasen el-Ahfeş el-Evsat, Halîl b. Ahmed, Ebû Ali el-Fârisî, Yûnus b. Habîb, Ebû Sa'îd el-Asmaî, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc ve Ebû Osman el-Mâzinî iken, Kûfe ekolüne mensup yalnızca Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ zikredilmiştir.

Kaynak olarak herhangi bir eser adı geçmemekle birlikte kitapta görüşüne en çok referansta bulunulan alimin Sîbeveyhi olması, bu görüşlerin el-Kitâb'da bizzat bulunması, ortak birçok şevâhidin yer alması ve iki kitapta hem gramer anlayışının hem

de konu sıralamasının benzerlik göstermesi el-Kitâb'ın Kitâbü'l-Fusûl'e kaynaklık etmiş olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Aslan, Halide. "Türk-İslâm Devletleri/Selçuklular". *İslâm Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 640-676. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.

Ateş, Avnullah Enes. "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (Nisan 2016), 123-141.

Aykaç, Mehmet. "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/82-83. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999.

Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019.

Bozkurt, Nahide. "Abbâsiler". *İslâm Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 457-524. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî.* çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1359/1959.

Cübûrî, Kâmil Selmân. *Mu'cemü'ş-şu'arâ'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1424/2003.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zünûn.* 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım 1971.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dil Bilgisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2014.

Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 8. Basım, 1968.

Delcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *el-Felâke ve'l-meflûkûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1385/1965.

Efendioğlu, Mehmet. "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.

Elmalı, Hüseyin. "Ebû Osman el-Mâzinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/209-210. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fî mesâili'l-hılâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 4. Basım, 1380/1961.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.

Erdem, Sargon. "Abdülmelik eş-Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 1/272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî.* 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 5. Basım, 1989.

Fırıncı, Doğan. "İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/2 (Aralık 2016), 147-166.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1400/1980.

Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynel'âbidîn el-Mûsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. thk. Esedullah İsmâiliyyân. 8 Cilt. Tahran: Mektebetü İsmâiliyyân, 1390/1970.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bagdâdî. *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muglî. Amman: Dâru Mecdlâvî, 1409/1988.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1386/1966.

İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tagrîberdî el-Atâbekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. tkd. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1413/1992.

İbnü'd-Dehhân, Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek. *Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Beyrut: Dâru'l-Emel, 1988.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000.

İbnü'l-'Imâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûtî. nşr. Abdülkâdir el-Arnaûtî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed es-Serî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Basım, 1420/1999.

Karuko, Semira. "Kendi Döneminin Sibeveyhî'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 207-228.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.

Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid. *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nüḥât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986.

Kılıç, Hulusi. "Accâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/320-321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

Kılıç, Hulusi. *Sarf Arapça Dil Bilgisi*. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2015.

Kıyıcı, Selahattin. "Belâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.

Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.

Koçkuzu, Ali Osman. "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Komisyon. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. *Şerhu İbn 'Akîl*. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 14. Basım, 1384/1964.

Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Fazlullâh. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*. thk. Abdülabbâs Abdülcâsim. 16 Cilt. Abu Dabi: el-Cem'u's-Sekâfî, 1424/2003.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.

Özdemir, Abdurrahman. "Arapça'da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzu'". *Dini Araştırmalar* 8/22 (Haziran 2005), 297-312.

Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*. nşr. Ahmed Zekî Bek. Kahire: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1329/1911.

Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Bernd Radtke. 22 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1411/1991.

Sarmış, İbrahim. "Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991), 121-149.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1408/1988.

Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1384/1964.

Şensoy, Sedat. "Rummânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008.

Şeşen, Ramazan. "Kâdî el-Fâzıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/114-115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.

Şeşen, Ramazan. *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.

Şeşen, Ramazan vd. *Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü*. tkd. Ekmeleddin İhsanoğlu. 3 Cilt. İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986.

Tomar, Cengiz. "İsfahânî, Cemâleddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/506-507. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.

Tülücü, Süleyman. "Asmaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 3/499-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991.

Tülücü, Süleyman "İbnü'd-Dehhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/8-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.

Ünlü, Nuri. *İslâm Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Basım, 1992.

Vâfî, Ali Abdülvâhid. *Fıkhu'l-lüga*. Kahire: Dâru Nahdati Mısr, 9. Basım, 1945.

Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yakzân*. thk. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1317/1997.

Yazıcı, Hüseyin. "İbnü's-Serrâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.

Yazıcı, Tahsin. "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.

Yemenî, Abdülbâkî b. Abdilmecîd. *İşâratü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nühât ve'l-lügaviyyîn*. thk. Abdülmecîd Diyâb. Riyad: Şeriketü't-Tıbâ'ati'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, 1406/1986.

Yıldız, Hakkı Dursun (redaktör). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, Basım, 1989.

Yüksel, Ahmet. *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arnaût – Muhammed Na'îm el-Arkûsî. 21 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 48 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423/2003.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-'Iber fî haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'Ilmiyye, 1405/1985.

Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye.* nşr. Şevkî Dayf. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1954.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed *el-A'lâm*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'Ilm li'l-Melâyîn, 3. Basım, 1389/1969.